KÂVYASANGRAHA. 25.

THE POEMS

OF

VITHTHAL KAVIS.

(POPULAR MARÂTHÎ POETS OF MAHÂRÂSHTRA.)

"Poetry makes a principal amusement among unpolished nations"

GOLDSMITH.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMAN DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKARÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S 'NIRNAYA-SÂGARA' PRESS,

Bombay.

1896.

काव्यसंग्रह. २५.

महाराष्ट्रकविविठ्ठलकृत

कवितासंग्रह.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपुर;

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन जुनाट हस्तलिखित अनेक प्रतींच्या आधारें शुद्ध करून तयार केला.

तो

मुंबईंत जावजी दादाजी यांच्या 'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

हा ग्रंथ,

कै० माधव चंद्रोबा डुकले

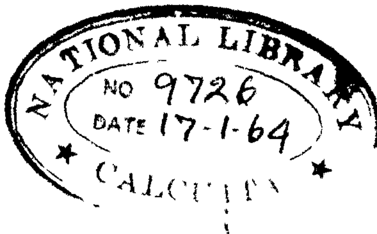
अमूल्य महाराष्ट्रकाव्योदधि 'सर्वसंग्रह' याचे संपादक व प्रकाशक

यांच्या अमर आत्म्यास,

त्यांचे मराठी काव्यग्रंथांच्या उद्धाराविषयीं अविरत परिश्रम,
काव्यग्रंथप्रसारणेच्छा, त्याचें मार्मिक व हृदयंगम
अर्थप्रकाशन, कविताप्रेम, महाराष्ट्रभाषेची आस्था,
इत्यादि अनेक परम दुर्मिळ गुणांच्या
अभिनंदनार्थ परमपूज्यबुद्धीनें

अर्पण केला आहे.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

एकंदर ग्रंथसंख्या–१९९६

परिशिष्टें.

सूचना—या पुस्तकांतील काव्यग्रंथ मिळवून देण्याच्या कामीं रा० रा० भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर, ह० भ० प० गोविंदबोवा गोसावी निगडीकर, रा० श्रीनिवास नीलकंठ सरमोकादम, व्यंकटेश यशवंत शिंगबाळ, गोविंद विष्णु श्रीखंडे, डा० रामजी धोंडजी खानोलकर यांनीं व प्रत्यंतरासाठीं आणखी प्रती मिळवून देण्याच्या कामीं श्री० रघोजीराव भोसले, यांचे विशाळ, विविध व उत्तम पुस्तकसंग्रहांतील जुने लेखी ग्रंथ रा० रा० तुकाराम तात्या पडवळ, पांडुरंग केशव ओव्हरसीयर, व चिंतो गोविंद वैशंपायन यांचें फार साहाय्य झालें यास्तव आम्ही या सर्व सज्जनांचे फार फार आभार मानतों आणि 'असेच वारंवार साहाय्य करावें' असें सविनय सुचवितों.

'काव्यसंग्रह'कार.

विठ्ठलत्रयाविषयीं दोन शब्द.

प्रत्येक कवीचे ग्रंथ समग्र छापून झाले म्हणजे त्याच्याविषयीं जी कांहीं माहिती मिळाली असेल, ती वाचकांस सादर करावी असा आमचा परिपाठ आहे. त्यास अनुसरून विठ्ठलत्रयाविषयीं जी थोडीशी माहिती उपलब्ध झाली आहे ती येथें देतों. या भागांत एकंदर विठ्ठल नांवाच्या तीन कवींची कविता प्रसिद्ध झाली आहे, तेव्हां त्या तिघांविषयींही येथें दोन शब्द लिहिण्याचें योजिलें आहे. माहिती मिळेल या हेतूनें आजपर्यंत वाट पाहिली, पण तसा सुयोग जुळला नाहीं आणि जुळण्याची तूर्त आशाही नाहीं. तेव्हां पुढील अल्प लेखावरच निर्वाह केला पाहिजे.

(१) **बीडकर विठ्ठल कवि**–हा कवि रामदासस्वामींचा, (शा० श० १५३०–१६०३) मुक्तेश्वराचा, आणि वामनाचा समकालीन होता असें यानें आपल्या काव्यांच्या शेवटीं दिलेल्या शकवर्षावरून निष्पन्न होतें. यानें शके १५९६ त 'रुक्मिणीस्वयंवर' केलें. [पृ० १२६ श्लो० १.] याच वर्षी यानें आपलें दुसरें लघुकाव्य 'पांचालीस्तवन' हें संपविलें. [पृ० २४६ श्लो० २२.] त्यानें 'सीतास्वयंवर' हें काव्य शके १५९९ मध्यें समाप्त केलें. [पृ० ६४ श्लो० ४७.] तसेंच भानुदासकृत संस्कृत 'रसमंजरी'चें महाराष्ट्र भाषांतर. 'रसमंजरी' हें प्रकरण शा० शके १६०१ प्रभवनाम संवत्सरीं शहागड येथें केलें. [पृ० २४२–उपसंहार श्लो० १-२.] 'द्रौपदीवस्त्रहरण' हें लघुकाव्य शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरीं माघ मासांत केलें. [पृ० ३०८ श्लो० ४३.] यावरून हा कवि छत्रपति शिवाजी महाराजांचे वेळीं होऊन गेला असें ठरतें. हा कवि बीड शहरानजिक गौरीपुर येथील राहणारा होय, म्हणून यास आम्ही 'बीडकर' असें उपपद लाविलें आहे. सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विदग्रणी भास्कराचार्य हे याच गांवचे होत. तेव्हां विठ्ठल आणि भास्कराचार्य हे एकग्रामस्थ होत. विठ्ठल हा जातीनें ऋग्वेदी ब्राह्मण असून कौशिकगोत्रोत्पन्न होता. [पृ० ६४ श्लो० ४६, पृ० १२७ श्लो० १-२, पृ० १७५ श्लो० ४, पृ० २४२ श्लो० २]. बीड हा गांव मोंगलाईंत पैठणाच्या आग्नेयीस सुमारें ५० कोस, अहमदनगराच्या पूर्वेस ४० कोस आणि दौलताबादेच्या दक्षिणेस ६० कोस आहे. [पृ० १२७ टीप ३ पहा.] याच्या वडिलांचें नांव अनंत असावें असें वाटतें. [पृ० २४६ श्लो० २२.] या कवीनें प्राचीन संस्कृत काव्यग्रंथ वाचिले होते असें त्याच्या काव्यांतून जे कोठें कोठें उल्लेख केले आहेत त्यांजवरून वाटतें. याचा प्राचीन काव्यग्रंथाशीं बराच परिचय होता असें म्हटलें तरी चालेल. वाल्मीकिकृत 'बालकांड' वाचल्याविषयीं त्यानें स्पष्ट उल्लेख केला आहे. [पृ० ६४ श्लो० ४५.] असाच उल्लेख 'हनुमन्नाटक,' 'रघुवंश' आणि 'आदिकविप्रमेयरचना' यांजविषयीं 'सीतास्वयंवरा'च्या तृतीय सर्गाच्या आरंभीं दृष्टीस पडतो. [पृ० २८ श्लो० १.] आपला श्रीमद्भागवताशींही परिचय होता असें यानेंच सांगितलें आहे. [पृ० ६६ श्लो० ९.] याला छंदःशास्त्राची आणि चित्रकाव्याची चांगली माहिती होती. याचें छंदःशास्त्रनैपुण्य आणि चित्रकाव्यकौशल्य हीं 'सीतास्वयंवर' आणि 'रुक्मिणीस्वयंवर' या काव्यांत चांगलीं दिसून येतात.

---

१. 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' पृ० २४८–२६७–२७१ पहा.

यानें योजिलेल्या वृत्तांचीं नांवें आणि लक्षणें जागोजाग दाखल केलीं आहेत आणि निरनिराळ्या बंधांचीं चित्रें याच्या काव्यसंग्रहाच्या शेवटीं जोडिलीं आहेत. मोरोपंतांच्या 'सन्मणिमाले'वरून विठ्ठलानें 'चित्रकूटात्मक' काव्यरचना केली असें स्पष्ट होतें. पंत म्हणतातः–'विठ्ठलकविच्या भलता लंघूं न शकेचि चित्रकूटातें। प्रबलतर हि पर जेंवी श्रीरामनिवास चित्रकूटातें. ॥' ७४ ॥ [सन्मणिमाला–पृ० १०.] संस्कृत साहित्यशास्त्रग्रंथांत चित्रकाव्याची गणना कनिष्ठप्रतीची मानिली आहे हें सुप्रसिद्ध आहे. विठ्ठलाला याच काव्याची अतोनात हौस होती. आम्ही जे बंध शेवटीं जोडिले आहेत तसे बंध याच्या काव्यांत अन्यत्रही आहेत. याची कविता संस्कृत काव्याच्या धाटणीवर केलेली दिसते. 'सीतास्वयंवर'काव्याच्या आरंभींच [सीतास्वयंवर–स० १ श्लो० ६ पृ० १५] 'छंदादिनानाविध' प्रकारांचा समावेश केल्याचें कवीनें दर्शविलें आहे. यानें अनेक गणवृत्तांची योजना आपल्या काव्यांत केली आहे तरी गणवृत्तांची माहिती आपल्यास फारशी नाहीं, असें कबूल करून कालिदासाप्रमाणें आपलें मंदत्व दर्शविलें आहे, ही गोष्ट कवीच्या विनयाची सूचक होय. [पृ० १५ श्लो० ९.] याची वर्णन करण्याची शैली बरीच मनोरम आणि सरळ आहे. याच्या काव्यांत साधारण वाचकास आनंद देणारीं अशीं स्थळें अनेक आहेत. याची कविता श्रेष्ठ प्रतीची अशी जरी गणितां आली नाहीं तरी तींत मार्दव, वृत्तवैचित्र्य आणि सौष्ठव असल्यामुळें तिला मोहकत्व प्राप्त झालें आहे. कोठें कोठें वृत्तसुखार्थ कवीनें व्याकरणशुद्धतेकडे विशेष लक्ष पुरविलें नाहीं असें दिसतें, पण तो ज्या कालीं उदय पावला त्या कालाकडे दृष्टि दिली असतां तें क्षम्य होय असें म्हटलें पाहिजे. या भागांत बीडकर विठ्ठलकवीची कविता–(१) सीतास्वयंवर, (२) रुक्मिणीस्वयंवर, (३) विद्वज्जीवन, (४) बिल्हणचरित्र, (५) रसमंजरी, (६) पांचालीस्तव, (७) पदें १-२।४-११। १४-२०।२२-२६।३०-३७।४१-७३।७७-८०।८२।९४।१०१-१०२।१०९।१२५-१२६, (८) भूपाळ्या-पाळणा, (९) कूटसंग्रह, (१०) द्रौपदीवस्त्रहरण (दुसरें) इतकी आहे. यानें कृष्णलीलावर्णनपर आणखी बरीच कविता केली असावी असें हरिदासांच्या कीर्तनांतील प्रसंगोपात्त कानीं पडणाऱ्या चुटक्यांवरून दिसून येतें.

(२) **दीक्षित विठ्ठल**–या भागांत भगवद्गीतेवर एक कटिबंध प्रसिद्ध झाला आहे तो बीडकर विठ्ठलाचा नव्हे. या प्रकरणाच्या अखेरीस [पृ० २०७ ओळ २] 'दीक्षित विठ्ठल' असें नांव आलें आहे. यावरून हा कटिबंध विठ्ठल दीक्षिताचा असावा हें उघड आहे. या कवीची आणखी कविता आहे. ती एका मित्रानें मिळवून देण्याचें अभिवचन दिलें आहे. ती सुदैवानें हातीं आल्यास तिचें प्रकाशन यथावकाश अवश्य करूं. या लहानशा कटिबंधांत भगवद्गीतेचें सार संग्रहीत करून कवीनें आपलें शब्दरचनाचातुर्य दाखविलें आहे. अनेक ठिकाणीं शब्दांची योजना अशा प्रकारची केली आहे कीं, ध्वनिमाधुर्यानेंच कर्णतृप्ति होऊन मन तल्लीन होतें.

---

१. हीं कूटें तिसऱ्या विठ्ठलाचीं आहेत असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण सबळ प्रमाणें खात्री करण्याजोगीं अद्यापि कोणी पुढें आणिलीं नाहींत. तसें होईपर्यंत लोकग्रहाप्रमाणें आम्हीही प्रथम विठ्ठलासच कूटजनकत्व देत आहों.

(३) **केरीकर विठ्ठल**—या भागांत ज्या तिसऱ्या विठ्ठलाची कविता आली आहे, तो **विठ्ठल नरसिंह** होय. हा गोमांतकांतील केरी नामक गांवचा राहणारा म्हणून याला **केरीकर विठ्ठल** असें नांव दिलें आहे. या भागांतील (१) वामनचरित, (२) शुकरंभा-संवाद, (३) कबीरकथा, आणि (४) पदें ३।१२।१३।२१।२७-२९।३८-४०।७४-७६।८१।८३-९३।९५-१००।१०३-१०८।११०-१२४।१२७-१३३ इतकी कविता विठ्ठल नरसिंह याची होय. या कवीविषयीं माहिती आमचे सन्मान्य मित्र रा० रा० भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर यांहीं कृपा करून पाठविली. तिचा सारांश असा:—हा काश्यप-गोत्रोत्पन्न गौडसारस्वत ब्राह्मण गोमंतकांतील केरीगांवीं राहणारा होता. याचें पुरें नांव **'विठ्ठल नरसिंह नाईक सांखोळकर'** असें होतें. यानें आपल्या पदांत आपलें कुलदैवत मंगीश याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. मंगीशाचें देवालय अंत्रूज महालांत वेलंग नांवाच्या गांवीं आहे. हा विठ्ठल नरसिंह जाडा विद्वान् असून यानें काशीच्या पंडितांपासून मानपत्र मिळविलें होतें. त्यांत त्यास बहुमानादाखल आसनास दोन पाट ठेवावे असें होतें, म्हणून त्यास **'दुपाटी विठ्ठल'** असें म्हणण्याचा परिपाठ होता. हा इतका विद्वान् होता तरी त्यास उपरतिज्ञानाचा गंधही नव्हता असें दिसतें आणि हा कवि विशेषसा प्रसिद्धीस न येण्याचें कारण हेंच असावें असें वाटतें. याच्या विद्वत्तेवरून त्यांस **'विठ्ठलाचार्य'** असेंही म्हणत असत. एकदां एके ठिकाणीं मौंजीबंधनप्रयोग चालला होता. त्या ठिकाणीं हे विठ्ठलाचार्य पोंचले. पण तेथें यांचा बहुमान झाला नाहीं म्हणून त्यांस फार वाईट वाटलें. त्या वेळीं 'आच्छादनं दूरीकृत्वा' या प्रयोगास नुकताच आरंभ झाला होता. तेव्हां यांनीं ऋत्विग्मंडळीस प्रश्न केला कीं, 'या आपल्या दूरीकरणाची मर्यादा कोठपर्यंत समजावयाची? मंडपाचे तटापर्यंत, कीं गांवचे सीमेपर्यंत, कीं कोठपर्यंत, तें सांगावें?' ऋत्विग्मंडळीस कांहीं सांगतां येईना तेव्हां त्यांनीं याची माफी मागून बहुमान दिला व प्रयोगास सुरुवात झाली. हा कवि वेदशास्त्रकलानिपुण होता त्याप्रमाणें गायन-कलाभिज्ञ असावा असें त्याच्या पदांवरून दिसतें. ह्या कवीचा निश्चित काळ कळत नाहीं. तरी पण हा कवि बांदेंग्रामस्थ सोहिरोबा आंबिये यांचे वेळीं म्हणजे सुमारें १५०।१७५ वर्षांपूर्वी होऊन गेला असावा असें वाटतें.

(४) या भागांत 'द्रौपदीवस्त्रहरण' [पृ० १७६-२००] म्हणून एक काव्य आहे तें बीडकर विठ्ठलाचें म्हणून आम्ही प्रसिद्ध केलें. पण त्याचें जनकत्व संशयग्रस्त दिसतें. ह्या काव्याच्या अखेरीस कवीचें नांव नाहीं आणि वर्णनपद्धति आणि रचनाशैली यांचें सादृश्य या भागांतील इतर कोणत्याही काव्याशीं नाहीं, यावरून हें काव्य पूर्वोक्त विठ्ठलांपैकीं कोणाचेंच नव्हे, असें तूर्त म्हटलें पाहिजे.

या भागांतील काव्यांच्या कर्त्यांविषयीं ज्यास्त माहिती कोणी कळविल्यास तिचा आम्ही मोठ्या आदरानें स्वीकार करून 'काव्यसंग्रहा'च्या वाचकांस उपयोग होईल अशी व्यवस्था करूं.

'काव्यसंग्रह'कार.

विठ्ठलत्रयाविषयीं दोन शब्द.

प्रत्येक कवीचे ग्रंथ समग्र छापून झाले म्हणजे त्याच्याविषयीं जी कांहीं माहिती मिळाली असेल, ती वाचकांस सादर करावी असा आमचा परिपाठ आहे. त्यास अनुसरून विठ्ठलत्रयाविषयीं जी थोडीशी माहिती उपलब्ध झाली आहे ती येथें देतों. या भागांत एकंदर विठ्ठल नांवाच्या तीन कवींची कविता प्रसिद्ध झाली आहे, तेव्हां त्या तिघांविषयींही येथें दोन शब्द लिहिण्याचें योजिलें आहे. माहिती मिळेल या हेतूनें आजपर्यंत वाट पाहिली, पण तसा सुयोग जुळला नाहीं आणि जुळण्याची तूर्त आशाही नाहीं. तेव्हां पुढील अल्प लेखावरच निर्वाह केला पाहिजे.

(१) **बीडकर विठ्ठल कवि**—हा कवि **रामदासस्वामींचा**, (शा० श० १५३०–१६०३) **मुक्तेश्वराचा**, आणि **वामनाचा** समकालीन होता असें यानें आपल्या काव्यांच्या शेवटीं दिलेल्या शकवर्षांवरून निष्पन्न होतें. यानें शके १५५६ त '**रुक्मिणीस्वयंवर**' केलें. [पृ० १२६ श्लो० १.] याच वर्षीं यानें आपलें दुसरें लघुकाव्य '**पांचालीस्तवन**' हें संपविलें. [पृ० २४६ श्लो० २२.] त्यानें '**सीतास्वयंवर**' हें काव्य शके १५९९ मध्यें समाप्त केलें. [पृ० ६४ श्लो० ४७.] तसेंच भानुदासकृत संस्कृत '**रसमंजरी**'चें महाराष्ट्र भाषांतर. '**रसमंजरी**' हें प्रकरण शा० शके १६०१ **प्रभवनाम** संवत्सरीं **शहागड** येथें केलें. [पृ० २४२–उपसंहार श्लो० १-२.] '**द्रौपदीवस्त्रहरण**' हें लघुकाव्य शके १६०२ **रौद्रनाम** संवत्सरीं माघ मासांत केले. [पृ० ३०८ श्लो० ४३.] यावरून हा कवि छत्रपति **शिवाजी** महाराजांचे वेळीं होऊन गेला असें ठरतें. हा कवि **बीड** शहरानजिक **गौरीपुर** येथील राहणारा होय, म्हणून यास आम्ही '**बीडकर**' असें उपपद लाविलें आहे. सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विदग्रणी **भास्कराचार्य**[१] हे याच गांवचे होत. तेव्हां **विठ्ठल** आणि **भास्कराचार्य** हे एकग्रामस्थ होत. **विठ्ठल** हा जातीनें ऋग्वेदी ब्राह्मण असून **कौशिकगोत्रोत्पन्न** होता. [पृ० ६४ श्लो० ४६, पृ० १२७ श्लो० १-२, पृ० १७५ श्लो० ४, पृ० २४२ श्लो० २]. **बीड** हा गांव **मोंगलाईत** **पैठणाच्या** आग्नेयीस सुमारें ५० कोस, **अहमदनगराच्या** पूर्वेस ४० कोस आणि **दौलताबादेच्या** दक्षिणेस ६० कोस आहे. [पृ० १२७ टीप ३ पहा.] याच्या वडिलांचें नांव **अनंत** असावें असें वाटतें. [पृ० २४६ श्लो० २२.] या कवीनें प्राचीन संस्कृत काव्यग्रंथ वाचिले होते असें त्याच्या काव्यांतून जे कोठें कोठें उल्लेख केले आहेत त्यांजवरून वाटतें. याचा प्राचीन काव्यग्रंथांशीं बराच परिचय होता असें म्हटलें तरी चालेल. **वाल्मीकिकृत** '**बालकांड**' वाचल्याविषयीं त्यानें स्पष्ट उल्लेख केला आहे. [पृ० ६४ श्लो० ४५.] असाच उल्लेख '**हनुमन्नाटक**,' '**रघुवंश**' आणि '**आदिकविप्रमेयरचना**' यांजविषयीं '**सीतास्वयंवरा**'च्या तृतीय सर्गाच्या आरंभीं दृष्टीस पडतो. [पृ० २८ श्लो० १.] आपला **श्रीमद्भागवताशींही** परिचय होता असें यानेंच सांगितलें आहे. [पृ० ६६ श्लो० ९.] याला छंदःशास्त्राची आणि चित्रकाव्याची चांगली माहिती होती. याचें छंदःशास्त्रनैपुण्य आणि चित्रकाव्यकौशल्य हीं '**सीतास्वयंवर**' आणि '**रुक्मिणीस्वयंवर**' या काव्यांत चांगलीं दिसून येतात.

---

१. 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' पृ० २४८–२६७–२७१ पहा.

यानें योजिलेल्या वृत्तांचीं नांवें आणि लक्षणें जागोजाग दाखल केलीं आहेत आणि निरनिराळ्या बंधांचीं चित्रें याच्या काव्यसंग्रहाच्या शेवटीं जोडिलीं आहेत. मोरोपंतांच्या 'सन्मणिमाले'वरून विठ्ठलानें 'चित्रकूटात्मक' काव्यरचना केली असें स्पष्ट होतें. पंत म्हणतातः–'विठ्ठलकविच्या भलता लंघूं न शकेचि चित्रकूटातें । प्रबलतर हि पर जेंवी श्रीराममनिवास चित्रकूटातें. ॥' ७४ ॥ [सन्मणिमाला–पृ० १०.] संस्कृत साहित्यशास्त्रग्रंथांत चित्रकाव्याची गणना कनिष्ठप्रतीची मानिली आहे हें सुप्रसिद्ध आहे. विठ्ठलाला याच काव्याची अतोनात हौस होती. आम्ही जे बंध शेवटीं जोडिले आहेत तसे बंध याच्या काव्यांत अन्यत्रही आहेत. याची कविता संस्कृत काव्याच्या धाटणीवर केलेली दिसते. 'सीतास्वयंवर'काव्याच्या आरंभींच [सीतास्वयंवर–स० १ श्लो० ६ पृ० १५] 'छंदादिनानाविध' प्रकारांचा समावेश केल्याचें कवीनें दर्शविलें आहे. यानें अनेक गणवृत्तांची योजना आपल्या काव्यांत केली आहे तरी गणवृत्तांची माहिती आपल्यास फारशी नाहीं, असें कबूल करून कालिदासाप्रमाणें आपलें मंदत्व दर्शविलें आहे, ही गोष्ट कवीच्या विनयाची सूचक होय. [पृ० १५ श्लो० ९.] याची वर्णन करण्याची शैली बरीच मनोरम आणि सरळ आहे. याच्या काव्यांत साधारण वाचकास आनंद देणारीं अशीं स्थळें अनेक आहेत. याची कविता श्रेष्ठ प्रतीची अशी जरी गणितां आली नाहीं तरी तींत मार्दव; वृत्तवैचित्र्य आणि सौष्ठव असल्यामुळें तिला मोहकत्व प्राप्त झालें आहे. कोठें कोठें वृत्तसुखार्थ कवीनें व्याकरणशुद्धतेकडे विशेष लक्ष पुरविलें नाहीं असें दिसतें, पण तो ज्या कालीं उदय पावला त्या कालाकडे दृष्टि दिली असतां तें क्षम्य होय असें म्हटलें पाहिजे. या भागांत बीडकर विठ्ठलकवीची कविता–(१) सीतास्वयंवर, (२) रुक्मिणीस्वयंवर, (३) विद्वज्जीवन, (४) बिल्हणचरित्र, (५) रसमंजरी, (६) पांचालीस्तव, (७) पदें १-२।४-११। १४-२०।२२-२६।३०-३७।४१-७३।७७-८०।८२।९४।१०१-१०२।१०९।१२५-१२६, (८) भूपाळ्या-पाळणा, (९) कूटसंग्रह[1], (१०) द्रौपदीवस्त्रहरण (दुसरें) इतकी आहे. यानें कृष्णलीलावर्णनपर आणखी बरीच कविता केली असावी असे हरिदासांच्या कीर्तनांतील प्रसंगोपात्त कानीं पडणाऱ्या चुटक्यांवरून दिसून येतें.

(२) दीक्षित विठ्ठल–या भागांत भगवद्गीतेवर एक कटिबंध प्रसिद्ध झाला आहे तो बीडकर विठ्ठलाचा नव्हे. या प्रकरणाच्या अखेरीस [पृ० २०७ ओळ २] 'दीक्षित विठ्ठल' असें नांव आलें आहे. यावरून हा कटिबंध विठ्ठल दीक्षिताचा असावा हें उघड आहे. या कवीची आणखी कविता आहे. ती एका मित्रानें मिळवून देण्याचें अभिवचन दिलें आहे. ती सुदैवानें हातीं आल्यास तिचें प्रकाशन यथावकाश अवश्य करूं. या लहानशा कटिबंधांत भगवद्गीतेचें सार संग्रहीत करून कवीनें आपलें शब्दरचनाचातुर्य दाखविलें आहे. अनेक ठिकाणीं शब्दांची योजना अशा प्रकारची केली आहे कीं, ध्वनिमाधुर्यानेंच कर्णतृप्ति होऊन मन तल्लीन होतें.

---

१. हीं कूटें तिसऱ्या विठ्ठलाचीं आहेत असे कित्येकांचें म्हणणें आहे. पण सबळ प्रमाणें खात्री करण्याजोगीं अद्यापि कोणी पुढें आणिलीं नाहींत. तसें होईपर्यंत लोकमताप्रमाणें आम्हीही प्रथम विठ्ठलासच कूटजनकत्व देत आहो.

(३) **केरीकर विठ्ठल**—या भागांत ज्या तिसऱ्या विठ्ठलाची कविता आली आहे, तो **विठ्ठल नरसिंह** होय. हा गोमांतकांतील केरी नामक गांवचा राहणारा म्हणून याला **केरीकर विठ्ठल** असें नांव दिलें आहे. या भागांतील (१) वामनचरित, (२) शुकरंभा-संवाद, (३) कबीरकथा, आणि (४) पदें ३।१२।१३।२१।२७-२९।३८-४०।७४-७६। ८१।८३-९३।९५-१००।१०३-१०८।११०-१२४।१२७-१३३ इतकी कविता विठ्ठल नरसिंह याची होय. या कवीविषयीं माहिती आमचे सन्मान्य मित्र रा० रा० भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर यांनीं कृपा करून पाठविली. तिचा सारांश असा:—हा काश्यप-गोत्रोत्पन्न गौडसारस्वत ब्राह्मण गोमंतकांतील केरीगांवीं राहणारा होता. याचे पुरें नांव **'विठ्ठल नरसिंह नाईक सांखोळकर'** असें होतें. यानें आपल्या पदांत आपलें कुलदैवत मंगीश याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. मंगीशाचें देवालय अंत्रूज महालांत वेलंग नांवाच्या गांवीं आहे. हा विठ्ठल नरसिंह जाडा विद्वान् असून यानें काशीच्या पंडितांपासून मानपत्र मिळविलें होतें. त्यांत त्यास बहुमानादाखल आसनास दोन पाट ठेवावे असें होतें, म्हणून त्यास **'दुपाटी विठ्ठल'** असें म्हणण्याचा परिपाठ होता. हा इतका विद्वान् होता तरी त्यास उपरतिज्ञानाचा गंधही नव्हता असें दिसतें आणि हा कवि विशेषसा प्रसिद्धीस न येण्याचें कारण हेंच असावें असें वाटतें. याच्या विद्वत्तेवरून त्यांस **'विठ्ठलाचार्य'** असेंही म्हणत असत. एकदां एके ठिकाणीं मौजीबंधनप्रयोग चालला होता. त्या ठिकाणीं हे विठ्ठलाचार्य पोंचले. पण तेथ यांचा बहुमान झाला नाहीं म्हणून त्यांस फार वाईट वाटलें. त्या वेळीं 'आच्छादनं दूरीकृत्वा' या प्रयोगास नुकताच आरंभ झाला होता. तेव्हां यांनीं ऋत्विग्मंडळीस प्रश्न केला कीं, 'या आपल्या दूरीकरणाची मर्यादा कोठपर्यंत समजावयाची? मंडपाचे तटापर्यंत, कीं गांवचे सीमेपर्यंत, कीं कोठपर्यंत, तें सांगावें?' ऋत्विग्मंडळीस कांहीं सांगतां येईना तेव्हां त्यांनीं याची माफी मागून बहुमान दिला व प्रयोगास सुरुवात झाली. हा कवि वेदशास्त्रकलानिपुण होता त्याप्रमाणें गायन-कलाभिज्ञ असावा असे त्याच्या पदांवरून दिसतें. ह्या कवीचा निश्चित काळ कळत नाहीं. तरी पण हा कवि बांदेंग्रामस्थ सोहिरोबा आंबिये यांचे वेळीं म्हणजे सुमारें १५०। १७५ वर्षांपूर्वी होऊन गेला असावा असे वाटतें.

(४) या भागांत 'द्रौपदीवस्त्रहरण' [पृ० १७६-२००] म्हणून एक काव्य आहे तें बीडकर विठ्ठलाचें म्हणून आम्ही प्रसिद्ध केलें. पण त्याचें जनकत्व संशयग्रस्त दिसतें. त्या काव्याच्या अखेरीस कवीचें नांव नाहीं आणि वर्णनपद्धति आणि रचनाशैली यांचें सादृश्य या भागांतील इतर कोणत्याही काव्याशीं नाहीं, यावरून हें काव्य पूर्वोक्त विठ्ठलांपैकीं कोणाचेंच नव्हे, असें तूर्त म्हटलें पाहिजे.

या भागांतील काव्यांच्या कर्त्यांविषयीं ज्यास्त माहिती कोणी कळविल्यास तिचा आम्ही मोठ्या आदरानें स्वीकार करून 'काव्यसंग्रहा'च्या वाचकांस उपयोग होईल अशी व्यवस्था करूं.

'काव्यसंग्रह'कार.

———— ————

विठ्ठलकविकृत काव्यें.

वामनचरित.

(गीतिवृत्त.)

जो भक्तिनें अदितिच्या आला उदरासि त्याचि [2]बटु हरितें ।
वंदुनि, चरित तयाचें गातां कलिजन्य[3]वृजिन [4]पटु हरितें. ॥ १
[5]स्वसुताचें दिति[6]जांनीं हरिलें [7]सर्वस्व म्हणुनि तडफडली; ।
[8]अदिति पतीस निवेदी हृद्गत चिंता समग्र, जड पडली. ॥ २
हास्य करुनि कश्यपमुनि बोले दयितेस, 'आयिकें सुभगे ! ।
हे हरिमाया चित्रचि, विचारितां काय तें अशुभ शुभ गे ! ॥ ३
यश अपयश जय अपजय समयविशेषेंचि पावती [9]जंतू, ।
परि तें मायिक विसरुनि, हरि न विसरिजे [10]जगत्पटीं तंतू.' ॥ ४
अदिति वदे, 'मुनिराया ! हें [11]ब्रह्मज्ञान काय [12]वनितांतें ।

---

१. प्रल्हादाचा पौत्र आणि विरोचनाचा पुत्र बळि यानें इंद्राचा पराभव करण्यासाठीं दैत्यकुलगुरु भृगु (शुक्राचार्य) यांच्या प्रसादानें विश्वजिन्नामक यज्ञ करून अग्नीपासून दिव्यरथ, इंद्राच्या घोड्यांसारखे घोडे, सिंहांकित ध्वज, धनुष्यबाण, इत्यादि युद्धोपयोगी सामग्री मिळवून त्या अजिंक्य रथावर आरोहण करून इंद्रावर स्वारी केली आणि त्याचा मोड करून इंद्रपद घेतलें. तेव्हां तें त्यास परत देण्यासाठीं श्रीविष्णूंनीं कश्यपापासून अदितीच्या उदरीं वामनाचा अवतार घेऊन बटुवेषानें बळीपासून यज्ञ करीत असतां त्रिपादभूमिदानाचें उदक स्वहस्तीं घेतलें. बळीनें उदक सोडतांच, वामनानें विराटरूप धारण करून एका पावलांत पृथ्वी आणि दुसऱ्या पावलांत आकाश व्यापून, तिसरें पाऊल ठेवण्यासाठीं पाऊलभर जमीन मागितली. तेव्हां बळीनें आपल्या मस्तकावर तिसरें पाऊल ठेवण्यास सांगितलें. मग वामनानें तिसरें पाऊल त्याच्या मस्तकीं दिलें आणि त्यास पाताळीं लोटिलें. अशी कथा या आख्यानांत आहे म्हणून यास 'वामनचरित' असें नांव आहे. ही कथा श्रीमद्भागवताच्या आठव्या स्कंधांत अध्याय १५-२३ यांत वर्णिली आहे. २. मुंज न झालेला द्विजबाल. ३. पातक. ४. कुशलपणें. ५. देवाचें. ६. दिति ही कश्यपऋषीची दुसरी स्त्री. हिचा पुत्र हिरण्यकशिपु. त्याचाच प्रपौत्र बळि, तेव्हां दितिजांनीं=बळि इत्यादि दैत्यांनीं. (अध्याय १६ श्लोक १.) ७. इंद्रपद (स्वर्ग). ८. देवमाता. ९. प्राणी. हें गीत्यर्ध सुभाषितरूप आहे. १०. जगत् हा पट (वस्त्र) असून त्यांत तंतूसारखा (धाग्यासारखा) आहे; तंतूशिवाय पट असावयाचा नाहीं. ११. ज्यांत ईश्वरसत्ता दैव यांचें प्राधान्य, आणि प्रयत्न लोकव्यवहार यांची निंदा आहे अशा तात्पर्याचें भाषण. १२. स्त्रियांतें.

तुष्ट करावें मातें स्वसुतातें विविधदुःखजनितातें. ॥ ५
त्वर सुतांसि माझ्या सुरभुवनप्राप्ति संपतीसहित ।
व्हावी, सुख मज तेणें, लेंकीं सुख तेंचि दंपतीस [2]हितें'. ॥ ६
मुनि तीस वदे, 'चतुरे! सुतहितकारिणि विचारितां गमतें, ।
[3]सकलसुखास्पद विष्णुव्रत विश्वीं मान्य [4]आत्मयोनिमतें. ॥ ७
ज्यासि [5]पयोव्रत [6]आख्या तें आचरितांचि [7]कामनापूर्ती ।
हे गोष्टि सत्य मानीं, मी तुज सांगेन कां मनापूर्ती?' ॥ ८
[8]मुनिर्गदित [9]विधीपूर्वक विष्णुव्रत [10]सांग आचरोनि सती ।
झाली त्रिभुवनधन्या, तत्तुल्या अन्य बहु तशा नसती. ॥ ९
तीच्या व्रतपुण्यबळें [11]वरदेशें तीस दाविली वरता, ।
सायुध सांग चतुर्भुज 'वर माग' म्हणे '[12]सुरांबिके! पुरता.' ॥ १०
अदिति वदे, 'सर्वज्ञा! हृद्गत तुजलागिं काय सांगावें? ।
[13]विश्वमनोगत जाणसि, नाम तुझें त्यजुनि दुःख कां गावें?' ॥ ११
[14]दनुजत्रस्तसुतास्तव जीव तुझा सति! उदास कळकळला, ।
मी [15]भक्तपक्षपाती, वृत्तांत तुझा मला सकळ कळला. ॥ १२
मी [16]पूर्णकाम, परि निजभक्तांचा पक्षपात मज करणें, ।
त्वरितचि पूर्ण मनोरथ करितों, हा अंतरीं समज करणें. ॥ १३
[17]सुतें होऊनि तुझा मी स्वपदाप्रति पाववीन सुरबंधु, ।
कां तुज हृद्गत चिंता, मी असतां [18]दीनबंधु सुखसिंधु?' ॥ १४
आश्वासुनि सुरमातेप्रति [19]अंतर्धान पावला हरि तो, ।
जो दुःख दुःखिताचें स्मरतां तत्काळ सदय [20]परिहरितो. ॥ १५

---

१. पुत्राला. २. कल्याणप्रद. हा चरण सुभाषितरूप आहे. ३. सर्व सुखाचें स्थान. ४. आत्मयोनीच्या (ब्रह्मदेवाच्या) मताप्रमाणे. ५. ईश्वरप्राप्ति व्हावी म्हणून माईच्या गोष्ठांत एक महिना किंवा बारा दिवस अथवा तीन दिवस किंवा एक दिवस देवाला दुधाचा (पयाचा) नैवेद्य समर्पून ते प्राशन करण्याचें व्रत. (अध्याय १६ श्लोक २५-२६). ६. नांव. ७. इच्छा सफल होणे. ८. सांगितलेले. ९. अध्याय १६ श्लोक २६-६२ पहा. १०. परिपूर्ण. ११. वरद+ईश=वर देणाऱ्यांच्या स्वामीनें. (विष्णूनें.) १२. देवमाते (अदिति). १३. सकल विश्वाचे मनोव्यापार. १४. दानवांनीं पीडिलेल्या मुलासाठीं. १५. स्वभक्ताचा कैवारी. १६. सफलमनोरथ. १७. वामनरूपें पुत्र होऊन. (अध्याय १७ श्लोक १८.) १८. दीनांचा नाथ. १९. अध्याय १७ श्लोक २१ पहा. २०. लयाला नेतो.

तदुपरि[1] पतिसहवासें झाली ते अदिति अजितगर्भवर्ती[2]; ।
ती जाणे खुण कश्यप, जाणे तैसीच पद्मसंभव[3] ती. ॥ १६
गर्भस्तुति[4] करि हरिची ब्रह्मा येऊनि निकट पाय नमी, ।
'तूं स्वजनपक्षरक्षक, तेथें बहु काय करुनि गायन मी?' ॥ १७
विधि विनवुनि जाय, तदा अमरांचें[5] वृंद[6] जाहलें तुष्ट; ।
म्हणति[7], 'सहाय अजित, मग कोठुनियां कष्ट? नाशती[8] दुष्ट.' ॥ १८
तायिं रोमविवरगर्भी धरि जो ब्रह्मांडकोटिच्याकोटी, ।
तो अज अव्यय अच्युत अवतरला हो! अदीतिचे पोटीं. ॥ १९
बाहुचतुष्टय करधृतचक्रगदाशंखपद्म रमणीय, ।
पीतांबरधर, ज्याचें नयननलिन[9]युग विलोल[10] कमनीय[11]. ॥ २०
नीरदनील[12]द्युतिमान् चलमकराकार[13]कुंडलें लसती[14], ।
श्रवणीं[15] श्रीमद्वदनीं कुंडलमणिसुप्रभा करी वसती. ॥ २१
श्रीवत्सांकित वक्षःस्थल, वनमाला[16] विराजती कंठीं, ।
तत्सुरभिगंधहर्षे[17] मधुकरमाला[18] सदा समय [19]कंठी. ॥ २२
मस्तकिं किरीट, वलयांगदयुत बाहुप्रदेश शोभविती, ।
रुणझुणति[20] पदीं नूपुर[21] योगिमनोमधुकरांसि[22] लोभविती. ॥ २३
यापरि कश्यपसदनीं तो माधव निजतनुप्रभा[23] मिरवी, ।
कंठीं कौस्तुभ ज्याच्या जैसा अतिनीलगगनगामि रवी. ॥ २४
तेकाळीं भूतेंद्रियदेवातें हर्ष जाहला भारी ।
प्रतिती तेथेंचि नसे भावी जो मीच पद्मनाभारी. ॥ २५

---

१. त्यानंतर. २. अजित (विष्णु) आहे गर्भी जिच्या अशी. ३. विधाता. (पद्मापासून=कमळापासून संभव=जन्म ज्याचा तो; अब्जयोनि.) ४. अध्याय १७ श्लोक २५-२८ पहा. ५. देवांचें. ६. समूह. ('वृंद'शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे.) ७. अमर म्हणती. ८. दुष्ट नाश पावतील. ९. कमल. १०. चंचल. ११. सुंदर, लोभनीय. १२. नीरद (मेघ) नील (निळा, श्याम) द्युतिमान् (कांतियुक्त)=मेघासारखा नीलप्रभ. १३. चल (चंचल) मकराकार (माशाचा आकार) कुंडलें=चंचलमत्स्याकृति कर्णभूषणें. १४. शोभती. १५. कानांत. १६. आपादलंबिनी माला. 'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदंबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥.' (अध्याय १८—श्लोक १-३). १७. त्या मालेच्या मधुर सुवासाच्या आनंदानें. १८. भ्रमरपंक्ति. १९. घालवी, लोटी. २०. वाजती. (रुणझुण=पैंजण तोरड्या इत्यादि भूषणांचा शब्द.) २१. पैंजण. २२. योग्यांच्या मनोरूप भ्रमराला भुलवितात. २३. स्वशरीरकांति.

निजगर्भी अवतरला हरि निरखुनि तोष देवजननीला, ।
तैसाच कश्यपातें होय, म्हणे, 'धन्य धन्य घननीला[1] !' ॥ २६
बटुवेषवामनातें निरखुनि मुनिवर्य हर्षले सकळ, ।
करविति कर्मे[2] कश्यप पुढें करुनि न पडतां मनास कळ. ॥ २७
उपनीयमान[3] बटुतें सावित्रीतें[4] कथी तदा सविता[5] ।
दे ब्रह्मसूत्र गीष्पति[6], दे पुत्रालागिं मेखला सविता[7]. ॥ २८
मृगचर्म[8] मेदिनी दे, दे दंड शशांक[9] जो धरि शशाला; ।
जननी कौपीनातें, दे छत्र स्वर्ग[10] वंदुनि तशाला. ॥ २९
दे विधि कमंडलूतें, देती सप्तर्षि[11] नूतन कुशाला[12]. ।
दे अक्षमालिकेतें[13] सरस्वती रम्य परम पुरुषाला. ॥ ३०
दे यक्षप[14] पात्रीतें[15], दे भिक्षेतें उमा अनादि सती[16]. ।
तो तरला हरिलीला हे रम्या ज्याचिया मना दिसती. ॥ ३१
नयनीं फुटल्या रसना[17], त्यांतें गमला सुधासुरसभेला[18]. ।
तो ब्रह्मवर्चसें[19] बटु रुचला राया[20] ! बुधा ! सुरसभेला[21]. ॥ ३२
व्रतबंधकर्म विधिवत् संपादुनि जेथ यज्ञ बळि करितो, ।
त्या नर्मदा[22]तटाकीं याचकवेषेंचि जाय बटु हरि तो. ॥ ३३
तो अश्वमेधयज्ञीं भृगुवंशोत्पन्न विप्र त्यास हित ।
पृच्छक ते क्षणिं तेथें शंकित यजमान होय त्यांसहित. ॥ ३४
बोलति परस्परें ते, 'येतो यज्ञासि कोण हा रविसा[23], ।
कीं वन्हि कीं सनक हा, भा[24] सर्वांच्या हि येथ हारविसा[25] ?' ॥ ३५
त्या यज्ञमंडपीं[26] ते करितां तर्कासि छत्रधर बटु तो ।

---

१. हे घनश्यामा (अध्याय १८ श्लोक ११). २. जातकर्मादिक संस्कार (श्लोक १३). ३. उपनयनास योग्य अशा. ४. मंत्रातें. ५. सूर्य (श्लोक १४). ६. बृहस्पति. ७. जन्म देणारा जनक. (कश्यप.) ८. कृष्णाजिन. ९. चंद्र. (चंद्राला वनस्पति म्हणजे वनांचा पति—असें मूळांत म्हटले म्हणून त्यानें दंड दिला.) १०. मूळांत 'द्यौ' असें आहे. ११. मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु आणि वसिष्ठ हे सात ऋषि होत. १२. दर्भाला. १३. जप करण्याची रुद्राक्षांची माळ. १४. कुबेर. १५. भिक्षापात्र. १६. भगवती अंबिका. १७. जिव्हा. १८. सुधा+सुरस+भेला. अमृताचा मधुरभेला (गुळाचा लहान बांधलेला गोळा.) १९. तपःस्वाध्यायादिकांच्या तेजानें. २०. परीक्षित् राजा. २१. देवांच्या सभेला. २२. नर्मदेच्या उत्तरतीरीं. २३. सूर्यासारखा. अध्याय १८ श्लोक २१-२३ पहा. २४. तेज, कांति. २५ घेणारा असा. २६. अश्वमेधमंडपांत.

आला सभेंत, पाहुनि नृप चित्तीं हर्षला परम पटु तो. ॥ ३६
दंडकमंडलु हातीं, मौंजी मध्या[1]सि शोभली बरवी, ।
सर्वांसि जो स्वतेजें प्रत्युत्थानादि[2] तत्क्षणीं करवी. ॥ ३७
[3]आसन देऊनि बळी स्वागत पुसतां, मनीं चमत्कार ।
भासे ज्यासि, परम सुख मानुनि, त्यातें करी नमस्कार. ॥ ३८
बटुचरण प्रक्षाळुनि घे माथां भूप [4]दुरितहर जळ तें ।
जेणें [5]शशिधर [6]खरगर निववी स्वशरीरपुरित हर [7]जळतें. ॥ ३९
[8]नृप बोले, 'विप्रशिशो! आगमनें यज्ञ जाहला सांग, ।
झाले तृप्त [9]पितर, परि काय [10]अपेक्षा तुझी मला सांग. ॥ ४०
जें जें वांछिसि चित्तीं तें तें निःशंक वित्त मागावें, ।
[11]कांचन रथ गज [12]वाजी किंवा घे ब्रह्मवित्तमा! [13]गावें.' ॥ ४१
'[14]बोलसि यथार्थ राया! सत्यत्वाचा तुझ्या कुळास ठसा, ।
दृष्ट श्रुत न च ऐसा कोणी वंशांत जाहला [15]शठसा. ॥ ४२
या तुझिया वचनाचे हे साक्षी विप्रवर महाराजा! ।
परलोकाच्या ठायीं वेत्ता प्रल्हाद ही तुझा आजा. ॥ ४३
रणतीर्थदानविषयीं पाठी तुझिया कुळांत नर सरला, ।
नायिकलाचि कदापि हि, तूं कां सरशील सांग? न रस मला. ॥ ४४
यास्तव [16]मत्पदमितिनें तुजपासुनि तीन पाउलेंच मही ।
मी वांछितसें राया! तुज दातृत्वासि किमपि न श्रमही. ॥ ४५
येणेंचि तृप्ति असतां, चिंतीना चित्त वस्तु या परतें, ।
दातृत्वशक्तिपरतें मागावें तें अयोग्य पापरतें.' ॥ ४६
हास्य करुनि बलि बोले येथें विप्रापुढें करी [17]पाणी, ।
'वांछित काय तुझें हें? असो, शिशो! सोडितों करीं [18]पाणि'. ॥ ४७
भाव नृपाचा समजुनि दानातें शुक्र तद्गुरु निवारी, ।
बोले, '[19]राया! हरि हा, वससी स्वकरांत कां धरुनि [20]वारी? ॥ ४८

---

१. कमरेला. २. सत्कारार्थ उठून उभे राहणे इत्यादि क्रिया. ३. अध्याय १८ श्लोक २६-२७ पहा. ४. पापनाशक. ५. चंद्रमौली. ६. उग्रविष. ७. जाज्वल्य. ८. बलि. (अध्याय १८ श्लोक २९-३२.) ९. पूर्वज (श्लोक ३०). १०. इच्छा, कामना. ११. सोनें. १२. घोडे. १३. ग्राम (श्लोक ३२). १४. अध्याय १९ श्लोक १-१०. १५. ठगासारखा. १६. माझ्या पावलाच्या प्रमाणाने (अध्याय १९ श्लोक १६). १७. हस्त. १८. उदक. १९. अध्याय १९ श्लोक ३०-३४ पहा. २०. उदक.

बटुसम तुज गमतो परि तंतुचि हा विश्वमायिकपटाचा. ।
[1]विबुधहितास्तव धरिला वेष, तुला [2]वंचनार्थ कपटाचा. ॥ ४९
न कळे चरित तुज जरी, परि मजला हें नृपा ! सकळ कळतें, ।
श्रम पावशील यास्तव मानस तुज सत्कृपास कळकळतें.' ॥ ५०
'[3]अनृत वदावें, तरि मज संकट तें काय? आज वद गुरुजी ! ।
[4]वाग्दत्त जाहल्यावरि, मजवरती व्यर्थ करिसि [5]गुरगुर जी. ॥ ५१
विष्णु असो, अथवा हा याचक कोणी तरी असो भलता, ।
मी देउनि चुकलों, तूं याची कां छेदितोसि लोभलता ?' ॥ ५२
नायिकतां [6]स्वाज्ञापित, दे बळितें शुक्र शाप कविवर तो, ।
[7]हतदैव पुरुष जैसा नेणुनि निज हित मनांत न विवरितो. ॥ ५३
'[8]मद्वचनोल्लंघनफल पावसि [9]निःश्रीकता नराधिपते ! ।
पडती व्यसनीं जे गुरुवचन न धरिती मनीं [10]नराधिप ते'. ॥ ५४
कथिलें गुरुनें हा सुरकार्यार्थी हरि [11]तवाहित रिपू जी ! ।
तद्वचनशाप न गणुनि तो बलि त्या माधवा हि तरि पूजी. ॥ ५५
[12]तत्पत्नी विंध्यावलि कलश करीं, त्यांत विमल जल भरिलें, ।
ओती बटुचरणावरि धुउनि चरण तें नृपें शिरीं धरिलें. ॥ ५६
त्या कर्मातें [13]स्तविती सुरमुनिगंधर्वकिन्नरादि, किती ।
वर्षति कुसुमसमूहें, यश गाउनि, सुजन मस्तकें [14]डुलकिती. ॥ ५७
विस्मयकर रूपातें अनंतगुण जाहला तदा वरिता, ।
पातालभूमिनभदिक्चक्रांतरिं पाहतां न ठाव रिता. ॥ ५८
भुवनें स्वतनुविभागीं हरिनें बळिलागिं [15]दाविलीं चवदा, ।
जैसा सधन पसारी दावी [16]स्वदुकानमंडपीं सवदा; ॥ ५९
एकपदें क्रमिली महि, पदें द्वितीयें [17]त्रिविष्टपें भरली, ।
[18]तृतिय चरण मोजावें तरि विधिभवनातळीं स्थळें सरली. ॥ ६०

---

१. देवांच्या हितास्तव. २. फसविण्यासाठी. ३. खोटे. (अन्+ऋत=असत्य.) ४ वाचेनें दिलेला. ५. क्रोधावेशसूचक शब्द. ६. आपली आज्ञा. ७. दुर्दैवी, दैवप्रहित. (अध्याय २० श्लोक १४.) ८. माझी आज्ञा मोडण्याचे फळ. ९. निर्धनता, लक्ष्मीनाश. १० राजे. हे गीत्यर्ध सुभाषितरूप आहे. ११. तव+अहित. तुझे अकल्याण करणारा. १२. त्या बलीची भार्या. १३. अध्याय २० श्लोक १७–२० पहा. १४. डोलविती. १५. श्लोक २२ पहा. १६. 'दुकान' आणि 'सवदा' हे शब्द फारशी आहेत. 'स्वदुकानमंडपीं' हा संस्कृतप्राकृत शब्दांचा समास चिंतनीय आहे. १७. स्वर्ग. १८. वृत्तसुखार्थ येथे 'ति' ह्रस्व आहे.

ते हरिपद विधि भावुनि प्रवेशतां विधि सभासदांसहित ।
निरखुनि वदूनि पूजुनि म्हणति पदातें करीं स्वदासहित. ॥ ६१
हरिपदमार्जित जल तें सरिद्वरा होय भारता राया ! ।
गगनपथें उतरे या महिवरि कृतदुरितभार ताराया. ॥ ६२
सर्वस्वहरण बळिचें निरखुनि ते दानवी सकळ सेना ।
वामनहननार्थ निघे, चित्त जिचें लव नृशंस कलसेना. ॥ ६३
नंदसुनंदादि तदा हरिगण ताडिति तदीय कटकातें; ।
बळि दनुजांसि म्हणे, 'कां मरतें मत्सैन्य फुकट ? हटका तें. ॥ ६४
अस्मद्धितकर हरि तो झालासे साह्य विबुधनिकरातें ।
जय अपजय कालोद्भव समजुनि करिती न विबुध निकरातें. ॥ ६५
जो त्रिदशपक्षपाती त्यातें हा पक्ष कायसा मान्य ? ।
धरिला सुरार्थ जेणें, पहा पहा काय काय सामान्य.' ॥ ६६
या बलिवचनश्रवणें दितिदनुसुतकुल रसांतळीं शिरलें ।
कुशल हि काय करिल तरि जरि समयें दैव पाठिशीं फिरलें ? ॥ ६७
तदुपरि हरिचित्ताशय जाणुनि विनतासुतें तया बळिला ।
धरुनि वरुणपाशांहीं दृढ बांधुनि तद्धितार्थ आंवळिला. ॥ ६८
श्रीहरिभावार्थ असा कीं याची निरसिजे अहंममता ।
यास्तव हरुनि दोन्ही दावी बळिलागिं आपुली समता. ॥ ६९
श्रीविहत परि स्थिरमति धर्मात्मा जो कधीं न पापरत, ।
त्यासि वदे हरि, 'दिधलें या वचनातें न धर्मपा ! परत.' ॥ ७०
जें जें इच्छिसि मातें त्या तुझिया सकळ कामना पूरती ।
मागसि मज बळिलागुनि ते मार्गे गोष्टि वामना ! पुरती. ॥ ७१

---

१. मोठी नदी. २. केले आहेत दुरिताचे भार (पापराशि) ज्यांनीं त्यांला. ३. अध्याय २१ श्लोक १०-१२ पहा. ४. लवेना. ५. अध्याय २१ श्लोक १८-२४ पहा. ६. देवांच्या समुदायाला. ७. देवांचा कैवार घेणारा. ८. देह. ९. दैत्य, दानव. दितीच्या पुत्राला 'दैत्य' आणि दनूच्या पुत्रांला 'दानव' म्हणतात. दैत्य आणि दानव हे समस्वभाव असल्यामुळे त्यांत फारसा भेद मानीत नाहींत. १०. पाताळांत. (अध्याय २१ श्लोक २५ पहा.) ११. हें गीतार्ध सुभाषितरूप आहे. १२. हरीच्या मनांतील अभिप्राय. १३. गरुडानें. विनता ही गरुडाची माता (श्लोक २६). १४. अहंपणा आणि ममता. १५. निर्धन, दैवहत. १६. हे धर्मरक्षका बळे. १७. इच्छा. १८. सफल होती. १९ परिपूर्ण.

ऐसें असतां तुज मी मागितलीं तीन पाउलें [1]धरणी ।
ते देउनि मज आतां वाक् संरक्षीं महत्पुर:सरणी. ॥ ७२
एकाचि पाउलें महि भरली, दुसऱ्या पदें गगन [2]भरलें, ।
दे तिसरें पद उरलें नाहीं तरि बोल 'मद्वचन हरलें.' ॥ ७३
वाग्दत्त न परिहरतां जासी [3]नरकासि [4]विगतसंदेह; ।
ऐसेचि अहंममतायोगें श्रमलेत बहुत मंदेह.' ॥ ७४
ऐसा छळिला जरि तरि न ढळे सत्त्वासि [5]दानवेश [6]शमी ।
तो वदतो श्रीहरितें, 'मद्वचनातें कसा नसें वश मी? ॥ ७५
तुजलागिं वचन दिधलें त्यातें देवा? न मी कदापि सरें, ।
पदयुग्मपूर्ति झाली तरि दे पद वंद्य मस्तकीं तिसरें. ॥ ७६
भीती मज नरकाची न दरिद्राची न वरुणपाशाची, ।
लोकीं [7]दुर्वादाची भीति मला एक, इतर काशाची? ॥ ७७
[8]परोक्ष्य परम गुरु तूं असुरांचा सर्व गर्व हारविसी, ।
तम निरसी विश्वाचें म्हणवुनि कीं काय दोष हा रविसी? ॥ ७८
तुजशीं वैर करुनि बहु [9]विबुधेतर खळभवांबुधी तरले, ।
गुह्य असें नेणति जे, पाय तुझे त्यांस मात्र अंतरले. ॥ ७९
सकल प्रपंच मिथ्या समजुनि तव चरणपल्लवीं जडला, ।
त्या प्रल्हादश्रेयें निरुपम मज योग हा तुझा घडला. ॥ ८०
शरण [10]पितामह माझा अनुसरला '[11]पतितपावना! तूतें ।
झाला सुखीच तत्कुलसंभव हा पतित पाव नातूतें.' ॥ ८१
ते समयीं प्रल्हादहि [12]येउनि वर्णूनि वंद्य गुण बळिचा ।
स्तविताहे श्रीहरिला, 'रक्षावा दास दनुजकुलबळिचा.' ॥ ८२
बळिपत्नी विंध्यावलि वंदुनि देवासि सुवदनें विनवी, ।
'[13]त्वद्दत्त समर्पुनि तुज देती हे मूढ काय जोड नवी?' ॥ ८३
विधि विनवी देवातें, 'या समयीं योग्य काय हा [14]निग्रह? ।

---

१. पृथ्वी. १. व्यापिलें, (अध्याय २१ श्लोक ३१.) ३. अध्याय २१ श्लोक ३२ पहा. ४. निःसंशय. ५. बळि. ६. शांतिसंपन्न. ७. असाधुवादाची. (अध्याय २२ श्लोक १-३) ८. अदृश्य, अलोकनीय, शत्रुछलानें असणारा. (श्लोक ४ पहा.) ९. देवांहून अन्य. १०. प्रल्हाद. ११. पातकीजनांला पावन करणारा. १२. अध्याय २२ श्लोक १२ पहा. १३. अध्याय २२ श्लोक २० पहा. १४. निग्रह, पाशांत बांधून ठेवणें यासमयीं योग्य नाहीं—असा भाव. (श्लोक २१.)

सर्वस्व अर्पिलें तुज तें बळिलागूनि काय हानिकर? ॥ ८४
फलजलदूर्वार्पण तुज करितां देतोसि बा! निज [1]गतीतें ।
यासि घडेल कशी ते तुजचि समर्पूनि हानि [2]जगतीतें.' ॥ ८५
स्तुति विधिची ऐकुनि हरि बोले देवाधिदेव धात्यासी, ।
'मद्भक्तगर्वहर मी, तो बा! ठेवीन सांग कां त्यासी? ॥ ८६
बहुतचि छळिला मी परि हा माझ्या उतरला [3]छळकसातें, ।
याच्या सत्वगुणांचें वंचिन तरि मी महत्फल कसा तें? ॥ ८७
मन्वंतर [4]सावर्णीमनुचें सरतांचि [5]नाकपालकता ।
पावेल इंद्र होउनि मग इतरांची उडेल चालकता. ॥ ८८
तंवपर्यंत [6]सुतळ जें रचिलें अतिरम्य विश्वकर्मकरें, ।
तेथें असोनि येणें भोगावीं शुभ फळें [7]सुशर्मकरें. ॥ ८९
[8]आधिव्याधिजराभयबाधा जेथें न जननमरणाची. ।
तेथें राहुनि येणें स्मृति रक्षावी मदीय चरणाची. ॥ ९०
रे इंद्रसेन राया! जावें सुतळासि [9]दिति[10]जंपरिवारें; ।
मच्चक्र तेथ रक्षक न कृतांताचेंहि जेथ परि वारें. ॥ ९१
रे बळिराया! तूझें निरुपम मज मानलें [11]महाशील, ।
यास्तव तुझिया द्वारीं वसेन मजला सदा पहाशील.' ॥ ९२
वंदुनि हरितें सहगण गेला सुतळासि बळि वसायाला, ।
त्याच्या भक्तीस्तव हरि सोडूं तरि मी म्हणे कसा याला. ॥ ९३
बळि सुतळाप्रति जातां, [12]उपेंद्र ही जाय [13]विबुधलोकासी, ।
हृष्ट करुनि अदितितें केला देवेंद्र तेथ [14]मोकासी. ॥ ९४
यापरि हरिचीं चरितें ऐकुनि गाउनि [15]भवार्णवीं तरती ।
त्याच्या चरणरजाची विठ्ठलहृदयांत पूर्ण सतत [16]रती. ॥ ९५

---

१. उत्तम गतीतें. २. पृथ्वीतें. (अध्याय २२-श्लोक २२-२३ पहा.) ३. छळाच्या कसोटीला. ४. चवदा मनूंतील आठवा. (सवर्णराजाचा पुत्र सावर्णि.) ५. बळि इंद्र होऊन स्वर्गाचें राज्य पावेल. ६. पाताळ. (अध्याय २२ श्लोक ३२.) हे सप्तपाताळांतील एक होय. ७. उत्तम शर्म (सुख) देणारीं. ८. आधि=मनोव्यथा, व्याधि=शरीरपीडा. ९. हे बळे. (अध्याय २२ श्लोक ३३-३६.) १०. ज्ञातीसह. ११. उत्तम स्वभाव. १२. इंद्राच्या मागें इंद्रपदवीचा जो अधिकारी तो. १३. स्वर्गलोकास. १४. मिरासदार, जमीनदार, इनामदार. १५ संसारसमुद्रांत. १६. गोडी, प्रीति.

शुकरंभासंवाद.[1]

(गीतिवृत्त.)

श्रीनरहरिपदपद्मीं[2] मानसमधुपासि[3] पाजवील सुधा, ।
कामासि तोचि जिंकिल, करिल पदरजें पवित्र हे वसुधा[4]. ॥ १
वंदुनि संतजनाप्रति वर्णिन विश्वांत मान्य सुकथा रे! ।
शुक[5]रंभा[6]संवादश्रवणें चित्तांत शांतिसुख थारे[7]. ॥ २
प्रयत निरंजन[8]देशीं उपवन[9] घन शांत जें विवेकाचें, ।
वैराग्यवसंतोज्जृंभितासनचि तेथ मानस शुकाचें. ॥ ३
त्याच्या तपसामर्थ्यें सहस्रकर[10]चंद्र लोपती तारा, ।
अमरासनेंहि चळती, स्वर्गीं शक्रासि ना निघे थारा. ॥ ४
ते काळीं मुनि नारद येतां स्वर्गासि वासवाजवळी[11] ।
सकळ सुरांसह सुरपति[12] वंदुनि पदयुग्म आदरें कवळी. ॥ ५
पूजा करुनि यथाविधि सप्रेमें श्रीविरिंचितनयातें[13] ।
प्रश्न करी संक्रंदन[12] वचनें जावूनि पूर्ण विनयातें. ॥ ६
'भूमंडळप्रदेशीं स्वामी ! तप कोण आचरे सुकृती[14] ।
सर्वज्ञ तुम्ही जाणा त्रिभुवनभुवनांत धन्य परम कृती.' ॥ ७
मुनि वदतां शुकमहिमा, श्रवण करुनि शक्र मानसीं विवरी[15] ।
'कवण तपातें खंडुनि निःसार[16] करी तयासि भूमिवरी?' ॥ ८
यापरि हृदयिं विवरितां तपनाशालागिं कल्पिली ललना[17]; ।
स्त्रीयोगें बहु थकले ज्ञानीहि तपांत पावले चळना. ॥ ९
त्रिपुरांतक चतुरानन मी सुरपति इंद्र तापसांत किती? ।
विश्वामित्र पराशर शृंगी व्यासादि कोण करिल मिती? ॥ १०

---

१. हें प्रकरण महाभारतांत शांतिपर्वांतर्गत 'मोक्षधर्म' नामक भागांत आहे. २. चरणकमळीं. ३. मनोरूप भ्रमरास. (मधुप=मध पिणारा भ्रमर.) ४. पृथ्वी. ५. शुक हा कृष्णद्वैपायनव्यासाचा घृताचीअप्सरेपासून झालेला पुत्र. ६. रंभा ही इंद्रानें शुकाचें मन मोहण्यास्तव पाठविलेली अप्सरा. ७. वसे. ८. जन्ममरण दुःखसुखादिरहित. ९. बाग. १०. सूर्य. (सहस्र आहेत कर किरण=ज्याला तो.) ११. इंद्रासमीप. १२. इंद्र. १३. विरिंचीच्या (विधात्याच्या) मुलातें—नारदातें. १४. कुशल, पुण्यशाली. १५. विवरण करी, विचार करी. १६. निःसत्त्व, बलहीन. १७. सुंदर स्त्री.

दंभी[1] जंभाहित[2] संरंभें[3] रंभोरु[4] आणवी रंभा[5] ।
संभावुनि[6] परमोचित जृंभित वाक् कल्पि तो समारंभा. ॥ ११
'तुम्हीं स्त्रियांनि बहुतचि तपोनिधी करुनि दाविले रितें, ।
तूं ही जाणसि, तेथें किमर्थ बोलुनि दाखवूं तरि तें? ॥ १२
जाऊनि मृत्युभुवनीं[7] शुकमुनिच्या सत्तपासि नाश करीं, ।
साहित्य युक्त घेउनि जैसें मीनासि दाश[8] पाश करीं.' ॥ १३
मान्य करुनि ती सुकुचा रंभा निर्जरवरेशपाय[9] नमी. ।
विनवी, 'केंवि उरे शुक करितां संगीत नृत्य गायन मी? ॥ १४
चंद्रमुखी चपलाक्षी चूर्णकचा चारुचित्रचीरधरा ।
लिकुचकुचा चामीकर[10]रुचिरुचिरा पाहते शुकोच्चधरा. ॥ १५
सीमंत[11]मध्यदेशीं सिंदूररक्त रेखितें रेखा ।
वेणीफणी सुकुंकुम कज्जल धरितांचि काय शुकलेखा[12]. ॥ १६
नासाभरण सुरंजित कर्णफुलें जडुनि रत्नकापासी, ।
मुक्ताहारांगदकंकणरम्या पावत्यें शुकापाशीं. ॥ १७
धरितें बहु मृदु जांबूनद[13]रंजित रम्य रत्न हीरमणी, ।
लीन निरंतर चरणीं, वंद्य नसे काय मोहिनी रमणी? ॥ १८
मंजीर[14]शिंजितें मीं रंजवितें राजयोगिरायातें ।
स्त्रीचरित विदित असतां सहस्रनयन न शिणो गिरा यातें.' ॥ १९
जीं जीं वाक्यें वदली तच्छतगुणितें सुरांगना[15] नटली, ।
पाहूनि सुरपतीच्या चित्तांतचि तत्क्षणीं निशा पटली. ॥ २०
मलयपवन कुसुमाकर[16] मित्रमुकुटमणि सहायकर जोडी, ।
ती सहसा साहित्यें गीतें संक्रंदनासि[17] कर जोडी. ॥ २१

---

१. कपटी. २. इंद्र. (जंभासुराचा वैरी.) ३. व्यग्रतेनें, व्याकुळ होऊन. ४. रंभा+ऊरु=केळीच्या गाभ्यासारख्या मांड्या आहेत जिच्या अशी. ५. रंभादिक अप्सरांचा व्यवसाय गाननर्तनादिक व्यापारानें देवांस संतुष्ट करणें, आणि देवांचा राजा इंद्र याला कोणाच्या तपश्चर्येचें भय पडलें असतां, त्याच्या आज्ञेनें त्या तपस्विवर्यास भुलवून तपोभंग करणें, असा वर्णिलेला आहे. ६. आदर करून. ७. मर्त्यलोकांत, पृथ्वीवर. ८. कोळी, धिवर. ९. इंद्राचे पाय. (निर्जरांत–देवांत जे वर–श्रेष्ठ त्यांचा ईश–स्वामी) १०. सोने. ११. भांग. १२. पाड. १३. सुवर्णमंडित. १४. तोरड्या, पैंजण इत्यादि पादभूषण (मंजीर) त्याच्या आवाजानें. १५. देवांगना. १६. वसंत. १७. इंद्राला.

पुरुहूताज्ञा वंदुनि रंभा भूमंडळीं शुकाजवळी ।
येऊनि गायनाचे फेरे मारुनि बहु निज माज वळी. ॥ २२
कुसुमाकरें रचुनि वनशोभासंपत्ति दाविली बरवी, ।
फलपुष्पसुरभिगंधित सभोंवतीं रम्य वाटिका हिरवी. ॥ २३
स्पर्शुनि कुसुमसमूहा मलयानिल तेथ भंवत आकाशीं, ।
मंद सुगंध सुशीतल लागे जाऊनि मुनिस नाकासी. ॥ २४
कारंडवकोकिलशुकहंसमयूरादिपक्षिनादानें ।
उद्यान इंद्य तेथें मर्त्योद्यानें अवद्य नादानें. ॥ २५
परिमलजलकासारीं सुवर्णपद्मासभोंवते भ्रमती, ।
भ्रमर प्रमोदगुंजारवें शुकालागिं दावि संभ्रम ती. ॥ २६
आयास बहुत रंभा करितां योगी नव्हेचि तो जागा, ।
कां पुनरावृत्ति करी ज्याला संप्राप्त होय तो जागा. ॥ २७
अयुतदलसुपंकजगत वायु निरोधूनि आत्मलाभानें, ।
पूर्ण सुखी मग कोठुनि देहेंद्रियजन्य त्याजला भानें ? ॥ २८
जे रजनी विश्वाची तेथें तो योगिराज जागतसे, ।
त्या द्रष्ट्याची रजनी तेथें हें भूतजात वागतसे. ॥ २९
ब्रह्मानंदसमुद्रीं निमग्न जो जाहला दिवारजनी, ।
त्या लाभाहुनि त्याला बोलें बोलाल काय सार जनी ? ॥ ३०
यत्न विफलचि विलोकुनि शुकतनुवरि चैलपल्लवें वारा ।
घाली, चळे न तो मग, मानी रंभा वृथा स्वपरिवारा. ॥ ३१
ती ब्रह्मनिष्ठितातें स्पर्शून करें बळेंच हालविते, ।
आनंदनिर्भराच्या वृत्त्यमृतीं कालकूट कालविते. ॥ ३२
स्पर्श करिल हरिमाया यास्तव उदरांत जननिच्या बारा ।
वत्सर वसे तपस्वी रंभेचा त्यास काय परि वारा ? ॥ ३३
वर्षे द्वादश होतां श्रीहरि जामीन देउनी व्यासें ।
बाहेर आणिला जो तो रंभेच्या भ्रमेल हव्यासें. ॥ ३४

---

१. इंद्राची आज्ञा. २. मलयपर्वतापासून येणारा अनिल (वायु). ३. रमणीय. ४. क्षुद्र. ५. रात्र. ('या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादि भगवद्गीतांतर्गत श्लोकाचा यास आधार आहे. भगवद्गीता—अध्याय २ श्लोक ६९.) ६. प्राणिसमूह. ७. वस्त्राच्या पदराने. ८. आपल्या साहाय्यकर्त्या जनाला. ९. भयंकर विष. १०. हा शब्द आरबी आहे.

परतोनि शुका पाहें या व्यासोक्तस्वरासि ओ देती ।
सकलवनस्पति तेणें सह रंभा काय करुन मोदे ती. ॥ ३५
तीच्या दुराग्रहास्तव समाधि सोडूनि लागला बोलूं, ।
यानंतर दोघांचे परस्परें स्पष्ट बोल ते बोलूं. ॥ ३६
'कोठील कोण तूं? कां येथें येणें किमर्थ सांगावें? ।
मी दीन तापसी; मजपाशीं येऊनि फुकट कां गावें?' ॥ ३७
'शृंगारमूर्ति रंभा सुरलोकीं मान्य देवरायातें, ।
आलें स्वामींस्तव मी, आज्ञा मज आजि दे वरायातें.' ॥ ३८
'स्त्रीलब्धिलुब्ध असतों तरि कां मी बायिला वनीं वसतों? ।
संसारसुखीं ठसतों तरि कां मी बायिला जनीं बसतों? ॥ ३९
हरिहरविधि संसारीं रमती कांतांसवें महा ज्ञानी, ।
स्त्रीसंभोगाविण सुख अन्य वदावें स्मरूनि सुज्ञानीं. ॥ ४०
प्रापंचीं सुख असतें तरि कां योगी वनांतरीं बसती? ।
स्त्रीस विसर्जुनि फसती, तरि कां एकांत सेवुनी वसती? ॥ ४१
अतिविमलतरलहारा हरिणाक्षी वृत्तपीनकुचभारा. ।
संभोगाविण संसृति ये त्याचा व्यर्थ देहभव सारा. ॥ ४२
मांसासृङ्मज्जास्थीसांकयें व्याप्त जो मळें सूत्रें, ।
त्या देहातें स्तविसी रंभे! जो बद्ध नाडिकासूत्रें. ॥ ४३
मर्त्यस्थलोकवनितेपरि दुर्गंधी कशी रिघे नाकीं? ।
उदर विदारुन दाविन कुंकुमकस्तूरिगंध घे नाकीं. ॥ ४४
माते! द्वादशवर्षें भोगियली येथ मातृउदरदरी, ।
हें ठावें असतें तरि आलों असतों तुझेचि कीं उदरीं.' ॥ ४५
हें वाक्य ऐकतेक्षणिं, रंभा लागे शुकाचिये चरणीं, ।
'स्वामी! क्षमा करावी, प्रवर्तल्यें व्यर्थ कीं दुराचरणीं.' ॥ ४६
यापरि विनवुनि मुनितें खिन्नमुखी जाय शक्रसदनासी, ।
मुनि सहज समाधिसुखीं स्थिर झाला दमुनि दुष्ट मदनासी. ॥ ४७

---

१. इंद्रातें. २. स्त्रीच्या प्राप्तीस्तव आसक्त. ३. बायल्या, बाइक्या, स्त्रीबुद्धि. ४. भार्यासवें. ५. चंचल. ६. वृत्त=वर्तुलाकार, पीन=पुष्ट. ७. संसार. ८. असृक्=रक्त. ९. केशर. १०. आईचें पोट हीच एक खोरी. ११. इंद्राच्या गृहाला.

भागवतादिपुराणीं शुकदेहोत्पत्ति विविध ओवियली, ।
ते विबुधांप्रति ठावी, मी आयकिली तशीच हे लिहिली. ॥ ४८
श्रीमन्नृसिंहचरणीं शुकसंभावाद अर्पिला भावें, ।
विठ्ठल म्हणतो, 'गंगोदक तें गंगेसि काय लाभावें?' ॥ ४९

सीतास्वयंवर.

सर्ग पहिला.

(श्लोक.)

श्रीमन्मंगळमूर्ति तूं सुमति दे पूर्ति राघवकीर्ति सुकीर्ती,
ते मी गाईन गाणीं साक्षी पुराणीं अद्भुत आणी रस वाणीं, ।
बोधी चित्त जनाचें मंडण साचें सुरसाचें
विघ्नें सर्व निवारीं मजला तारीं ये अवतारीं. ॥ १
श्रीगणनायक सिद्धिविनायक मंगळदायक मंगळमूर्ती,
स्फूर्तिवरप्रद जान्हविचा ह्रद एक सितच्छदभापरिपूर्ती, ।
भूषणमंडित दुंदिल पंडित शुंडअखंडितदंडितदंदी,
कोकनदासन मूषकवाहन विश्वविमोहन विठ्ठल वंदी. ॥ २
प्रणमित जगदंबे! कल्पवल्लीकदंबे!
कवि तुज न विसंबे, प्रेम पोटीं झिळंबे, ।
मजवरि जरि अंबे! त्वत्कृपादृष्टि तिंबे,
तरि रस अविलंबे काव्यसाहित्य बिंबे. ॥ ३
शांता श्रीगुरु रत्नपीठभुवनीं चिद्रत्नसिंहासनीं,
हस्ताब्जीं वरदाभयें प्रियतमाशांति क्षमा आसनीं, ।
सालंकार उदार पुस्तक पुढें शिष्या प्रबोधीतसे,
वाक्यें तत्त्वमसीति विठ्ठलकवी साष्टांग वंदीतसे. ॥ ४

---

१. भक्तीनें. २. या श्लोकाचें वृत्त कळत नाहीं. बहुधा हें पद असावें व याचीं आणखी कडवीं असावींत. जोंपर्यंत दुसरीं कडवीं मिळत नाहींत तोंपर्यंत पदाची चालही सांगणें कठिण. ३. मदिरा छंद. ४. हंसासारिख्या शुभ्रकांतीनें पूर्ण. सितच्छद=हंस. (सित=पांढरे आहेत च्छद=पक्ष ज्याचे ते) ५. शुंडेनें निरंतर दंडिले उन्मत्त ज्याणे असा. ६. रक्तकमल आसन ज्याचें असा. ७. मालिनी छंद. या पद्यांत 'बे' याची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून अनुप्रासालंकार येथें आहे. ८. चिकटे. ९. सांठवे. १०. शार्दूलविक्रीडित छंद. ११. तत् त्वम् असि=तें तूं आहेस—हें वेदांतांतील मुख्य वाक्य.

[1]भरद्वाज वाल्मीकिचें काव्य शोधी, विधाता स्वयें नारदातें प्रबोधी; ।
महादेव आख्यान सांगे भवानी, रिझे वासुकी शेष तो चक्षुकानीं. ॥ ५

या ग्रंथीं प्रतिपाद्य सत्कविऋषी छंदादिनानाविधें,
सीता साद्दश देवता भगवती ज्या सर्वदा सन्निधें, ।
[2]गंबीजादिप्रशक्तिकी[3]लक [4]धरापुत्री प्रयोगांतरें
जाणावाचि नियोग विठ्ठल म्हणे पद्यें जपा आदरें. ॥ ६

मेघश्याम [5]अनंगधाम चपला सीता भजावी बुधीं,
चौंहातीं वरदाभयें प्रतिधनुर्बाणीं क्रमें आयुधीं, ।
आत्माराम समस्त काम पुरवी वाचे सदां गाइजे,
सालंकार उदार हास्य ह्रदयीं सद्विठ्ठलें ध्याइजे. ॥ ७

यंत्रोद्धार किजे, त्रिकोण लिहिजे, श्रीराम बिंदुस्थळीं
मांडावा, भरतादि दक्षिणदिशे संस्थापिजे मंडळीं, ।
शत्रुघ्ना [6]श्रुतकीर्तियुक्त [7]यजिजे वामांगभागोत्तमीं,
पूर्वे लक्ष्मण[8]ऊर्मिळा दशदिशा दिक्पाळ मंत्रागमीं. ॥ ८

[9]न जाणें मी छंदें, विशद यमकें बंधरचना,
न ज्ञाणें मी काव्यें [10]नवरस अलंकारसुचना, ।
वि[11]भक्ती मी कोशादिक न समजें नाटक निकें,
मराठी हे वाणी, नसति [12]अभिधानें सुरसिकें. ॥ ९

मराष्ट्रें होत्सातें [13]चतुरजनिं हें मान्य करिती,
मनाच्या उल्हासें रचिन तरि मी नाटकरिती, ।
टिका मूळाधारें प्रथम धरिली संस्कृत कथा,
सभेमध्यें श्रोते परिसतु महाराष्ट्र [14]उल्था. ॥ १०

[15]होतां पद्माक्ष राजा तप करित बहू, '[16]श्री [17]सुता होय जेणें,
लक्ष्मी स्वप्नांत सांगे 'हरिभजन करीं' प्रार्थिला विष्णू तेणें; ।

---

१. भुजंगप्रयात छंद. २. मंत्रादिकाचें जें बीजाक्षर तें. ३. खिळा, मेंढ. ४. अयोनिजा. (सीता.) ५. कामाचें गृह. ६. शत्रुघ्नाची स्त्री. ७. पुजावें. ८. लक्ष्मणाची स्त्री. ९. शिखरिणी छंद. १०. शृंगार, वीर, करुणा, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र, शांत, असे नव रस. ११. व्याकरणकोशादि. १२. शब्द. १३. झाला मनांत. १४. तर्जुमा. १५. स्रग्धरा छंद. १६. लक्ष्मी. १७. कन्या.

भूपाळें याग[1] केला, नृप सुर मिनले[2], मातुलुंगीं[3] निघाली,
देवां दैत्यां न लाभे, जनकजननि तैं संगरीं शांत झाली. ॥ ११
पद्मावती[4] नगर उद्धस झालियानें, यागीं प्रवेश करि वेदवती[5] भयानें, ।
गेलें अरिष्ट[6] मग तें करि वन्हिसेवा, भोगावया[7] मनिं भजे पति वासुदेवा. ॥ १२
कित्येक मास दिन संक्रमले[8] तयासी, गेला दशानन पुढें शिवदर्शनासीं, ।
जिंतूनि वैश्रवण[9] ये उपविष्ट[10] यांनीं तों देखिली पुरिंत उद्धस राजधानी. ॥ १३
राजा पुसे, प्रकट सारण[11] दूत सांगे, तेणें निशाचरपतिप्रति हर्ष जागे; ।
आला तितें वश करीन म्हणोनि शोनें[12] बोले समर्पक सुधावचनें निधानें. ॥ १४
दशग्रीव तीतें म्हणे, 'चंचळाक्षी शरच्चंद्रबिंबानने[13]! यक्षसाक्षी, ।
कशी एकली कंठिशी रात्रिमानीं? उठें चाल लंकेसि, बैसें विमानीं. ॥ १५

---

१. यज्ञ. २. मिळाले. ३. महाळुंगीचें झाड व फळ. विठ्ठलाने वेदयतीची उत्पत्ति महाळुंगांतून लिहिली आहे, पण पंतानीं कमलांतून. (मंत्ररामायण—उत्तरकांड—गीति ८५, काव्यसंग्रह पृष्ठ १७४). ४. वसंततिलका छद. ५. वेदवतीविषयीं वाल्मीकिरामायणांत (उत्तरकांड-सर्ग १७) भिन्न कथा आढळते. तिचा सारांश:—वेदवती ही कुशध्वज नामक ब्रह्मर्षीची कन्या. हिच्या मातेचे नांव मालावती. ही लक्ष्मीच्या अंशानें जन्मास आली. नित्य वेदाभ्यास करणाऱ्या कुशध्वजाची ही वाङ्मयी कन्या म्हणून हिचे नांव 'वेदवती' असें पडलें. आपला जामाता विष्णु असावा अशी इच्छा धरून यानें कन्येला देव राक्षस गंधर्व हे मागावयास आले असतां दिले नाहीं; असें होतां होतां शंभु नामक दैत्याधिपानें आपल्यास वेदवती मिळत नाहीं यास्तव कुशध्वजास मारले. तेव्हां तिच्या मातेने पतीबरोबर सहगमन केलें. नंतर वेदवतीनें तपश्चर्या केली, तेव्हा 'तूं पुढील जन्मीं विष्णुपत्नी होशील' अशी आकाशवाणी झाली. पुढें ही गंधमादन पर्वतावर असतां रावण फिरत फिरत हिच्या आश्रमांत आला. त्यानें विचारल्यावरून तिने आपला समग्र वृत्तांत त्याला सांगितला. कंदर्पशरपीडित रावणानें तिला वश करण्यासाठीं पुष्कळ लाडीगोडी केली, परंतु ती वळली नाहीं. नंतर तो तिला केंस धरून ओढूं लागला. तेव्हां तिनें संतप्त होऊन 'तुझ्या वधार्थ मी अयोनिजा साध्वीरूपानें जन्मास येईन' असा शाप दिला आणि अग्निप्रवेश केला. ही वेदवती पुढे दुसऱ्या जन्मी जनकाच्या कुळांत सीता नांवानें जन्मास येऊन रामाची स्त्री झाली. रावणानें हिचे हरण केले म्हणून हिच्या निमित्तानें रामानें युद्ध केलें. त्यांत रावण मरण पावला. विठ्ठलाच्या काव्यांतील कथाभाग आणि येथें वर सांगितलेला सारांश यांत बराच भेद आहे. या संबंधें पंतांची संस्कृत व मराठी मंत्ररामायणें—उत्तरकांड, अनुक्रमें पृष्ठ २४३-४४ श्लोक २२२-२३७ (काव्येतिहाससंग्रह) व पृष्ठ १७४ गीति ७७-८८ (काव्यसंग्रह) पहा. तसेंच महाकविक्षेमेंद्रप्रणीत दशावतारचरित (श्रीरामावतार, श्लोक ६२-६७) पहा. ६. 'गेले समस्त मग ते' असाही पाठभेद आढळतो. ७. 'पावावया पति भजे मनिं वासुदेवा' असाही पाठ आढळतो. ८. गेले. ९. कुबेर. १०. पुष्पकविमानीं उपविष्ट (बसलेला). ११. या नांवाचा एक दूत. १२. चांगलें. ('सुधावचन' या शब्दाचें विशेषण.) १३. शरत्कालच्या चंद्रबिंबासारखे आहे आनन (मुख) जिचें ती.

ऐशीं सहस्र वनिता मज रावणासीं, तूं होय त्यां मुखरणी मणिभूषणासीं; ।
मंदोदरीप्रमुख होतिल सर्व दासी तूं वंद्य जेंवि कनक प्रिय पोरदासी.' ॥ १६

म्हणे काय वैवालया रावणातें, 'अरे दुर्मदा! नेणसी आपणातें, ।
न इच्छीं कदां माझिया अभिलाषा, विषाची तुला काय वाटे पिपासा?' १७

धराया दशग्रीव जों झेंप घाली, असें वाक्य बोलोनि यागीं निघाली, ।
मखाग्नीस मंत्रोदकें शांत केलें, तदा रत्न-संप्राप्त झालें निमोलें. ॥ १८

विमानीं बसे घातिलें रत्न पेटीं जवें जाय मंदोदरीलागिं भेटी, ।
दशग्रीव लंकापुरीं शीघ्र सेवी, रमारत्न देव्हारचौकींत ठेवी. ॥ १९

पुढें कोणिएके दिनीं रात्रिमानीं प्रियायुक्त एकांतभोगांबसानीं, ।
प्रसंगें निघाली कथा गोड लागे, दशग्रीव मंदोदरीलागिं सांगे. ॥ २०

'कुबेरासि जिंतूनि येतां विमानीं, पुढें वोस म्यां देखिली राजधानी, ।
महीपाळ पद्माक्ष पद्मावतीचा, तयाची सुता रूपरेखा रतीचा. ॥ २१

मखांतूनियां मातुलुंगीं निघाली, तयेतें भली वासना पाश घाली, ।
सुरां दानवां घोर संग्राम झाला, प्रसंगीं तया भूप युद्धीं निमाला. ॥ २२

पुढें तेस्थळीं काळ कित्येक होती, करी वन्हिसेवा प्रिया रत्नजोती, ।
नव्हे वश्य ते अग्निकुंडीं निघाली, तितें शोधितां रत्नसंप्राप्ति झाली. ॥ २३

पुढें रत्ननिक्षेपें पेटींत केलें, घरा आणिलें, काळ कित्येक गेले; ।
तुतें भूषणायोग्य तें रत्न आहे, उठे जाइं देव्हारचौकीस पाहें.' ॥ २४

निरीक्षावया राजपत्नी निघाली, पदीं पादुका, चालिली हंसचाली, ।
गृहामाजि देव्हारचौकीस आली, करीं घे, तदा पेटिका जाड्य झाली. ॥ २५

मंदोदरी उचलितां नुचलेचि पेटी, सांगावया परतली दशकंठभेटी. ।
विज्ञापना करि, म्हणे, 'तुम्हि विघ्न मोठें हें आणिलें निजगृहा, परि कर्म खोटें. ॥ २६
माता पिता सुहृद गोत जिच्यानि योगें झाले हताहत सुरासुर कर्मभोगें; ।
आली परंतु इचि निर्गति[12] शीघ्र देखा, होणार ते अढळ भाविनि कर्मरेखा.' ॥ २७
लंकेश विस्मय करी भयचित्त 'कांक्षी, पेटी किमर्थ नुचले कमलायताक्षी! ।
मी आणितों प्रियतमे! म्हणतेसि काय?' देवालयांत मग रावण शीघ्र जाय. ॥ २८

---

१. सोनें. २. पान्यास. ३. लक्ष्मी. ४. प्राशन करण्याची इच्छा. ५. 'तदां शोधितां रत्न संप्राप्त झालें' असाही पाठ आढळतो. ६. देवघराच्या कोठडींत. ७. शेवटीं. ८. ओसाड, विध्वस्त. ९. मरण पावला. ही जन्मकथा कदाचित् अद्भुतरामायणांत असेल. १०. ठेवणें. ११. पाहण्यासाठीं. १२. बाहेर जाणें. १३. सशयी. १४. कमळासारखे लांब डोळे जिचे ती.

उचली दशकंधर त्या नुचले, जड मांदुस यत्न कदा न चले; ।
मयजा मग काय म्हणे, ‘नृपती! अभिवंदुनि ईस करा विनती’. ॥ २९
दशकंठ तितें प्रणिपात करी, उघडी मणिमांदुस याउपरी; ।
अतिसुंदर त्यांत कुमारि असे, समतेशि दुजी भुवनांत नसे. ॥ ३०
वयें पूर्ण षण्मास लंकेस देखे, तुळेना तिशीं पार्वती रूपरेखे, ।
विलोकूनि मंदोदरी स्तब्ध झाली, पुन्हा मांदुसेमाजि साशंक घाली. ॥ ३१
म्हणे काय मंदोदरी रावणातें, ‘तुम्हीं विघ्न हें आणिलें आपणातें, ।
इला येस्थळीं सर्वथा नेठेवावें, पवित्रा स्थळा आणखी पाठवावें.’ ॥ ३२
नृपें दूत पाचारिले त्यांसि सांगे, ‘कुमारीस नेणें तुम्हांलागिं लागे, ।
तुम्हीं न्या इतें शीघ्र वैदेहदेशीं, महीमाजि निक्षेपिजे साक्षपेशीं.’ ॥ ३३
हळू झाली पेटी, गण उचलितां ते उचलली,
पुढें नेतां पंथीं ध्वनि गगनिं गो काय वदली, ।
म्हणे, ‘आतां जातें पुनरपि मि येईन कुमती !
तुझ्या तेव्हां वंशा क्षय करिन लंकापुरपती !’ ॥ ३४
दशग्रीवें शंका हृदयकमळीं पूर्ण धरिली,
गणीं पेटी नेली, मग जनकदेशांत पुरिली; ।
पुढें होती पेटी दिन बहुत भूमींत, उपरी,
सभे आला आशीर्वचन जनका ब्राह्मण करी. ॥ ३५
विप्रातें नव भूमिदान जनकें संकल्पिलें त्या द्विजा,
तोसीं नागर जुंपिला, मनिं म्हणे, ‘पेरीन नाना बिजा.’ ।
प्रारंभीं हळदंतिं[10] त्या अडकळी पेटी समुत्पाटली[11],
देखे ब्राह्मण तो निघे प्रभुप्रती आणी, सभा दाटली. ॥ ३६
राजा म्हणे, ‘द्विजवरा ! क्षितिदान[12] केलें, तें घेइजे तरि पुराकृत[13] पुण्य गेलें. ।
क्षेत्रीं धनादि तितुकें तुमचें दयाळा ! हें[14] आइके.’ द्विज म्हणे, ‘परिसें नृपाळा!’ ॥
‘दिल्हें क्षेत्र तेव्हां न संकल्प केला, तुझ्या गुप्तवित्ता नसें मी भुकेला; ।
कृषी[15] आमुची, हें तुझें द्रव्य राया ! धनाचा मला लोभ नाहीं पुरा या. ॥ ३८

---

१. तोटक छंद. २. पेटी. ३. मयासुराला हेमा नामक देवांगनेपासून झालेली दुसरी कन्या मंदोदरी. ४. नमस्कार करून. ५. नमस्कार. ६. न ठेवावें. ७. वाणी. ८. ‘संकल्पुनी दे द्विजा’ असाही पाठ आहे. ९. नांगरण्याविषयीं. १०. हलाच्या (नांगराच्या) फाळांत. ११. फुटली, उपडली. १२. पृथ्वीदान. १३. पूर्वी केलेलें. १४. ‘हें ऐकुनी’ असाही पाठ आहे. १५. शेतकी.

महाथोर संकष्ट रायासि झालें, प्रधानांसि राजा म्हणे, 'विघ्न आलें, ।
धना ब्राह्मणाच्या न आम्हासि घेणें, विचारूनि सांगा निकें[1] होय जेणें.'॥३९

जनक परम [2]पुण्यश्लोक, त्यातें प्रधानीं
दृढमति विनवीलें, 'आमुचे शब्द मानीं, ।
उघडुनि अवलोकीं काय पेटींत आहे.'
तदनुमतविचारीं भूपती स्वस्थ राहे. ॥ ४०

उघडित मग पेटी त्यांत [3]पंचाब्दकन्या,
[4]कुसुमधनुषमूर्ति ब्रह्मरूपा सुधन्या; ।
त्रिभुवनजनित्याचें तें शिरोरत्न भासे,
जनक नयनपद्मीं चित्र देखोनि हांसे. ॥ ४१

[5]संतोषला ब्राह्मण देखिली सुता, दे देव, आशीर्वचनासि मागुता; ।
राजा म्हणे, 'हे दुहिता दिल्ही [6]भवें,' दानें द्विजातें करि भूप वैभवें. ॥ ४२

[7]तोरणादि मखरें उभारिलीं, गोधनें द्विजवरांसि वांटिलीं; ।
[8]दुंदुभीप्रमुख वाजती [9]तुरें शोभलीं लखलखीत [10]गोपुरें. ॥ ४३

[11]राजा पवित्र जनकाहुनि कोण आहे? ज्ञानी दयाळु दुसरा उपमा न साहे. ।
देहीं असोनि जन त्यासि म्हणे [12]विदेही, द्वारीं शुकादिक उभे [13]सुरें सिद्ध तेही.॥

दिसेंदीस संवर्धमानासि पावे, सुलावण्यसिंधूसि तारुण्य धांवे; ।
अकस्मात ये [14]राम [15]षष्ठावतारी महर्षीसवें नारद ब्रह्मचारी. ॥ ४५

[16]भाट अचाट पुढें गुण वर्णिति, गौरविले जनकें क्षितिपाळें,
होय महोत्सव त्या [17]मिथुळापुरिं, नांदति लोक सुखी चिरकाळें. ।

१. खरें. २. ज्याचे नामस्मरणाने पाप जाते तो; ज्याची कीर्ति (श्लोक) पवित्र (पुण्य) आहे तो. ३. पांच वर्षाची कन्या. (अब्द=वर्ष.) ४. कुसुमधनुष्यासारखी (मदनासारखी) मूर्ति जिची अशी. ५. इंद्रवंशा छंद. ६. महादेवाने. ७. रथोद्धता वृत्त. ८. नगारा. ९. तूर्यें, वाद्यें (मृदंगादिक, तालादिक, वंशादिक आणि वीणादिक अशीं चार प्रकारचीं.) १०. पुरद्वारें—शहराचे दरवाजे. ११. वसंततिलका वृत्त. १२. सूर्यवंशीय इक्ष्वाकुराजाचा पुत्र निमि याला 'तुझा देह पतन पावेल' असा वसिष्ठाने शाप दिला. त्याप्रमाणें त्याचें देहपतन झालें, तेव्हांपासून पुढें झालेल्या निमिवंशजांस 'विदेह' असे नांव पडले. या निमीचा पुत्र मिथि हा केवळ जनकाच्या देहापासून झाला. यांत मातेचा संबंध नव्हता. त्याचें 'जनक' हेही नांव पडलें. १३. देव. १४. परशुराम. १५. विष्णूच्या मत्स्यकूर्मादि दहा अवतारांपैकीं परशुराम हा सहावा अवतार त्रेतायुगांत झाला. याचा बाप जमदग्नि ब्राह्मण आणि माता रेणुका क्षत्रिया म्हणून याच्यामध्यें ब्राह्मण आणि क्षत्रिय अशीं दोन्ही तेजें होतीं. १६. सवाई वृत्त. १७. मिथिराजानें बापाचें वैजयंत म्हणून नगर होतें ते आपली राजधानी केली, तेव्हां राजाच्या नांवावरून वैजयंत नगराला 'मिथिला' असे नांव पडलें.

दु:ख दरिद्र जरामरणादिक रोग नसे, सुकृति प्रतिपाळी,
नर्तन कीर्तन सौख्य घरोघरिं नागरिकांप्रति नित्य दिवाळी. ॥ ४६
भार्गवराम तथा मुनि नारद ते जनकाप्रति भेटिस आले,
बैसविले मुनि विष्टर देउनि आदर देखुनि साधु निवाले. ।
पूजन भोजन गंधविलेपन वंदन सांग यथाविधि केलें,
षोडॆश त्यां उपचार करी स्तुति भूप म्हणे, 'निजभाग्य उदेलें.' ॥ ४७
संतोषला परशुराम म्हणे, 'नृपाळा ! पाहों तुझी कुमरि लक्षणयुक्त बाळा.' ।
'आणा' वदे नृप म्हणे परिचारिकांसी तों ते सख्यांसहित खेळतसे विलासी. ४८
सख्या पांचशें त्यांसवें ते निघाली, पुढें चाप देखोनियां स्तब्ध झाली; ।
तिनें शीघ्र केलें धनुर्दंड घोडें, वरी बैसवी नाचवी लाडकोडें. ॥ ४९
देखोनिया परशुराम मनीं निवाला, अंकावरी बसविली, शिकवी नृपाळा; ।
'हे तों नव्हे तव सुता, बुझिं आदिमाया भाग्योदयें प्रगटली त्रिजगांत राया !'
राजा म्हणे, 'न धरिजे मनिं कोप कांहीं, अज्ञान बाळक इला गुणदोष नाहीं; ।
केलें इनें तव शरासनवज्र घोडें क्रीडा करी तुजपुढें बहुलाडकोडें.' ॥ ५१
परशुराम करी जनकीं कृपा, 'धनुष ठेविं' म्हणे 'सदनीं नृपा ! ।
गुण शरासनिं योजिल जो इला, वरिल' हा पण दारुण बोलिला. ॥ ५२
तो गेलिया जनक काय म्हणे प्रधाना, सीतास्वयंवर किजे, वचनार्थ माना. ।
तों ते पुरोहित वदेति, 'करा अनुज्ञा.' हें मानलें अमृतवाक्य विशेष सुज्ञा. ॥ ५३
पत्रें कुंकुममंडितें लिहुनियां दूतां दिल्हीं भूभुजें,
आणा भूतळिंचे नरेंद्र तितुके संगें स्वगंत्रीं बुजें, ।
स्वर्गींचे सुर सिद्ध सप्ततळिंचे शेषादि राजे मुनी
विश्वामित्र समागमें द्विज ऋषी घेवूनि या वंदुनी. ॥ ५४
राजाज्ञा मुकुटीं तुरंवुनि गणीं गंतव्य केलें असे,
पत्रें कुंकुममंडितें तिहिं दिल्हीं ज्या ज्या स्थळीं जो वसे; ।

१. आसन. २. सोळा उपचारांचीं नांवें येणेंप्रमाणें आहेत:—'आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च ॥ गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वंदनं तथा ॥.' ३. दासी. ४. आवडीनें, कौतुकानें. ५. समज. ६. ईश्वराची शक्ति जिच्या योगानें हा सर्व प्रपंच होतो ती, आदिशक्ति, भवानी. ७. धनुष्य (शर+असन=ज्याच्या योगे शर (बाण) फेंकतात तें. असन=फेंकणें.) ८. दोरी. ९. आज्ञा, हुकूम. १०. राजानें. (भूचा भोग घेणारा—भूभुक्.) ११. आपल्या स्थानीं. १२. निघें. १३. सात पाताळांतील भूमीच्या अधोभागीं जे सात बिलस्वर्ग—अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, आणि पाताल—आहेत त्यांस सप्तपाताल म्हणतात. १४. मस्तकीं. १५. हुंगून, मान्य करून.

गांवीं पुत्र[1] नसे तयास्तव नये राजा अयोध्यापती[2],
आले त्या व्यतिरिक्त सर्व नृपती ऐसी कथा सन्मती. ॥ ५५
लंकेशें शुकसारणांस[3] वसुधा पाहावया धाडिलें,
ते दोघेजण हिंडती तंव तिहीं आश्चर्य हें देखिलें; ।
तीहीं जाउनि रावणासि कथिलें तो चालला आदरें,
बैसे पुष्पकवाहनीं मग निघे निर्मूळ सीतास्वरें. ॥ ५६
तेजःपुंज विमान पुष्पक फुलीं वेष्टीत मुक्तावळी,
रत्नस्तंभ खणोखणीं घणघणा वाजेति घंटावळी, ।
बैसाया स्थळ तें मनोमय पुरे रात्रौ मृगांकापरी[4],
भू स्त्री हारमणी दिवा दिनमणी उद्बोध जैसा करी. ॥ ५७
रघुनाथकथा[5] बहु नेटकि जे, भजकां सुखदायक पाठ किजे, ।
रसवृद्धि समृद्धि धनासि करी अनुपम्य सुधारविची[6] लहरी[7]. ॥ ५८
वाणी पवित्र रघुनाथचरित्र गातां तें आइका, पतित[8] पावन होय आतां; ।
हे पंडितांस विनती करणें न लागे, 'घ्याहो ! सुगंध' मधुपाप्रति कोण सांगे ?[9]॥५९
धान्याचे बहु ढीग सत्य वरुते त्री त्यांतळीं मांडणें,
पूर्वी पुस्तक पूजणें शकुन पैं त्यानंतरें पाहणें, ।
तीं ठायी तिन पोफळें वरि फुलें चिंतूनियां ठेवणें
आदौ सर्ग तथा दशा दशकिचा श्लोक क्रमें देखणें. ॥ ६०
श्रीमज्जानकिचें स्वयंवर कथा उत्पत्ति सांगीतली,
रामें[10] उद्धरिली शिला[11] पदरजें जे बोलणें लागली, ।
वक्ता सत्कविराज विठ्ठल म्हणे सौभाग्यदायी कथा,
इच्छेतें पुरवील सर्ग पहिला, [12]श्लोकार्थ घ्या, नान्यथा[13]. ॥ ६१

---

१. राम. २. दशरथ. ३. शुक आणि सारण हे रावणाचे अमात्य. ४. चंद्र. ५. तोटक वृत्त. ६. अमृतरूप सूर्याची. ७. लाट. ८. पापी. ९. हा चरण सुभाषितरूप आहे. १०. 'मार्गी उद्धरिली शिळा रघुवरें तें बोलणे लागले' असा अन्य पाठ आहे. ११. गौतमाच्या शापानें शिळा झालेली त्यांची पत्नी अहल्या. १२. 'भावार्थ' असाही पाठ आहे. १३. या प्रथम सर्गास 'जानकीसंभवकथा' असें नांव एका हस्तलिखित प्रतींत आढळतें.

सर्ग दुसरा.

(श्लोक.)

दशरथाप्रति येउनि कौशिकें वचन मागितलें पहिलें निकें, ।
'अजसुता! रविवंशविभूषणा रघुपतीस दिजे मखरक्षणा.' ॥ १
मग वसिष्ठ म्हणे, 'अजनंदना! पुरविजे मुनिची मनकामना.' ।
नृपतिनें ह्रदयांत विचारिलें, शिकविलें गुरुचें प्रतिपाळिलें. ॥ २
रघुपती दिधला मुनिकारणें सहसुमित्र दुजा अवधारणें, ।
मग नरेंद्र म्हणे, 'ऋषिकौशिका! उभयतां प्रतिपाळ किजे निका.' ॥ ३
त्रिजगमित्र मुनी मनिं तोषले, मग तिघे वहनावरि बैसले. ।
रणतुरें करिती घन गर्जना, 'कदनिं राघव मर्दिल दुर्जना.' ॥ ४
विश्वामित्रऋषीश्वरें दशरथा प्रार्थूनि आराधिलें,
याग रक्षण रामलक्ष्मण सवे तेणें मखा आणिले. ।
शस्त्रास्त्रें उपदेशिलीं मुनिवरें रामा सुमित्राप्रती,
दोघे बंधु विराजमान सरिसे एकासनीं शोभती. ॥ ५
मार्गीं मारुनि ताटिकेप्रति शरें, केला सुबाहू पुरा,
लंकाप्राप्ति मरीचिला करुनियां संरक्षिलें अध्वरा. ।
ते काळीं मिथिलेंद्रदूत जवळी सिद्धाश्रमा पातले,
केलें मस्तक नम्र, पत्र दिधलें, दोघे उभे ठाकले. ॥ ६
वाची कुंकुमपत्र कौशिकमुनी, राम स्वयें आइके,
ते अर्थीं मुनि रोविला पृथिविचे भूपाळ येती निके; ।
'स्वामीनें ऋषि सर्व घेउनि धनुर्यागा त्वरें येइजे,'
तेकाळीं परमादरें मुनिवरें रामाप्रती बोलिजे. ॥ ७
'आम्ही जात असों स्वयंवरसभा पाहावयाकारणें,
राजाज्ञा नसतां तुम्हांसि मिथिले नेऊं नये आपणें; ।
आतां जा शरयूतटाप्रति तुम्हीं, आम्हांसि आज्ञा दिजे,'
ऐसें उत्तर आइकोनि विनती श्रीरामचंद्रें किजे. ॥ ८

---

१. द्रुतविलंबित वृत्त. २. विश्वामित्राने. ३. दशरथा. (हा अजराजाचा पुत्र.) ४. यज्ञसंरक्षणासाठीं. ५. हे दशरथा. ६. लक्ष्मणासह. ७. 'त्रिजगन्मित्र' असा समास व्हावयाचा, पण तसा केला नाहीं. ८. रणवाद्ये. ९. युद्धांत. १०. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. ११. ताटिका ही सुकेतु नामक यक्षाची कन्या. हिच्या पतीचे नाव सुंद. याजपासून हिला सुबाहु आणि मारीच असे दोन पुत्र झाले. १२. यज्ञा. १३. जनकराजाचे दूत. १४. दशरथाची आज्ञा.

'भूमंडळींचे क्षितिपाळ येती ते या प्रसंगीं मुनि! देखिजेती, ।
पाहूं चला कौतुक, बाध नाहीं, राजा न कोपे अणुमात्र कांहीं.' ॥ ९
ज्ञाता महर्षी हृदयीं विचारी, 'हा तारक ब्रह्म गुणावतारीं, ।
होणार तें तें न टळे स्वसंगें, रामासि आहे यश या प्रसंगें.' ॥ १०
रथारूढ वेगीं तिघे [1]स्वार झाले, ऋषींचे थवे चालती भोंवताले, ।
पुढें वाजती दुंदुभी शंख [2]भेरी, अनेकें तुरें आणि नाना नफेरी. ॥ ११
[3]कांताशिरीं सजळ कुंभ शुभ प्रयाणीं, होती पुढें शकुन [4]वायस सव्यपाणी, ।
जाती मयूर नकुलादि कुरंग मार्गे, [5]तैसेचि [6]तास हरिणीगण वामभागें. ॥ १२
सौमित्र राम ऋषि भद्रवनासि आले, देखोनियां [7]विपिनें रम्य निवांत झाले. ।
छायासुशीतळकुशोपवनीं निवाले, केला रथ स्थिर, रघूत्तम मंद चाले. ॥ १३
वायू सुशीतळ सुगंधित मंद व्हावे, तो लागतां [8]तनुशि सौख्य महा दुणावे; ।
होती [9]कुहू कुहु [10]सुधारव कोकिलांचे, उत्फुलले नव कळे [11]अरुणोत्पळांचे. ॥ १४
फुलित ललित वल्ली मालती पुष्पयाती,
भ्रमरनिकर [12]गुंजात्कारती, मंद भाती, ।
फळति सकळ [13]शाखी रोहिला राम देखा,
मिथिळपुरिस दूरी योजनें पंच लेखा. ॥ १५
एकीकडे विपिन उद्वस राम देखे, तो त्या वनांत नवपल्लवता न देखे. ।
'हें किंनिमित्त ?' रघुनाथ पुसे मुनींद्रा, संतोषला मुनि म्हणे, 'परिसें [14]महींद्रा ! ॥
[15]उपहत वन, याचे भाग्य आतां उदेलें,
परिससि रघुनाथा ! भूत वर्तोनि गेले.' ।
[16]विपिनकथन विश्वामित्र रामा निरोपी,
त्रिभुवनपति गोष्टी होति अद्यापि [17]गोपी. ॥ १७
'हें तों अहल्यावन नाम याचें रामा ! दिसे उद्वस गौतमाचें, ।
आहे तपस्थानक शापजाळें विध्वंसिलें उद्धरिं शीघ्रकाळें.' ॥ १८
'अहल्या कोणाची' रघुपति पुसे 'सद्गुरु ! मला,
कधीं सांगा कोणी कठिण तिजला शाप दिधला ?' ।

---

१. स्वार. (हा शब्द फारसी आहे.) २. नगारा. ३. बायकांच्या मस्तकावर. ४. कावळे. ५. 'तैसेचि ते हरिणिचे गण वामभागें' असाही पाठ आहे. ६. चाष. ७. अरण्य. ८. शरीराला. ९. कोकिळपक्ष्याचा स्वर. १०. अमृतासारखे मधुर शब्द. ११. कमळांचे. १२. गुंजारव करिती. १३. वृक्ष. १४. धराधीशा. १५. उद्ध्वस्त. १६. अरण्याची गोष्ट. १७. गुप्त.

तया विश्वामित्रें कृतयुगकथा सांग[1] कथिजे,
गुणीं आकर्णाया[2] क्षणभरि निकें मानस दिजे. ॥ १९
'अहल्या ब्रह्याची धुंज रघुपती! मानसखुता
तिच्या सौंदर्यासी सुरयुवति सामान्य[3] बहुता, ।
विरंचीनें[4] केला पण कठिण, 'हे आत्मतनया
प्रदक्षणा भूमीची प्रथम करि जो देइन तया.' ॥ २०
इंद्रादि देव नर किंनर[5] दैत्य आले, एकापुढें पळत एक जैवें[6] निघाले. ।
हें कृत्य गौतमऋषीप्रति श्रूत[7] झालें, तो चालिला मुनि पथीं शकुनी[8] निवाले. ॥
उभैतोमुखी गौ[9] पुढें प्राप्त झाली, म्हणे 'हेचि पृथ्वी' नमस्कार घाली. ।
करी सप्त आवर्तनें भोंवताला नमस्कारिलें, ब्रह्मधामासि आला. ॥ २२
विरंचीनें कन्या मुनिस दिधली नेमवचनें,
पुढें आला वृंत्रासुरमथन[10] देखोन नयनें, ।
म्हणे, 'कोठें होतां?' मग विरिंचिनें तथ्य कथिलें,
न चाले इंद्राचें परि विषम[11] चित्तांत धरिलें. ॥ २३
कपट जाणितलें कमलासनें, मुनिस सांगितलें[12] चतुराननें, ।
'क्षण इतें[13] परतें न करीं कधीं, ठकिल[14] इंद्र इला, त्यजिशी तधीं.' ॥ २४
बहुत वासर[15] संक्रमले तिला, शतमखें[16] टपतां दिन साधिला; ।
परम पर्वणि सूर्यपरागिंची[17] विशद[18] पुण्यकथा परिसा तिची. ॥ २५
श्रीसूर्यग्रहणीं समेत तरणी[19] साधावया पर्वणी,
गेला वैतरणीस[20] गौतममुनी स्नानास संतर्पणी. ।
मोक्षांतीं गृहिणीस पाककरणीं धाडी पुढें तेक्षणीं,
होता तो तरुणीस इंद्र टपणी तों पातला अंगणीं. ॥ २६
आला गौतमरूप घेउनि गृहामध्यें उभा ठाकला.
मागे तीसें[21] रती, धरी मनगटीं, कामज्वरें दोहिला[22]; ।

---

१. संपूर्ण. २. समज. ३. 'माने न बहुधा' असाही पाठ आहे. ४. विधात्यानें. ५. कुबेरदूत. ६. वेगानें. ७. येथें वृत्तसुखार्थ 'श्रु' दीर्घ केला आहे. ८. पक्षी. ९. गाय. १०. इंद्र. (वृत्र नामक असुराचें मथन करणारा.) ११. 'कपट पोटांत धरिलें' असाही पाठ आहे. १२. 'जाणविलें' असाही पाठ आहे. १३. या अहल्येला. १४. ठकवील. १५. दिवस. १६. इंद्रानें. १७. पराग=ग्रहण. १८. स्पष्ट. १९. सूर्य. २०. नदी. २१. तिजपाशीं रतिसुख मागे. २२. 'व्यापिला' असाही पाठ आहे.

ते बोले, 'रति वर्ज दोष दिवसा, शास्त्रार्थ हा ठाउका,
    स्वामी! केंवि तुम्ही अधर्म करितां? नेदी कदा मांउका.' ॥ २७
तो बोले, 'मृगशावलोलनयने! सामर्थ्यवंतापुढें
    दोषादोषविचार चार करिती नेणेति शास्त्रें, मुढे!।
कोपें भस्म करूं सके त्रिभुवना, त्या दोष कै बाधितो?
    शापानुग्रह मी समर्थ, मजला ब्रह्मेंद्र आराधिती. ॥ २८
स्वक्षेत्रीं स्वमनोदयें विचरतां निर्दोष लोकी असे,
    आच्छादूं रविबिंब काय दिवसा? हें पाहसी लालसे!।
पाडूं दारुण अंधकार इतुका, अत्याग्रहो नाकिजे.
    शास्त्रार्थी तिस गोविले, मग तिनें संभोग त्यातें दिजे. ॥ २९
इंद्रत्वा प्रगटी रतांतसमयीं देखे सती दुर्गती,
    कंटाळूनि थरारिली, 'उठ' म्हणे 'पापात्मका! दुर्मती!।
दोघां शापिल ये क्षणीं कवण पैं वर्जी तपोवर्धना?
    कापट्यें ठकिलें, कळंक मजला त्वां लाविला दुर्जना!' ॥ ३०
दोघांच्या सुरतप्रसंगसमयीं गुंफेसि[४] आला मुनी,
    तो जाणे परगामिनी, मग म्हणे सक्रोध बाहेरुनी, ।
पाचारी ऋषि, 'चोरटा कवण तूं? संभोगिली तीं सती.'
    आशंका धरि पाकशासन, तया दूषी अहल्या सती. ॥ ३१
'चांडाळा! निघ बाहिरी' झिडकिला; मार्जारवेषें दडे;
    झाला कीटक इंद्रगोप सहसा दृष्टीस जातां पडे. ।
झारीचें जळ शिंपिलें मग पुढें केला उभा चोरटा,
    बोले त्याप्रति, 'घातकी विषयता संपादिली वोखटा. ॥ ३२
जेठायीं रमला तसीं तुज भगें होती सहस्रावधी,
    दोनी अंड झडो तुझी लुति गळो दुर्गंध हो मंदधी!।
आच्छादी मुख दाखवी पुनरपी तात्काळ हो शापितां
    सर्वांगीं स्थिति बाणली सुरपती उःशाप नेघे भितां. ॥ ३३

---

१. कल्याणा. २. हरिणबालकांच्या सारखे चंचल आहेत डोळे जिचे अशी. ३. अनुग्रह=प्रसाद. ४. उटजांत. ५. त्वां. ६. भीति. ७. इंद्र. ८. सोनकिडा, ताम्रकृमि. ९. वाईट. १०. याच कारणास्तव इंद्राला 'सहस्रनयन' असें म्हणतात.

इंद्राचें युगदंडअंड गळतां ऐरावतें झेलिला,
तो माथां धरितां शतक्रतु पळे त्रीसीं ऋषी बोलिला, ।
'कां लत्ताप्रहरीं तया न दिधला ? होई शिळा येक्षिती,
तूं कैशी रमतां म्हणेसि पळ तूं दोघां ऋषी शापिती.' ॥ ३४
ते बोले, 'तुमचें स्वरूप धरिलें, शास्त्रार्थ वाखाणिला,
मी तों निष्कपटी, पदार्थ इतुका दैवें घडों आणिला.' ।
उःशापा करुणानिधी मग मुनी जल्पे सुधासौरसी,
'श्रीरामांघ्रिसरोजरेणु जडतां पूर्वस्थिती पावशी.' ॥ ३५
होतां ऋषी गौतम पाठिमोरा, तात्काळ शापें मळरूप घोरा, ।
वर्षें शिळा साठिसहस्त्र झाली, कुंडाग्निनें पर्णकुटी जळाली. ॥ ३६
झाडिलें मग मृगासन तेणें शापिलें विपिन यास्तव एणें, ।
श्वापदें पळति वृक्ष जळाले, कोरडे नदि सरोवर झाले. ॥ ३७
परित्यागिलीं रम्य नीडें[4] पवित्रें, तरू शुष्क झाले समूळाग्रपत्रें. ।
न राहे वनामाजि मुंगी न मासी गतक्रोध वैराग्य ये गौतमासी. ॥ ३८
मेरुशृंगातें तपातें निघाला, ऐसा शक्रें[5] घातला त्यासि घाला, ।
पश्चात्तापें क्रोधशांत्यर्थ झाला, तोयस्पर्शें अग्नि जैसा विझाला. ॥ ३९
शांता रसाजवळि वीर कदा न राहे, सूर्योदया तिमिरें देखुनि काय राहे ? ।
धर्मापुढें दुरित राहिल हें घडेना, श्री आलियावरि दरिद्र जसें उरेना. ॥ ४०
म्हणे, 'म्यां कसा आपुला घात केला ? शुचिस्नात आलों स्वगुंफे भुकेला, ।
पुढें इंद्र येवोनि कापट्यवेषें सती भोगिली लिंपिली पापलेशें. ॥ ४१
यदर्थीं अहल्येस संतोष नाहीं, वृथा शापिली, म्यां न जाणोनि कांहीं, ।
नव्हे इंद्र सामान्य देवाभिमानी न जाणोनि केली तपोपुण्यहानी. ॥ ४२
कौमारदेहीं सुरतानुरागी चंद्राग्निगंधर्व तिघे विभागी, ।
एकेक संवत्सर दोनि भोगि, दुर्बोध याचा धरि कोण योगी ? ॥ ४३

---

१. इंद्रानें गौतमरूप धरून अहल्येपाशीं जारकर्म केल्यावर गौतमानें त्याला 'तुझ्या अंगास सहस्त्र भगें पडतील' असा शाप दिला, व तिला 'तूं शिळा होशील' असा शाप दिला. नंतर तिच्या प्रार्थनेनें प्रसन्न होऊन 'रामाच्या पादस्पर्शानें तुझा उद्धार होईल' असा उःशाप दिला, अशी कथा आहे. २. दयासागर. ३. पादकमळ. ४. गृहें, घरटे. ५. इंद्रें. ६. काळोख. ७. पाप. ८. लक्ष्मी. ९. रतिसुखाभिलाषी.

मनश्चंद्रमा [1]अर्यमा नेत्र ज्याचे, मुखापासूनी भूत इंद्राग्नि त्याचे, ।
जगत्प्राण जो प्राण संपूर्णगात्रीं विराटस्वरूपी हरी देहमात्रीं. ॥ ४४
होणार तें तों न टळे प्रमाणीं बोलोनि गेले मुनि वेदवाणी, ।
ब्रह्मादिकां भोग घडे अनिच्छा, बेळी असे केवळ ईश्वरेच्छा. ॥ ४५
क्रोधें असा घात समस्त केला, पुण्यक्षयो संग्रह सर्व गेला.' ।
तो क्रोध संदग्ध करावयातें प्रस्थान केलें मुनिनें तपातें. ॥ ४६
आत्माराम गुणाभिराम भगवान् श्रीराम जाणोनिया,
विश्वामित्र कथा निरूपण करी त्यातें म्हणे, 'स्वामिया! ।
पाहूं शीघ्र, चला शिला कवण ते कोण स्थळीं ते कसी?
'ते पैं उद्धरिसील' कौशिक म्हणे 'उ:शाप तूं जाणसी.' ॥ ४७
विश्वामित्र म्हणे, 'शिळा पसरली स्त्रीरूप वंशातळीं,
पादस्पर्श किजे.' रघूत्तम वदे, 'शापील कोपानळीं.' ।
सांगे कौशिक, 'उद्धरीं पदरजें निर्दोष आज्ञा असे.'
पादक्षालन आचमनादि करुनी रामांघ्रि लावीतसे. ॥ ४८
पाहे राम समेत कौशिक मुनी आश्चर्यता वाटली,
ते तत्काळ पैदाब्जरेणु जडतां पूर्वस्थिती पावली. ।
श्रीरामांघ्रि नमूनि गौतमसती वंदी तपोवर्धना,
बोले, 'उद्धरिलें तुझ्या पदरजें ठेवी पदीं मूर्धना.' ॥ ४९
पुसे राम, 'तूं कोण? होतीस कोठें?' म्हणे, 'मी अहल्या, सती भाग्य मोठें, ।
तुझीं देखिलीं दिव्य [6]पादारविंदें, जयाकारणें देव झाले [7]मिलिंदें. ॥ ५०
रामा कैवल्यधामा! न कळसि निगमा नेति वामांगि रामा
जिव्हे! श्रीरामनामावळि जपत उमाकांत चित्ताभिरामा, ।
[10]देशी मोक्षार्थकामामृत पद परमानंद तूं पूर्णकामा
नाना अन्याय सामाविशि, तव महिमा जाणशी तूंचि रामा!' ॥ ५१
कांता उद्धरिली म्हणोनि कळलें ज्ञानीं ऋषीगौतमा,
आला शीघ्रगती उभा रघुपतीपासीं [11]समीरोपमा. ।

---

१. सूर्य. २. हा चरण सुभाषितरूप आहे. ३. चरणकमळांच्या धुळीचा कण. ४. अंघ्रि=पाद. ५. मस्तका. ६. पादरूप कमळें (अरविंदें). ७. भ्रमर. ८. वेदाला. ९. स्त्री. १०. 'देशी धमार्थकामामृतपदमहमानंद तूं पूर्णकामा नाना अन्याय सामाविशि तव गरिमा जाणसी तूंचि रामा' असाही पाठ आढळतो. ११. वायूसारखा.

झाली भेटि परस्परें स्तुति करी साकार ब्रह्म स्वयें,
तो 'तूं मूर्त निरीक्षिलासि नयनीं भाग्योदयें निश्चयें.' ॥ १२
अहल्या दिल्ही गौतमा वेदमंत्रीं विधानोक्त जें बोलिलें कर्म तंत्रीं, ।
विरिंच्यादि [1]गीर्वाण तेथें मिळाले, ऋषीकारणें प्रार्थिते सर्व झाले. ॥ १३
'महाराज ! इंद्रासि उःशाप दीजे, समस्ता सुरांमाजि तो मान्य कीजे, ।
न चालेति इंद्राविना यज्ञदानें, कृपें यासि उःशाप दीजे विधानें.' ॥ १४
म्हणे, 'देवहो ! वासवालागिं आणा, पुन्हा त्यासि उःशाप देईन जाणा.' ।
समुद्रांतुनी आणिला इंद्र देवीं, वदे, 'वंद्य देवांत तूं सर्व सेवीं.' ॥ १५
भगांचे शरीरावरी नेत्र झाले ठसे मोर पिच्छावरी साक्षि चाले, ।
सहस्त्राक्ष तैंपासुनी इंद्र झाला दिल्हे अंड ऐरावताचे तयाला. ॥ १६
वंदूनि गौतमऋषीप्रति देव गेले, गुंफे तपोधन निघे सुखि सर्व झाले. ।
एके रथीं ऋषि रघूत्तमबंधु बैसे, [3]ब्रह्मा मुकुंद जगवंदनमूर्ति तैसे. ॥ १७
वाल्मीकिची प्रकट संस्कृत गोड वाचा, सीतास्वयंबरकथा उलथा तयाचा, ।
सर्ग द्वितीय रघुराजचरित्र वर्णी वित्पन्न विठ्ठल म्हणे परिसोत कर्णी[4]. ॥ १८

सर्ग तिसरा.

(श्लोक.)

कांहीं 'श्रीहनुमंतनाटककथा', कांहीं 'रघूवंशि'ची
कांहीं आदिकविप्रमेयरचना, कांहीं गिरा देशिंची, ।
पद्यें सार्थक पादपूर्तिरचना नाहींत गौणाक्षरें
चैत्रींचें नवरात्र रामनवमीपर्यंत गा आदरें. ॥ १
भैंद्रवनांतुनि शीघ्र निघाले, स्यंदन वायुगतीं बहु चाले; ।
भाट अचाट पुढें गुण गाती अन्य ऋषी रथ वेष्टित जाती. ॥ २
शृंगार हास्य करुणारस दिव्य मूर्ति एके स्थळीं वसति सम्यक पादपूर्ती, ।
तैसे तिघेजण रथावरि सानुरागें सेनासमूह परिवेष्टित जाय मार्गें. ॥ ३

---

१ देव. २. यथाविधि. ३. 'ब्रह्मा मुकुंद शिव वर्णिति कीर्ति तैसे' असाही पाठ आढळतो. ४. या सर्गास 'अहल्योद्धार' असें नांव आहे. ५. वाणी. ६. अल्पाक्षरें. ७. दोधक छंद. ८. रथ. ९. स्तुतिपाठक. १०. शृंगारहास्यकरुणरसांप्रमाणें. ११. प्रेमयुक्त.

शोभायमान रथ सुंदर राघवाचा, वर्णूं शके चतुर कोण उदारवाचा ? ।
वेगासि कुंठित करी [1]मलयानिलातें गाती पुढें सुरसमंगलगायनातें. ॥ ४
पुढें देखिला [2]जान्हवीस्रोत रामें, जगज्जीवनें [3]भर्गचित्ताभिरामें, ।
असा प्रश्न केला तदा कौशिकासी, निगेपी कथा तो रमानायकासी. ॥ ५
'रामा ! पूर्वज जो तुझा सगर तो [4]सूर्यांशिचा बोलिजे,
त्यातें [5]साठिसहस्र आत्मज, तिहीं यागाश्वमेधा किजे; ।
घोडा पृथ्विसि सोडिला भुजबळें [6]गोत्रापती जिंकिले
पाताळा [7]हय नेत शक्रहि तया शोधावया चालिले. ॥ ६
आले [8]बिंदुसरोवरा सगर तैं घोडा तयां नादिसे,
केलें विघ्न मखाप्रती शतमखें झाले [9]तुरंगीं पिसे; ।
होतें बंधन त्या हयासि कपिलाचार्यांचिये पृष्ठिसी,
[10]तेथें जाउनि वारुसी लपविला नेणेचि तो तापसी. ॥ ७
[11]क्षोणितलें [12]सगरीं धरणीतळ '[13]सागर' नाम तधींहुनि झालें,
धुंडित धुंडित ते विवरांतुन येति सवें दळ वेष्टित चाले. ।
श्यामलकर्ण [14]तुरंगम देखुनि श्री[15]कपिलार्य समाधिसि साधी,
चोर[16] असें मनिं भाउनि त्यावरि [17]एकसरें पडिले [18]अपराधी. ॥ ८

---

१. मलयपर्वतसंबंधी वायूतें. २. गंगाप्रवाह. ३. महादेवाच्या मनाचा आवडता. ४. सूर्यवंशांचा. ५. साठ हजार पुत्र. ६. पृथ्वीपति. ७. घोडा. ८. शंकरानें भागीरथीचा ओघ आपल्या मस्तकीं धरला. त्यांतून जलाचे बिंदु पडून हिमालयाच्या हिरण्यशृंग नामक शिखराच्या पायथ्या-समीप जें सरोवर झालें त्यास 'बिंदुसरोवर' असें नांव आहे. ९. घोड्यामुळें. १०. 'राजे शोधिति दुर्गमें गिरिवनें त्यांच्या नये दृष्टिसी' असाही पाठ आहे. ११. सवाई वृत्त. १२. सगरपुत्रांनीं. १३. सगराच्या साठसहस्र पुत्रांनीं अश्वशोधार्थ समुद्र खणिला म्हणून समुद्रास 'सागर' असें नांव पडलें. सगरास दोन स्त्रिया होत्या. पहिली सुमति, तिला साठ हजार; आणि दुसरी केशिनी, तिला असमंजस नांवाचा एकच असे त्याला पुत्र होते. या असमंजसाचा पुत्र अंशुमान् होय. १४. अश्व. १५. कपिल हा मोठा ऋषि होता. यास कपिल महामुनि असें ही म्हणतात. सगर नामक इक्ष्वाकु-कुलोत्पन्न राजानें अश्वमेध करण्याच्या वेळीं आपल्या साठ हजार मुलांस रक्षणार्थ बरोबर देऊन यज्ञिय अश्व पृथ्वीवर सोडला असतां, इंद्रानें तो गुप्तपणें चोरून पाताळीं कपिलाच्या आश्रमांत ठेवून दिला. तेव्हा सगरपुत्र सचिंत होऊन त्याच्या शोधास लागले, परंतु त्याचा कोठें ठिकाण लागेना. तथापि निराश न होतां त्यांनीं समुद्र खणून पृथ्वीस मोठें भोंक पाडून पाताळीं कपिलाच्या आश्रमांत जाऊन तेथें अश्व शोधून काढिला. या समयीं कपिल मुनि समाधिस्थ होता. अश्व चोरणारा हाच असावा असें समजून ते मुनीस ताडन करूं लागले. इतक्यांत त्यानें रागानें नेत्र उघडून यांजकडे पाहिलें, त्याबरोबर त्या सगरपुत्रांचें भस्म झालें. याची सिद्ध नामक देवांत गणना आहे. हा सांख्यशास्त्रप्रणेता होय असें समजतात. १६. या कपिलाला चोर असें समजून. १७. एकदम. १८. दोषी (सगरपुत्र.)

असो. भंग केला समाधीसि तींहीं, तयां शापिलं, 'रे! जळा याचि देहीं.' ।
अकस्मात नेत्रानलें[1] दग्ध झाले, पुढें त्यांसि उःशाप कांहीं न बोले. ॥ ९

[2]कोणी वार्ता न सांगे सगरपति करी नित्य चिंता सुतांची,
त्याचा नातू प्रतापी [3]समदश म्हणिजे तो करी शुद्धि त्यांची; ।
धुंडाळी देश [4]दुर्गें नगर उपवनें धुंडितां [5]श्रांत झाला,
[6]द्वीपीं खंडीं न देखे नकळत [7]विवरद्वारमार्गीं [8]रिघाला. ॥ १०

[9]पाताळीं करुनि प्रवेश कपिलाचार्यापुढें देखिलं[10],
पाहे [11]पूर्वज त्यासमोर जळती, तो भाव त्या पूसिला; ।
तेणें अर्थ निरूपिला, मग तया वंदूनि नानापरी,
उःशापी सगरासि, नम्र विनती बद्धांजलीनें करी. ॥ ११

'माझे पूर्वज उद्धरीं, त्रिभुवनीं सत्कीर्ति नांदो बरी,
[12]शापानुग्रहिं तूं समर्थ, करुणा वर्तो तुझ्या अंतरीं,' ।
संतोषोनि मुनी म्हणे समदशा, '[13]श्रीतीर्थचूडामणी
आणी, न्हाणि तयां, [14]महेशमुकुटीं मानोनि [15]गंगावणी.' ॥ १२

[16]त्यानंतरे समदशें तप उग्र केलें, त्याचें [17]कलेवर [18]पुरश्चरणांत गेलें. ।
वंशी पुढें सुत भगीरथ धन्य झाला, भागीरथीजळ शिवें दिधलें तयाला. १२

[19]ब्रह्यानें भरला [20]कमंडलु जळें ब्रह्मांडसारोदकें,
दानांतीं [21]बळिच्या [22]पदाब्ज [23]बटुचें प्रक्षाळिलें [24]बोधकें, ।

---

१. नेत्रातील अग्नीने. २. स्रग्धरा वृत्त. ३. समदश (अंशुमान्) याने आपल्या चुलत्यांचें काय झाले याचा शोध लावून आणि कपिलाला प्रसन्न करून अश्वमेधीय अश्व सोडवून आणून आपल्या पितामहाचा यज्ञ पूर्ण केला आणि कपिलाच्या वचनास अनुसरून भागीरथीच्या जलस्पर्शानें पितृव्यांच्या उद्धारासाठीं तप आरंभिले. पुढे भगीरथाने त्यांचा उद्धार केला. अंशुमान् हा सगराचा पौत्र. परंतु या काव्यांत त्यास 'समदश' असे नांव आढळतें. ४. किल्ले. ५. श्रमयुक्त. ६. नेटांत. ७. पृथ्वी विदारण करून केलेल्या विवरांत. ८. प्रवेश केला. ९. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. १०. अश्व पाहिला. ११. चुलते—सगरपुत्र. १२. शाप देण्यास आणि अनुग्रह (प्रसाद) करण्यास. १३. सर्व तीर्थांमध्ये श्रेष्ठ. १४. शिवमस्तकस्थित. १५. भागीरथी. १६. वसततिलका वृत्त. १७. शरीर. १८. तपोनुष्ठानात. पुरश्चरण=मन्त्र आपणांस सिद्ध व्हावा यास्तव तदनुसार त्या मंत्राचा अमुक संख्याक जप करावा इत्यादि मंत्रशास्त्रामध्यें जें अनुष्ठान सांगितलें आहे ते. १९. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. २०. मृन्मय अथवा काष्ठमय उदकपात्र. २१. बलिराजाच्या. २२. पदकमळ. २३. वामनरूपधारी विष्णु बटूचें. २४. आचार्यांने.

ती धारा धरिली शिवें, मग दिली श्रीजान्हवी चालिली,
केले पूर्वज मुक्त, देवसरिता पूर्वांबुधी काविली. ॥ १४

हे जाण कौशिककथा परिपूर्ण झाली, साष्टांग राघव तितें प्रणिपात घाली. ।
आले तटासि तंव नीर गंभीर वाहे, श्रीराम नावकरियाप्रति शीघ्र बाहे.॥ १५

'अरे गुह्यका! नाविका! नाव आणी त्वरें ऊतरीं जान्हवी खोलपाणी, ।
मुहूर्तीं महा कार्य आहे प्रयाणीं.' वदे कर्णधारा सुधातुल्य वाणी. ॥ १६

पदकमळ रजानें मुक्त पाषाणदेही
ऋषिमहिषि अहल्या पावली साक्ष तेही, ।
उपलयुवति होती वस्ति विंध्याचळाची,
रघुपति! पुरवीली वासना तापसाची. ॥ १७

रघुपति! करवेना स्त्री दुजी दुर्बळातें,
अणुभरि तरि नाहीं भेद काष्ठोपळातें. ।
धुविन चरणरेणू, तीर्थ घेईन जेव्हां,
बसविन मग नौकेमाजि देवासि तेव्हां. ॥ १८

यानंतरें उतरिजे पैलपार रामें, केलें स्वकर्म सवनादिक पूर्णकामें, ।
आरूढले तिघ रथावरि, सैन्य मागें, आले समीप मिथिले पवनानुवेगें. ॥ १९

जैसा रवीउदय पाणितळीं न झांके, तैसें सुवर्णमणितेज दिशांत फाके. ।
शृंगारिलें स्वपुटभेदन भूमिपाळें, एका खणावरि विराजति सप्त ताळे. ॥ २०

मी काय वर्णु.........पुटभेदनासी? तें देखिल्या सकळ दुर्घट भेद नासी. ।
ज्ञानी अभेद भजनीं गुण गौरवासी तेथें कदापि न कधीं जन पापवासी.॥ २१

---

१. भागीरथी नदी. २. पूर्वसमुद्रीं. नद्या ह्या समुद्राच्या स्त्रिया आणि पर्वताच्या कन्या होत ह्या कविप्रसिद्धीस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. ३. नमस्कार. ४. उदक. ५. गंभीर. ६. नावाडी. ७. बोलावी. ८. गुह (गुह्यक) शृंगवेरपुरीचा राजा. हा किरात होता. यानें मित्रत्वास्तव सीतालक्ष्मणांसह राम वनवासास जात असता आपल्या नौकेत त्यास बसवून भागीरथीचें पार दक्षिणतीरीं उतरून दिले. याने आपल्या नगरीं रामानें रहावे म्हणून फार आग्रह केला आणि त्याचा आदरसत्कार केला म्हणून रामास संतोष वाटला. ९. नावाड्याला. १०. अगस्त्यमुनीची भार्या. (येथें 'महिषी'शब्द वृत्तसुखार्थ ऱ्हस्व केला आहे. अशीं उदाहरणें या काव्यांत अनेक आढळतात.) ११. पाषाणरूपी स्त्री. (अहल्या.) १२. अगस्त्यमुनीची. १३. लाकूड व पाषाण यांतें. १४. पैलतीराला. १५. यथार्थ समंत्रक स्नानादिक. १६. 'रव्युदय' असें संधि केलेलें सामासिक पद असावें, परंतु वृत्तसुखार्थ संधि केला नाहीं आणि 'रवि'शब्द दीर्घ केला आहे. १७. शहरासि.

बाजार हाट वेटिया[1] मढिलीं दुकानें, वीथी[2] चतुष्पथ[3] विचित्र विराजमानें, ।
देवालयादि मठ मंडप पट्टशाळा श्रीगोपुरावरि महा विलसे विशाळा. ॥ २२

दिव्य स्थळें भुमि संमार्जित[4] कुंकुमानें[5] देवालयें करि कथा बहु दीपदानें, ।
वृंदावनें तुळसिचीं बहुदीपमाळा, श्रीतोरणादि मखरें गुढिया विशाळा. ॥ २३

ठायीं ठायीं पुराणें श्रवण हरिकथा, नृत्य, वाद्यें स्फुराणें,
वाचे श्रीरामगाणें जन उदिम[6] करी नीतिशास्त्राप्रमाणें, ।
नाहीं देशीं[7] रहाणें, भय धरुनि पळे पाप लाजीरवाणें,
रामश्रीकृष्णनाणें जनपद मिरवी मुक्ति जीवंत ज्याणें. ॥ २४

विश्वामित्रसमागमें द्विजमुनी आले, वनीं राहिले,
दूतीं जाणविले वृतांत[8] जनका, सामंत[9] पाचारिले; ।
सामोरा नृप जाय त्या उपवनीं वेष्टीत सेना सर्वे,
वाद्यें वाजति सैन्यसिंधु सरिसा शृंगारिला वैभवें. ॥ २५

विश्वामित्र मुनी तपोधन महा जो सृष्टिकर्ता दुजा,
भेटाया द्विज चालिले नगरिंचे हर्षे स्फुरेती[10] भुजा; ।
झाले शीघ्रगती [11]पुरौकस पुढें हो लोचना पारणें[12],
वाजी वारण[13] वाहनादि शिबिका बैसावया कारणें. ॥ २६

संन्यासी भट[14] वैद्य ज्योतिषि महा मौनी[15] तंडीतापडी[16],
[17]श्रोत्री पंडित सिद्ध साधक मुनी तीर्थाटणी कापडी[18], ।
श्रौत[19]स्मार्तक साधु याज्ञिक[20] भले शास्त्रज्ञ जे बोलिले,
मंत्री गोपक[21] नाट्य गायक पुढें भेटावया चालिले. ॥ २७

शेटे महाजन[22] सराफ[23] धनाढ्य चौटे[24] वाणी वणिज्ज उदमी पुरपंथ दाटे, ।

---

१. ओव्या. २. गल्ल्या. ३. चवाठे. ४. पाणी घालून झाडून स्वच्छ केलेली. ५. केशरानें. ६. व्यापार. ७. देश. ८. 'वृत्तांत' पाहिजे, पण वृत्तसुलार्थ 'वृतांत' असें लिहिलें आहे. ९. मांडलिकराजे. १०. बाहु स्फुरण पावे. ११. नगरांतील लोक. १२. डोळ्यांचें इष्टविषयलाभानें समाधान झालें. १३. गज. १४. भिक्षुक ब्राह्मण. १५. मौन धारण करून असणारे. १६. भिक्षा मागून पोट भरणारे गोंसावी, बैरागी. १७. वेदवेत्ते ब्राह्मण. १८. भगवीं वस्त्रें धारण करून भागीरथीची कावड खांद्यावर घेऊन तीर्थयात्रा करीत फिरणारे कापडी. १९. वेदशास्त्रोक्त कर्मे जाणणारे द्विज. २०. विवाह, मुंज, व्रतोद्यापन, देवप्रतिष्ठा, इत्यादि कर्मांचें अनुष्ठान चालविणें हे जाणणारे ब्राह्मण. २१. रक्षणकर्ते. २२. सावकार. २३. हुंडी, नाणें, रोकड, यांची देवघेव करून उपजीविका करणारा पुरुष. २४. कापडकरी.

धूळीरसें सकळ धूसर विश्व भासे, दूरूनि देखुनि मुनी जनकासि हांसे. ॥२८
सहस्रावधी त्यापुढें वेत्रपाणी, प्रतापोत्कटा वर्णिती भाट वाणी. ।
विदेही[4] नमस्कार साष्टांग घाली, पदस्पर्शनें चित्कळा एकि झाली. ॥ २९
जगन्मित्र 'कल्याण कल्याण' बोले, क्षमालिंगनें एक होऊन ठेले, ।
नमस्कारिती जे सर्वे भूप आले, दिशा दाटल्या, भाग भूगोळ हाले. ॥३०
पुंण्यश्लोक जनार्दनादि नळ जो धर्म प्रभू द्वापरीं,
त्रेतांतीं जनक क्ष्मापति असा नाहीं त्रिखंडांतरीं[11]; ।
देहीं देह विदेह वामनयना पाद स्तनें मर्दिती,
श्रीगंधें पद एक चिन्हित तया पृथ्वीपती अर्जिती. ॥ ३१
समारंभें घोरें मिरवत निघाले वनिहुनी,
तदीं त्यांच्या संगें इतर नृपती दंड धरुनी, ।
नमस्कारा येती नगरजनपल्या द्विजमुनी,
पुढें नाना वाद्यें जनपद[12] निवारीत नमुनी. ॥ ३२
सभास्थाना आले, मणिमय दिले विष्टरें[13] तयां,
तदा विश्वामित्रापुरत वसतां बंधुउभयां ।
दिसे राया दृष्टी 'रघुवर परब्रह्म नटलें',
नृपां लोकां भासे सदन मदनाचें प्रगटलें. ॥ ३३
श्यामसुंदर मनोहर भासे, कासिलें कनकअंबर कासे, ।
मस्तकीं मुकुट, कौस्तुभ वक्षीं, वांकि तोडर पदीं नृप लक्षी. ॥ ३४
क्षत्रियासि नरनाथ दीसती, सज्जनांसि अवतार भासती, ।
कौशिकाप्रति पुसे धरापती, 'कोण हे उभय बंधु शोभती?' ॥ ३५

---

१. काळवट. २. छडीदार. ३. प्रभावयुक्त. ४. जनक. ५. साष्टांग वंदन=अष्टांगपात=अष्टांगप्रणाम='जानुभ्यां च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टांग ईरित: ॥,' दोन हात, दोन पाय, दोन गुडघे, भाळ, वाचा, नेत्र, उर, आणि बुद्धि या अंगांनीं केलेला नमस्कार. ६. चैतन्याचें ऐक्य. ७. भूगोलाचा भाग हाले. ८. पृथ्वीच्या गोलाकारत्वाची माहिती असावी असें 'भूगोल' या शब्दावरून दिसतें. ९. पुण्यकारक यश ज्याचें असा. १०. पृथ्वीपति. ११. पाताल, भू, स्वर्ग, या तीन लोकांत. १२. लोक. १३. आसनें. १४. पुढें. १५ स्वागता वृत्त. १६. बांधिलें. १७. समुद्र मथन करून जीं चौदा रत्नें निघालीं त्यांपैकीं एक कौस्तुभ म्हणून होतें. हें विष्णूचें कंठभूषण होय. त्याच्या वक्षावरचें भूषण श्रीवत्स. १८. रथोद्धता छंद.

तदुपरि मुनि सांगे, 'राज्य यांचें अयोध्ये,
कुमर दशरथाचे, वीर हे [1]चंड योद्धे. ।
दिनकरकुळ यांचें, शिष्य होती वसिष्ठा,
करणि रघुपतीची आइकें, श्रीवरिष्ठा! ॥ ३६

रक्षिला मख रघूत्तमें बरा, ताटिका उडविली दिगंतरा, ।
मूळपत्र तुमचें विलोकिलें, म्यां तदा शुभमुहूर्त साधिलें. ॥ ३७

चालतां विपिनें[2] दाट लागलें, तेस्थळीं नवल वर्तलें भलें, ।
शापिलें निजकलत्र[3] गौतमें, तारिलें पदरजें रघूत्तमें. ॥ ३८

घेतां नाम समस्त काम पुरवी श्रीराम तो हा असे,
आत्माराम [4]गुणाभिराम भगवान् सर्वांतरी जो वसे. ।
राया! तारक ब्रह्म चि[5]द्घन तुतें भेटावया आणिला,
विष्णूचा अवतार [6]सप्तम तुवां भाग्योदयें देखिला. ॥ ३९

याचा बंधु सुमित्र, यासम सखा शेषावतारी स्वयें,
दोघे वीर पराक्रमी त्रिभुवनामध्यें बळी निश्चयें. ।
[7]लीलाविग्रहि, वेदनीतिमहिमा प्रत्यक्ष तो हा स्वभू.'
ऐसें उत्तर आइकोनि हृदयी संतोषला तो प्रभू. ॥ ४०

रामरूप नयनी वि[8]सावलें, अंतरी बहुत हो! ठसावलें. ।
तो वदे जनक भूप आपणा, 'व्यर्थ म्यां धनुष योजिलें [9]पणा. ॥ ४१

जानकीसि [10]वरं हा नि[11]कों असे, यासम त्रिभुवनीं दुजा नसे. ।
[12]भागधेय उदयो करी जरी मैथिली तरि रघूत्तमा वरी.' ॥ ४२

'राजे आले, आइका सावधानें.' वक्ता सांगे [13]भूपदेशाभिधानें, ।
वस्त्रें भिन्नें राजचिन्हें पवित्रें नानावर्णें [14]आतपत्रें विचित्रें. ॥ ४३

---

१. भयंकर, उग्र. २. वन. ३. आपली स्त्री. (अहल्या.) ४. गुणानी अभिराम (रमणीय). ५. ज्ञानस्वरूप मेघ. ६. सातवा अवतार. या दहा अवतारांचीं नावे आणि त्यांतील कृत्ये पुढील श्लोकांत निरूपण केली आहेत:–'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते । पौलस्त्यं जहते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥,' 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥.' ७. कौतुकास्तव देह धारण करणारे. ८. स्थिर झाले. ९. शिवाचे प्रचंड धनुष्य उचलून त्याजवर जो बाण लावील त्याला आपली कन्या सीता द्यावयाची असा जनकाचा पण होता. १०. पति. ११. सत्य, निश्चित. १२. भाग्य. १३. राजांचीं व देशांचीं नांवे. १४. छत्रे.

छत्रें वर्तुळ रत्नदंड चवरें चंद्रोपमा साजती,
शार्दूळाकृति सिंह मत्स्य वदनें भारापुढें चालती, ।
झांके अंबर मेघडंबर तसें मार्तंड[1]पत्रध्वजा,
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें[2], पाहाति पौरें[3] प्रजा. ॥ ४४
पृथ्वीचे नरनाथ[4] दिग्विजयि ते आले बळें वैभवें,
ते रायें नृप आणिले सहचमू[5] जावोनियां गौरवें, ।
आले दैत्यकुळादि राक्षस महा तेणें सभा दाटली,
स्वर्गीं इंद्रसभेसि तुल्य दुसरी धात्रीवरी[6] शोभली. ॥ ४५
स्तंभीं पुतळिया[7] करीं दिवटिया स्मेरानना[8] सुप्रिया,
हातीं आरतिया महाबरविया हे चित्रलेखक्रिया[9]; ।
मुक्तें चांदविया[10] मृदासन तयां मुक्तांचिया जाळिया,
रत्नें त्यांवरि शोभती चंवरिया[11] खालीं मृदू गादिया. ॥ ४६
ज्यां ज्यां योग्य जमीं स्थळें तासिनसी त्यां त्यां दिलीं आसनें,
नानाकांचनरत्नसंसदिपुढें[12] होती महागायनें; ।
विश्वामित्रमुनीश्वरादि जनकें पृथ्वीपती पूजिले,
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें, सत्कार त्यां योजिले. ॥ ४७
विमानें नभी दाटलीं दैवतांची, महीमंडळी वाहनें भूभुजांची[13], ।
प्रसंगी भुपांचीं निरोपीन नामें, गुणज्ञी सभे आयकावी ललामें[14].' ॥ ४८
वाग्देवते ! हरिकथे नटि होइं साचे, [15]तूं मूर्तिमंत रसनेवरि सज्जनांचे, ।
सीतास्वयंवरकथारस गोड लागे, सर्ग तृतीय कवि विठ्ठलदास [16]सांगे. ॥ ४९

सर्ग चवथा.

(श्लोक.)

जनक मनिं विचारी, चित्त कोठे गमेना,
कठिण धनुप वज्रातुल्य रामा नमेना; ।

१. सूर्य. २. विद्याकलागुणाविषयीं जो बाणा त्याचें ज्ञापक चिन्ह. ३. नगरसंबंधी लोक. ४. राजे. ५. सेना. ६. पृथ्वीवरी. ७. बाहुल्या. ८. हास्ययुक्त मुख ज्याचें अशा. ९. चितान्याचें कर्म (कसब). १०. चांदव्याला. ११. चामरें. (चमर नामक मृगाच्या शेपटाच्या शेवटास गोंडे असतात त्यांच्या चंवऱ्या करतात.) १२. अनेक प्रकारची जी सुवर्णें व रत्नें यांहीं युक्त जी सभा तिच्या पुढें. १३. राजांची. (भूचा भोग घेणारे जे त्यांची.) १४. चिन्हें. १५. 'ऐकोनि सज्जनमनें अति हंस नाचे' असाही पाठ आहे. १६. या सर्गास 'जानकीवरजनकसभाप्रवेश' असे नांव आहे.

भृगुपति गुण चापा तो कदा लंघवेना,
म्हणउनि धरि राजा मौनमुद्रा, वदेना. ॥ १
अमुप नृप मिळाले सार्वभौमाभिमानी,
त्रिदश[1] दनुज[2] आले लंकनाथाभिमानी, ।
'सदसि[3] धनुष आणा' प्रेरिलें मंत्रियांतें;
मग सकळ निघाले चाप आणावयातें. ॥ २
दिग्मातंग[4] जसे मदोन्मत तसे धूरेसि आटोपिती,
चौंदाशें मत[5] बैल, रानखुळगे[6] सोळाशतें जुंपिती, ।
जेठी[7] लोटिति सा सहस्र धनुषा, सायासिं तें आणिलें,
दिक्चापासमतुल्य भूभुजसभे[8] रंगांगणीं टाकिलें. ॥ ३
केली रंगसुरंग भूमि जनकें, संमार्जिली कुंकुमें,
गोपद्मावरि पंचरंग मिरवे श्रीस्वस्तिकें कौसुमें[9]; ।
भूपूजा विधिवेदपूर्वक किजे अर्चूनियां भूभुजें[10],
तेथें कार्मुक ठेविलें मग म्हणे उद्बाहु[11] वक्त्रांबुजें[12]. ॥ ४
प्रगट जनक बोले, 'भूपती ! आइका हो !
विनवित सकळांतें मी उभारूनि बाहो[13], ।
भृगुपति गुण चापा[14] ज्या चढे त्यासि शैली[15]
त्रिभुवनजयलक्ष्मी मैथिली माळ घाली.' ॥ ५
अजासर्पन्यायें[16] नृप धनुष देखोनि विटले,
स्फुरद्रोमा[17] अंगीं पुलकित गलद्बिंदु[18] सुटले, ।
मृतच्छाया आली, अचुक भय पोटांत भरलें,
शरीरें प्रेतांचीं धरुनि म्हणती आयु सरलें. ॥ ६
प्रधानें सर्वांतें नमुनि मग केली विनवणी,
'उठाना कां स्वामी ! धनुष उचलाया दृढपणी, ।

---

१. देव. २. दानव. ३. सभेत. ४. दिग्गज. ५. मत्त, माजलेले. ६. रानम्हैसे. ७. पैलवान, मल्ल. (जेठी=ज्येष्ठ—'वयानें मोठा' असा मूळ अर्थ असून 'बळाने मोठा' असा कालांतराने अर्थ झाला.) ८. राजसभे. ९. पुष्पाचीं. १०. राजानें. ११. वर हात करून. १२. मुखकमलें. १३. भुज. १४. भृगुपति चापा ज्या गुण (दोरी) चढे त्यासी—असा अन्वय. येथे संस्कारच्युति हा दोष आहे. १५. गुणवती. १६. शेळी आणि साप यांच्या न्यायानें; शेळी सापास पाहून दचकते त्याप्रमाणे. १७. शरीररोम उभे राहिले ज्यांचे. १८. गलत्+बिंदु. घामाचे गळणारे बिंदु.

प्रतापाचे मेरू बळकट महाख्याति धरणीं[1]
तुम्ही आहां, पाहा सचकित न राहा नृपगणीं.' ॥ ७
वृक्षाच्या लांब शाखा करचरण तसे, पर्वतातुल्य माथा,[2]
दाहा तोंडें कराळें,[3] सचकित नृपती देखती लंकनाथा; ।
मोठा आजानुबाहो[4] रजनिचरपती[5] बोलता काय झाला,
सालंकारें विराजे नवजलदतनू[6] दर्प सर्वां नृपांला. ॥ ८
'दुर्गा गणेश गुंह[7] नंदि शिवःसभेला कैलास ज्यां भुजबळें श्लथरूप[8] केला, ।
तो मी धरीन पडतां नभ[9] वामबाहें, कोदंडं[10] खंडिल असा नृप कोण आहे? ॥९
ज्यां नाहीं नृप जिंकिला रणभुमी[11] तो कोण आला असे?
माझा दर्प सुरेश्वरा, भय बहू शेषासि माझें असे, ।
भूची घालिन मी घडी, उतरडी पाडीन मी स्वर्गिच्या,
पाताळें उकलूनि बांधिन चन्या लंकेचिया दुर्गिच्या. ॥ १०
विद्यासत्कुळभाग्यकीर्तिसकळीं संपन्न मी भूतळीं,
दंडीं खंडिन येक्षणी भुजबळें कोदंड भूमंडळीं; ।
पाहा मत्पुरुषार्थ;' गर्जुनि उभा राहोनि तेथें करी,
तों सीता उपरीवरी[12] सहसख्या पाहे सभा सुंदरी. ॥ ११
उपरिवरि मृगाक्षी भूभुजांतें[13] निरीक्षी,
कर धरुनि सखीचा कोण कैसा परीक्षी; ।
'सहचरि! मज दावीं कीर्तिविख्यात राजे
प्रगट गुण निरूपीं कोण कैसा विराजे?' ॥ १२
'द्वीपें[14] पुष्कर जंबु शाल्मलि कुश क्रौंचादिचे भूपती,
शाकःशृंगलिंचे स्वयंवरसभे आले महादिक्पती; ।
खंडें चारण भस्म सिद्ध चवथें नागादिकें वर्णिली
गंधर्वेंद्र सुवर्ण ताम्र भरत[15] श्रेणी समाकर्णिली. ॥ १३

१. पृथ्वीवर. २. मस्तक. ३. भयकर. ४. गुडघ्यापर्यंत लांब हात ज्याचे असा. ५. राक्षसराजा. ६. नूतन मेघासारखें शरीर ज्याचे असा. ७. षडानन. ८. गलित. ९. आकाश. १०. धनुष्य. ११. 'पृथिवीचा' असाही पाठ आहे. १२. माडीवरी. १३. राजाते. १४. सप्तद्वीपेः—'जंबूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज। कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥' (विष्णुपुराण). १५. नट.

भूर्भुःस्वर्गजनस्तपोमह तथा सत्यादि मेरूवरी,
पाताळें अतळादिकें वितळ मी वर्णीतसें वैखरीं, ।
त्याखालें वितळादि सूतळ महा, तेथें विराजे बळी,
पुण्यश्लोक तळातळीं भुमितळीं पाताळ सप्तावळीं. ॥ १४
सर्पी इक्षुसुरादधीपयमधू क्षारांबुधी सप्तमा,
अष्टौ दिक्पति, सिद्ध, चारण, महा हाहा हुहू चंद्रमा, ।
सद्विद्याधर यक्ष गुह्यक रवी पाहावया पातले
गंधर्वाप्सरकिन्नरेंद्र गगनीं यानीं सुखें बैसले. ॥ १५
राजे अंग कलिंग वंग मगध द्रावीड कर्नाटकी
गौडश्चोल निषाद बर्बर महाकांबोज बंगालिकी, ।
काश्मीरादि विदर्भ गुर्जर तथा सौराष्ट्र तैलंगणी
कालिंगा शबरादि नैषध पुढें पाहे प्रभू कोंकणी. ॥ १६
उज्जन्यादि पुलिंद कुंतल महाकौशल्य मल्याळिंचे
राजे केरळ चोरली वृजइचे टंकाण करातिचे ।
काशीराज कलिंद कैकय महानव्यादिनाटप्रभू
सिंहालादिक चैद्य जांगल कुरू गांधार आंध्र समू. ॥ १७
पाहे ताम्रमुखादि शाम हबशी राजे फिरंगाणिचे,
पाहे कैकट कच्छ ते अरुबुरू राजे खुरासानिचे, ।
पाहे म्लेच्छ पठाण कैकड महाराजे कनौजे भले,
पाहे डोंब गरीब भिल्ल चतुरे राजे सभे शोभले. ॥ १८
पाहे लाट विराट मालव महाराष्ट्र प्रभू देशिंचे,
गौडी काउर मारवाड नृपती नेपाळ पांचाळिंचे; ।

१. हे सात स्वर्ग होत. भूलोक (मृत्युलोक), भुवर्लोक (अंतरिक्षलोक), स्वर्गलोक (इंद्राचा लोक), महर्लोक (भृग्वादिक महर्षींचा लोक), जनोलोक (सनकादिकांचा लोक), तपोलोक (महातपस्वी व सिद्ध यांचा लोक), आणि सत्यलोक (ब्रह्मदेवाचा लोक). हे लोक पृथ्वीच्या ऊर्ध्वभागवर्ती समजावयाचे. २. सत्यलोकादि. ३. पृथ्वीच्या अधोभागीं जे सात बिलस्वर्ग आहेत त्यांतील एक. त्यांचीं नावें:– अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, आणि पाताळ. ४. वाणीनें. ५. बलिनामक दैत्याला विष्णूनें वामनावतारीं त्रिपाद भूमि मागून, ती न दिल्यामुळें पाताळीं घातलें, अशी कथा आहे, तिजकडे येथें लक्ष्य आहे. ६. सातांची पंक्ति. ७. आठ दिक्पाल:–इंद्र, वरुण, अग्नि, वायु, कुबेर, यम इत्यादि.

श्रीताम्रध्वज नीलकेतु मिनले, शोभा कसी ते दिसे ?
पाहे रावण राक्षसाधिप उभा मेरू जसा लोलसें. ॥ १९
पाहे भूभुज सार्वभौम जितुके ज्याच्या भयें कांपती,
स्वर्गी निर्जर शक्रमुख्य अवघे ज्याच्या घरीं राबती, ।
चौदाचौकडिया युगद्विगणना छपन्न हे संपदा,
दर्पे कापति ज्याचिया त्रिभुवनी गर्वाभिमानी मदा. ॥ २०
बंदीं निर्जर घातले, भुजबळें कैलास आंदोळिला,
ब्रह्याचा पणतू चहूंश्रुतिवरी भाष्यार्थ जो बोलिला, ।
केला देशेधडी कुबेर, हरिली लंका समुद्रोदरीं,
दाहा मौळि विसा भुजा, मग्वि म्हणे सीतेसि नम्रोत्तरी. ॥ २१
'अष्टौ भैरव कोतवाल सठवी बालांचि रक्षा करी,
चामुंडा परिचारिका, अनुकुला स्त्रीरत्न मंदोदरी, ।
वायूनें वरुणें समार्जन किजे, पंचांग सांगे विधी,
खंडेराव सभेसि दर्पण करी, राबेति सिद्धी निधी. ॥ २२
चंद्र ऱ्छत्र धरी नव ग्रह उभे द्वाराचिया पाइरी,
सूर्य द्वारपदी, वसंत सुमनें घाली पलगावरी, ।
माळी वासव, पाक पावक करी, हेरंब राखे गुरे
भांडारी अळकेश, यापरि किजे साम्राज्य लंकेश्वरे. ॥ २३
रत्नस्तंभ सुवर्णभूमि नगरी पाषाण चिंतामणी,
क्रीडा कल्पतरू अशोकविपिनी दिव्यांगना नाचणी; ।
दुर्गांचीं शिखरे जशी फणिफणाद्वारें दिशांची मुखें,
सिंधूचें कटिसूत्र वेष्टित पुरी लंकेश नांदे सुखें. ॥ २४
तो हा दशानन सभेंत उभा विराजे, हे सार्वभौम मशकासम त्यासि राजे;' ।

१. मिळाले. २. इच्छेनें. ३. भूपति. ४. देव. ५. देशांतरस्थ. ६. शिरीं. ७. असिताग, रुद्र, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कुपति (कपाली), भीषण आणि संहार हे शिवाचे भयंकरस्वरूपी आठ अवतार होत. ८. रक्षण. ९. दासी. १०. अणिमा, गरिमा, महिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व आणि वशित्व ह्या आठ सिद्धि होत. ११. महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद. कुंद, नील आणि खर्व, हे कुबेराजवळचे धनाचे नउ निधि होत. १२. इंद्र. १३. स्वयंपाक. १४. गणपति. १५. अलकानगरीचा स्वामी. (कुबेर.) १६ रत्नें. (चिंतामणि=चिंतिलेला पदार्थ देणारा मणिविशेष.)

देखोनियां [1]वैरागिजा भयभीत झाली, वर्णीतसे सखिपुढें रविवंशशाली.॥२५

'अयोध्येचा राजा दशरथ महाख्याति जगतीं,
[2]गभस्तीचे वंशीं नृपसुत निरीक्षीं रघुपती; ।
असे मार्गी केला [3]मुनियुवतिउद्धार चरणें
पुढें विश्वामित्राऋषिजवळि तो त्वां वळखणें. ॥ २६

माथां [4]कोटीर साजे, जडित फणिमणीतेज दिक्प्रांत माजे,
कर्णी श्रीकुंडलीं जे, मणि लखलखती ज्यांसि [5]चंद्रार्क लाजे; ।
नानारत्नीं विराजे पदक हृदयिंचें रावणालागिं [6]डाजे,
ब्रीदांचा घोष गाजे निबिड पदयुगीं तोडरीं बद्ध राजे. ॥ २७

भाळीं [7]त्रिपुंड्रकरवर्तुळ दंड दोन्ही सामुद्रिकीं सकळलक्षणयुक्त चिन्हीं, ।
[8]आपादमस्तक रुळे नव [9]वैजयंती कंठीं नवीन [10]तुळसीस्रज भाग्यवंती. ॥ २८

[11]क्वणत्किंकिणीक्षुद्रघंटा [12]नितंबी [13]महारत्न[14]कांची निनादें विलंबी, ।
करीं चाप [15]नाराच तो देख दृष्टीं शरीं [16]अक्षयी बांधला [17]तूण पृष्ठीं. ॥ २९

[18]इंद्रनीळमणिकीळसांवळा कांति कोटि [19]कुसुमेशपूतळा, ।
कंकणें जडितमुक्तहस्तकीं रत्नपुंज [20]अवतंस मस्तकीं. ॥ ३०

निर्धनासि धन जेंवि सांपडे, जानकीस नयनीं तसा पडे, ।
अंतरीं मदनमूर्ति रंगली, बाह्यदृष्टिसि समाधि लागली. ॥ ३१

देखतां विकळरूप धारणा घालिती [21]सहचरी [22]समीरणा ।
बाह्य चंचल पदार्थ वर्जिले, नेत्रपद्म उदकें समार्जिले. ॥ ३२

उपरि सावध होउनि जानकी मग म्हणे, 'परिसें विजये! सखी ।
रघुविराविण [23]कांत मना नये, त्वरित भेटविं तो मजला सये! ॥ ३३

कठिण कांसवपृष्ठ तसें [24]धनू मदनमूर्ति रघूत्तम आननू ।
[25]विजयि होइल काय कळे मला, अह! पित्या! पण दारुण घातला. ॥ ३४

---

१. सीता. २. सूर्याचे. ३. अहल्येचा उद्धार. ४. मुकुट. ५. चंद्र आणि सूर्य. ६. रावणाच्या हृदयांत सले. ७. मृत्तिका, गोमय, गंध इत्यादिकांचा तीन पट्ट्यांचा तिलक, शिवशक्त्युपासक कपाळीं लावतात तो. ८. मस्तकापासून पायांपर्यंत. ९. मालाविशेष. (विष्णूचें भूषण.) १०. तुळशी-मंजरींची माळा. ११. वाजणारे घुंगुर. १२. कटीचे ठायीं. १३. रत्नखचित. १४ कमरपट्टा. १५. बाण. १६. क्षय न होणारा. १७. भाता. १८. इंद्रनील मण्याच्या शकलासारिखा नीलवर्ण. १९. मदन. २०. तुरा. २१. सोबतिणी. २२. वायुला. २३. पति. २४. शिवचाप. २५. जयशाली.

राम दिसे सुकुमार निमासुर सुंदर नागर मन्मथगाभा
हस्त सुकोमल अंबुदशामल चाचर कुंतल षट्पदशोभा, ।
वज्रशरासन त्याप्रति शासन केंवि घडे रघुनंदमहातें ?
रावण हें उचलील कदाचित तैं तैनु टाकिन वाट पहातें.' ॥ ३५
येरीकडे रावण सिद्ध झाला, कोदंड दंडें उचलावयाला. ।
अन्य प्रभू त्यासम कोण तोले ? देखोनि सीता मग काय बोले. ॥ ३६
'लंकेशा नुचलो शरासन', मेही मातेसि सीता म्हणे,
'अंबे! मंगलमातरे! सुखकरे। तस्मै नमो ब्रह्मणे; ।
देवद्रोहक हा छळीं, क्षितितळीं पाडीं उताणा वरी
चक्रन्यायजवें उरावरि भ्रमो कोदंड वज्रापरी. ॥ ३७
विघ्नेशा! करिं विघ्न चाप नुचलो लंकेश्वरा दुर्मदा,
भूतेशा! नुचलो त्रियंबक तुझें दुष्टा छळो सर्वदा; ।
चामुंडा नवकोटि येउनि बळें बैसोत बाणासनीं
देवी[11] छप्पनकोटि भार धनुषीं घालोत कात्यायिनीं. ॥ ३८
शेषा! येउनि भार घाल धनुशीं भूभार घेवोनियां,
इंद्रा! निर्जरकुंजरांसहित[12] तूं आकाशिं येवोनियां; ।
लंकेशा छळिं सत्यलोकरमणा! ये आदिनारायणा!
कूर्मा! तूं निजकूर्मचक्र फिरवीं त्रैलोक्यपारायणा! ॥ ३९
भैरुंडा भुवनेश्वरी भगवती ऐंद्री उमा षोडशी,
श्रीबाळा बगळामुखी व्रततिथी एकादशी द्वादशी, ।
तारा पंचदशी[13] सरस्वति! महा आरूढ हंसावरी
सावित्री शचि कौळरात्रि! धनुषीं बैसोत धन्वंतरी. ॥ ४०
अष्टौ भैरव आठकोटि गणना वेताळ भूतावळी,
भूत प्रेत पिशाच बिभ्रतितनू झोटिंग मुंजे बळी, ।
कूष्मांडादिक पूतना दृढबळि श्रीशाकिनी डाकिनी,
क्रूरा क्रूरतरा धरा धनु महामारी तुम्हीं या दिनीं. ॥ ४१

---

१. सवाई वृत्त. २. चपल. ३. मेघासारखा कृष्णवर्ण. ४. जटा. ५. केश. ६. भ्रमरासारिखे नीलवर्ण. ७. देह. ८. चाप. ९. पृथ्वी. १०. महादेवा. ११. 'सर्वे येउनि भार या धनुषिं त्या घालोत कात्यायिनीं' असाही पाठ आहे. १२. देवांचे हत्ती. १३. पूर्णिमा. १४. काळरात्रि ही महाभयंकर आणि संहारकारक अशी भवानीची मूर्ति होय. १५. शिवगणादिक, कुष्मांड=भूतगणविशेष. १६. पिशाचीविशेष.

नवस परशुरामा! हें तुझें चाप आहे
विसभुजिं उचलीतां मी न वांचेन पाहें, ।
धनुष जड करावें होसि षष्ठावतारी,
तुजविण जडजीवाकारणें कोण तारी? ॥ ४२
नगरजन मिळाले चित्रें पाहावया तें
अभिनव मग तेहीं देखिलें रावणातें; ।
भूभुज सकळि तेथें पाहती खाल मानें
गगनिं सुरवरांचीं स्तब्ध झालीं विमानें. ॥ ४३
लंकेचा नृप कास घालुनि पुढें चापाकडे चालिला,
मूधूलीं भुज मर्दिले भुजबळें मूर्धाबळें तोलिला; ।
देखे त्र्यंबकचाप, कांप सुटला सॉटोप आरंभिला,
दावी भाव सितावरास सकळी धैर्यें उभा राहिला. ॥ ४४
तें इंद्रवज्रासमतुल्य भासे, लंकेश भूधूलि भुजांसि घांसे, ।
स्पर्शें सिताच्या बळहीन केलें कोदंड तोली तंव धैर्य गेलें. ॥ ४५
देशावरीं संचिंत फार केलें, तें तस्करीं द्रव्य हिरोनि नेलें, ।
झाला तसा न्याय दशाननातें, लज्जा नृपांची धिर दे मनातें. ॥ ४६
ओढी चाप विसांभुजीं न गवसे तों मांडखुंटी बसे,
जानू टेंकुनि भूमिसी भुजबळें तोलूनि पाहातसे; ।
हालेना तिळमात्र, याउपरि तें कोदंड आलिंगिलें,
पोटीं धाक न माय, कंप सुटला, गुल्फावरी आणिलें. ॥ ४७
झोलें तोलें प्रतापें धरित विसभुजीं आणिलें जानुदेशीं,
टेंका पृथ्वीसि ज्याचा शिथिल डळमळी नावरे साक्षपेंसी; ।
सर्वांगीं स्वेदें दाटे, धनुष उलथलें, वायु त्या साह्य झाला,
त्याच्या झोकें उताणा क्षितिवरि पडला, नाद धात्रीं विझाला. ॥ ४८
मेरूचा खचला कडा तडकला[11], भूगोल ढांसाळला,
सूर्याचे रथिंचा तुरंग कचला[12], ऐसा निर्धो[13] दाटला. ।

---

१. सहावा अवतार धरणारा परशुराम. २. आश्चर्य. ३. राजे. ४. गर्वानें, अभिमानानें, मगरुरीनें. ५. दोरीच्या. ६. गोळा केलेलें. ७. पायाचा घोटा. ८. गुडघा, ढोंपर. ९. 'त्याच्या धाकें उताणा क्षितिवरि पडला अरिं तें सीत चंड त्रैलोकीं कोणि नाहीं हरिविण दुसरा सीतधारी प्रचंड' असाही पाठ आहे. १०. घाम. ११. फुटला. तडकणें=चीर जाणें, फाटणें, फुटणें. १२. कचणें=कचरणें, कच खाणें, भयानें मागें सरणें. १३. त्रास.

नेणों मेघ गडाडिला, समय तो लंकेश्वरा वर्तला,
सीतामानस फार तांडवनटें नाचे महा हर्षला. ॥ ४९
टाळी एकचि पीटिली, जनपदीं पौरांगना हांसती,
झालासे कलका महागलबला, नादें दिशा घूमती; ।
सीता हास्य करीतसे गदगदां, भीती प्रभू अंतरीं,
झालें विघ्न विटंबिलें, सखि म्हणे, 'श्रीरामचंद्रा वरीं.' ॥ ५०
जैसें वज्र हिमालयावरि पडे कोदंड तैशापरी,
भारें रावण खालता दडपला मुद्रा जडे खेचरी, ।
तोंडीं रक्तहि धूलि त्यांत भरिली आरक्त झाली तनू,
चक्रन्याय उरोदरावरि फिरे वज्रोपमा तें धनू. ॥ ५१
ज्या चापें त्रिपुरें विशाळ नगरें निर्दाळिलीं शंकरें,
तें क्रोधें करिं घेउनी उचलितां दुर्विघ्न झालीं पुरें, ।
रक्ताच्या उंलट्या वैमे भडभडां, प्राणांत आरंभिला,
तेव्हां त्याजवळी प्रधान निकैरा देखोनि धांविन्नला. ॥ ५२
सुमंतादि प्रधान चंड बळि ते बाणासना झोंबती,
कैचें रत्नकिरीट भूतळवटीं शीरें रितीं लोळती; ।
कोदंडाप्रति लोटिलें, उठविला लंकापती सारणें,
टाकी श्वास, घटोदकें मग मुखें प्रक्षाळिली रावणें. ॥ ५३
केला सावध सारणें, मग सभेमध्यें पुन्हा बैसला,
झांकी रावण सुंदरें निजमुखें श्लोकार्थ वाखाणिला; ।
झाला लौकिक लाज, मृत्यु चुकला, दैवें असें जाहलें
नेणो काय करील दुर्भग महाराजां मनीं बैसलें. ॥ ५४
श्रीराम भंगिल धनू पुढिल्या प्रसंगीं, तें आइका प्रगट काव्यकथातरंगी; ।
सीतास्वयंवर मनोहर सर्ग चौथा, तोडील विठ्ठल म्हणे भवभोगवेथा. ॥[९] ५५

— — —

१. तारकासुर, कमलाक्ष व विद्युन्माली या तीन दानवासाठीं मयासुरानें लोह, रजत आणि सुवर्ण यांचीं बांधलेलीं तीन नगरे. ही शंकरानें देवाच्या प्रार्थनेवरून जाळून टाकिलीं. २. 'दशकंधरे उचलितां' असाही पाठ आहे. ३. उलटी=ओकारी, वांति. ४. ओके. ५. आणिबाणीचा प्रसंग. ६. धनुष्याला. ७. रावणाच्या अमात्यांतील एक. ८. व्यथा. ९. या सर्गाचें नांव 'रावणगर्वपरिहरण' असे एका जुनाट हस्तलिखित प्रतीत आहे.

सर्ग पांचवा.

(श्लोक.)

दशग्रीव कांचावला मानभंगें, महाकार्मुकें चूर्ण केलीं षडंगें,
सभेमाजि राजे भयाभीत झाले, सुपर्णापुढें सर्प जैसे भ्याले. ॥ १

सदसि जनकरायें काय विज्ञप्ति केली?
दशवदनभुजांची शक्ति खुंटोन गेली; ।
लवबुनि शिवचापा ज्या चढे त्या उदारा;
त्रिभुवनजयलक्ष्मी मैथिली होय दारा. ॥ २

गांभीर्य धैर्य बहु वीर्य तुम्हांसि आहे, यांमाजि एकहि उठे धनुषा न पाहे; ।
पृथ्वींत वीर दशकंधर काय होता, तो भंगला गरुडदृष्टि जसा कपोता. ॥ ३

राजे स्तब्ध भयासि लुब्ध अवघे वाग्बद्धचित्रोपमा,
प्रेतपाय अधोमुखें न वदती जाणोनि त्यांची क्षमा; ।
राजा बोलतसे तटस्थ नृपती टाकोनि संभाषणें,
'निःसंदेह मला गमे वर नसे श्रीजानकीकारणें. ॥ ४

भूगोळीं जितुके महींद्र तितुके आले सभासंगमा,
कन्या हे कलधौतसुंदरगुणी श्रीकीर्तिलाभोपमा, ।
वोढीना ठणकारिना लवविना उत्थापिना येस्थळीं
कोणीही न धरी महाधनु करीं निर्वीर उर्वीतळीं.' ॥ ५

ऐसें उत्तर आइकोनि ऋषिनें रामाकडे पाहिलें,
'आज्ञा' पूज्य समर्थ राघव म्हणे तों लक्ष्मणें बोलिलें, ।
'झाला रावणमानभंग जनकें निर्वीरसें मानिलें
हा तों शब्द न साहवे रविकुळीं आम्हां उणें आणिलें.' ॥ ६

आवेशें दृढ कास घालुनि म्हणे दोर्दंड मर्दूनियां,
'माझें कौतुक पाहणें नृपसभेमध्यें तुम्हीं स्वामियां, ।
मेरू मंद्र समुद्र चंद्र न गणीं दासास आज्ञा किजे,
हें तों जीर्ण पिनाक काय गणना सामर्थ्य वीलोकिजे.' ॥ ७

राघवें मधुर बोलिलें कसें, लक्ष्मणा! क्षणभरी उगा असें, ।
कौशिकें मज समर्पिलें जरी, एकल्या नच चटे उठें तरी. ॥ ८

---

१. कचला. २. सहा अवयव. ३. गरुडापुढें. ४. घाबरले, भ्याले. ५. सभेमध्यें. ६. स्त्री. ७. राजे. ८. सुवर्ण, रुपें यांसारिखे सुंदर गुण जीचे असी. ९. विश्वामित्रानें.

पाहें सुमित्रा उगलाचि बैसें, निर्वीर उर्वीतळ होय कैसें, ।
आम्हांसि हा शब्द उणा न साहे, राजा मनीं विस्मित होय राहे. ॥ ९
घातली सदृढ कास राघवें, वंदिलें गुरुपदाब्ज लाघवें, ।
ठेविला वरद हस्त मूर्धनीं, 'पाव तूं विजय चाप मर्दुनी.' ॥ १०
जनकजा मिरवे उपरीवरी सहचरी वसनांचळ सांवरी, ।
सखि म्हणे, 'रघुवीर उभा असे, धनुष भंगिल संशय हा नसे'.॥ ११
ती भूमीसि म्हणे, 'उमानिधनुषा ! रामासि साह्या करीं,
शेषा लोटिं शरासनासि तपना ओढीं सहस्रां करी, ।
शंभूकार्मुक आवरीं दशभुजी पृष्ठीसि कूर्मा धरीं,
चापा दिग्गज हो ! धरा विधि तुवां होई हलू तें करीं. ॥ १२
तीर्थें व्रतें जप पुरश्चरणादि दानें, उद्यापनादि हवनें द्विजभुक्तमानें, ।
साह्या करो सुकृत पूर्विल आजि मातें, भंगो शरासन खरें रघुवीरहातें. ॥ १३
नाना तिणे नवसिले सुर भूमिसाक्षी, भंगावया धनुष ऊदित सर्वसाक्षी; ।
श्रीमूर्ति ते उभि असे भुपतींत देखा, त्याच्या स्वरूपिं दुसरा करि कोण लेखा ?॥
केयूरांगद कुंडलें मणगटीं, जांबूनदें कंकणें,
वांकी तोडर गर्जती घनरवें पादांबुजीं भूषणें; ।
सीताचित्तमयूर नृत्य करि तो श्रीराम सर्वांपुढें,
धीरोदार उभा प्रतापमहिमा नेणेति शास्त्रें मुढें. ॥ १५
राजे मानवदेवदानवसभे नृत्यांगना नाचती,
वाद्यांचे घनघोष होति, अवघे रामाकडे पाहती; ।
नाना तें चतुरंग सैन्य परिधीं पाहों उभें ठाकलें,
विप्रांचे जयशब्द होति अवघे चित्रोपमा थोकले. ॥ १६
भाळी लाउनि तर्जनी भुजलता भूपासुनी मर्दिल्या,
ज्यांला भूषण सुंदरें अतिमणी विद्युल्लता वर्जिल्या; ।
तेजःपुंज कटाक्ष कंजचरणीं झुंकारती नूपुरें,
[११]कांची किंकिणि घंटिका लघुकटी श्रीदें अतीसुंदरे. ॥ १७

---

१. गुरुचरणकमळ. २. अल्पप्रयत्नें. ३. माडीवर. ४. दासी. ५. वस्त्राचा पदर. ६. येथें वृत्तसुखार्थ 'भू' ऱ्हस्व केला आहे. ७. सुवर्णमय. ८. वीर+उदार. ९. गज, अश्व, पदाति, रथ, या चार प्रकारांनीं युक्त असें. १०. कमलरूप पायीं. ११. कमरपटा.

उल्हासें चमकोनि जाय धनुषापाशीं उभा राहिला,
सांगातें अवघे पुरोहित पुढें श्रीराम तो एकला; ।
कोदंडासि सभेसमोर उजवें घालोनियां वंदिलें,
दोर्दंडें उचलोनियां चढविलें कर्णांत तें ओढिलें. ॥ १८

रामानें सहवर्तमान मुनिच्या कोदंड उचालिलें,
राजे आणि विदेहसंशयधिया संयुक्त आस्फाळिलें; ।
सीताचित्तसमेत ओढुनि भृगूपुत्रादि साहंकृती,
त्यांचा दुर्मद गर्व भंगुनि धनुर्भृत्त्यक्तसर्वाकृती. ॥ १९

घोषें चाप कडाडिलें रघुपती कोदंड ओढी बळें,
तेंव्हां कोटि कडाडिलें घन विजा कोदंडकोलाहलें; ।
सीमा सांडिति सिंधु, मस्तक तुकी शंभु स्वयें आपुलें,
ते सर्वे भुप राम शक्ति नयनीं देखोनि वेडावले. ॥ २०

कोपे शेष उलंडलीं उडुगणें, हेलावला वारिधी,
राजे विस्मित, राम सस्मित उभा, जो शौर्यतेजोनिधी; ।
विश्वामित्र सुमित्र मित्र अवघे भूपाळ भारू कुरू,
लंकेशा जनकादि त्यांत विजयी कोदंडदीक्षागुरू. ॥ २१

निक्षत्री क्षितिचक्र एकविसदां केलें बळें भार्गवें,
युद्धीं राक्षस दुष्ट दैत्य वधिले चापाचिया आर्जवें; ।
तीं पापें धनुषासि घोर घडली प्रायश्चिता योजिलें,
देह श्रीरघुनाथपाणिकमळीं तीर्थीं परित्यागिलें. ॥ २२

पुष्पें निर्जरें वर्षले, 'जय जय श्रीराम!' गर्जिन्नले,
स्वर्गीं वाजति देवदुंदुभि, तुरें भूर्लोक संतोषले; ।
निर्घोषें बहु गर्जल्या नभ दिशा संपूर्ण नादें भरे,
सीतेच्या स्फुरती भुजा रघुविरा भेटावया आदरें. ॥ २३

निशाणाच्या घायीं ध्वनित बिरुदाईत विजयी,
ऋषी विश्वामित्रादिक सुखि सुमित्रादि विषयी; ।

---

१. कर्णापर्यंत. २. भार्गवराम. ३. गर्विष्ठ. ४. धनुष्य धरणारे जे राजे त्यांकरवी टाकविल्या आकृती ज्याणे असा. ५. 'दिग्मातंग थरारिले रविरथीं उच्चैश्रवादक् भुले' असाही पाठ आहे. ६. हाल्वी, डोल्वी. ७. नक्षत्रें. ८. हास्ययुक्त. ९. महदेशसंबंधी. १०. देव. ११. 'गौरवें' असाही पाठ आहे.

पुढें झाले राजे रघुपति विराजे तदुपरी,
उभी पाहे सीता प्रमुदित[1] धराया धनुकरी[2]. ॥ २४
पुढें आला बाहो[3] पसरुनि तदा कौशिकमुनी,
तयातें वंदूनी रघुविर[4] वदे नम्रवचनीं, ।
म्हणे, 'स्वामी झाला विजय धनुषापासुनि मला,
गुरूआशीर्वादें[5] सकळ भवसंताप[6] हरला.' ॥ २५
सौमित्रा परिरंभिलें[7] रघुविरें राजे यथानुक्रमें,
अर्धोन्मीलित[8] नेत्र रावण दिसे जो चेवला[9] विक्रमें; ।
श्रोत्रीं साधु महानुभाव[10] अवघीं श्रीराम आलिंगिला,
रत्नें कांचनपर्यळीं[11] प्रणयिनीं[12] काकुस्थ[13] ओवाळिला. ॥ २६
सभेमध्यें नेला रघुविर समस्तीं नृपवरीं,
दिसे जैसा मेरू मणिमयमहाशैल शिखरीं; ।
विमानें देवांचीं निबिड दिसती दिव्य गगनीं,
कसा आकर्षीतो सिंतें[14] रघुपती पाहुं नयनीं. ॥ २७
रंभा उर्वशि मेनिका नृपसभे इत्यादि देवांगना,
आल्या नृत्य करावयासि सरिसे गंधर्वही गायना; ।
भाटादी[15] गुण वर्णिती, जनक दे सत्कार त्यांकारणें,
झालें राम निरीक्षितां सुरवरां नेत्रांबुजां[16] पारणें[17]. ॥ २८
प्रधानासि सांगीतलें भूमिपाळें, 'तुम्हीं जानकी आणिजे शीघ्रकाळें.' ।
नृपातें तिहीं मूर्धनी[18] नम्र केले, सर्वें सैन्य आणावयालागिं गेले. ॥ २९
सहस्रावधी धांवले वेत्रपाणी[19], पुढें होतसे पीयुषातुल्य[20] वाणी, ।
'धनू भंगिलें रामचंद्रें प्रतापें, तुम्हांलागिं पाचारिलें शीघ्र बापें. ॥ ३०

---

१. हर्षयुक्त. २. राम. ३. बाहु, भुज. ४. रघुवीर. ५. गुरूच्या आशीर्वादानें. ६. संसाराचा ताप. ७. आलिंगिलें. ८. अर्धे उघडलेले नेत्र ज्याचे असा. ९. शेफारला, फुरफुरला. १०. थोर आहे प्रभाव ज्याचा असा; महाशय, प्रशस्तमन, सदाचारसंपन्न. ११. सुवर्णाच्या ताटीं. १२. प्रेम करणाऱ्या जनांनीं. १३. ककुत्स्थ नामक राजाच्या वंशामध्ये झालेला राम. हा ककुत्स्थ राजा महापराक्रमी होता. इंद्राचें यानें मोठें कार्य केले. इंद्राने आपले शत्रु मारण्यासाठीं वृषभाचें रूप घेतलें. त्याजवर हा राजा बसला. नंतर यानें इंद्राचे शत्रु मारिले तेंव्हां इंद्रानें संतुष्ट होऊन याचा मोठा मान केला, अशी कथा आहे. (ककुद=वृषांग, बैलाचें कोळें.) १४. धनुष्याची दोरी. १५. स्तुतिपाठक. १६. नेत्रकमळांला. १७. तृप्ति, संतोष. १८. मस्तक. १९. छडीदार. २०. अमृतासारखी.

द्वारीं उन्मत हस्तिणी उभि असे, शृंगार वेगें करा,
माळा घेउनियां करीं तुम्हि चला श्रीरामचंद्रा वरा.' ।
ऐसे उत्तर आइकोनि हृदयीं संतोषली जानकी,
ते काळीं रसनायिका शिकविती सीतेप्रती साधकी. ॥ २१
भूकन्याकुचकुंभ कर्कश[1] महा देखोनि लाजे करी[2],
भ्रूचापें नयनासि मीन न तुळे[3] पावे कटी केसरी[4], ।
चंद्रास्या[5] अलिकुंतला[6] मृगदृशा लज्जा पडे मन्मथा[7],
ते तों मुख्य अजा[8] वृषध्वजसखा[9] त्याची प्रिया नान्यथा. ॥ २२
कंबुग्रीवा[10] कृशांगी त्रिवळि[11]स उपमा कामसोपान[12] साजे,
रंभास्तंभोरुकांडें[13] अनुपम चरणीं नूपुरीं घोष गाजे, ।
रत्नें कीं दंतपंक्ती श्रुतियुत पुतळ्या ज्यांसि चंद्रार्क लाजे
भांगीं सेंदूररेखा, मृगमद[14] निढळीं[15], मुक्त[16] नाकीं विराजे. ॥ २३
सीतेची लांब वेणी नवकनकमणीं साम्य साजे त्रिवेणी[17],
त्याली संपूर्ण लेणीं[18], कटिस्थळ[19] हरिणीसाम्य लावण्यखाणी[20], ।
केयूरें[21] पोतिपाणी तळयुगचरणीं रक्तबिंबोष्ठ[22]खाणी,
कंठीं माला पुराणी स्तविति कवि गुणी गौरवा मंदवाणी. ॥ २४
अंगीं चंदन चर्चिला परिमळा, कासे पट्ट[23] कासिला[24],
त्याली दाटित कंचुकी मणिकरा[25]मध्यें हिरा गुंफिला; ।
रत्नें शोभति कंकणें मणगटीं पंचांगुळीं मुद्रिका[26],
नेत्रीं अंजन घातलें मग दिसे जैसी शरच्चंद्रिका[27]. ॥ २५

१. कठिण. २. हत्ती. ३. साम्य. ४. सिंह. ५. चंद्रमुखी. ६. भ्रमरांसारखे काळे कुंतल (केश) जीचे अशी. ७. कामा. ८. जन्मरहिता. (माया.) ९. महादेवाचा सखा. (राम.) १०. शंखासारिखी मान जीची अशी. ११. उदराच्या तीन चिरम्यांचा समूह ती त्रिवळी. १२. कामाचें (मदनाचें) सोपान (शिडी). १३. केळीच्या खांबासारिख्या मोठ्या मांड्या जीच्या अशी. १४. कस्तूरी. १५. कपाळीं. १६. मोतें. १७. गंगा यमुना व सरस्वति यांच्या संगमासारखी तीन पेड्यांची. १८. अलंकार. १९. या चरणांत 'कटिस्थल' येथें छंदोभंग झाला आहे. 'वत करिति क्षणी नेत्र देखोनि एणी' असाही पाठ आहे. २०. सौंदर्याची खाण. २१. बाहुभूषण. (बाजुबंद, वांकी इत्यादि.) २२. पिकलेल्या तोंडल्यासारखे ओंठ. २३. पट, पीतांबर. २४. बांधिला, नेसिला. २५. मण्यार, अम्हेरी मणेर. २६. आंगठ्या. २७. शरत्कालांतील चांदणें, चंद्राची कांति.

विरोल्या पोल्हारें अनवट झणाणीत विजयी,
पदांगुष्ठीं लेणें रुणझुणित ल्याली गुणमयी; ।
सुगंधें सौगंधें नग कनक जांबूनद अजा
विराजे श्रीसीता, मग मुकुर पाहे जनकजा. ॥ ३६

सुपक्का पानाच्या मग हेडपिणी देति विडिया,
उभी राहे सीता पसरिति भुमी पायघडिया; ।
पुढें आले मंत्री स्तुति करिति, 'माते! अवनिजे!
करीं माळा घेई करिणिवरि बैसें जनकजे!' ॥ ३७

म्हणे माता सीतेप्रति मधुरपीयूषवचनी,
'तुझ्या योगे आम्ही त्रिभुवनि महाधन्य जननी! ।
वरी श्रीरामातें, उशिर न लवी, वेळ बरवी;
म्हणे लाभस्तेषां अभिजित मुहूर्तोदय रवी.' ॥ ३८

निघाली पद्माक्षी घवघवित शृंगारसरिता,
जिच्या सौंदर्यासी सुरयुवति सामान्य बहुता, ।
पदें मंदें टाकी गजगमनगा मंजुगतिनें,
महाद्वारी केले प्रगट निजरूपा मग तिनें. ॥ ३९

विड्या देती एकी उशिरव्यजनें एक विजिती,
उभ्या एकी हाती जडित पिकदान्या मिरवती; ।
लघूवस्त्रे एकी मुखमुहुरबिंदूसि पुसती,
सख्या एकी तीसी बहुमधुरशब्दें रिझविती. ॥ ४०

पुढें शृंगारेसी मणिचवर ढाली युत बरी,
म्हणे सीतेपाशी, 'करिणिवरि आरोहण करी;' ।
प्रवेशे सोपानें उपरि मिरवे आसनपदी,
प्रभा फांके तेणें लखलखित भूगोळ अगदी. ॥ ४१

---

१. स्त्रियाच्या पायातील अलकारविशेष. २. रुप्याचा अलकारविशेष. ३. सोन्याचे. ४. आरसा. ५. न्हाव्यांच्या स्त्रिया. ६. अमृत. ७. कमलाक्षी. ८. शृंगाररसाची नदी. ९. 'सख्या सभारेशीं स्तुति करिति आनदभरिता' असाही पाठ आहे. १०. देवाची स्त्री. ११. हत्तीसारखी मंद चालणारी. १२. सुदर गतीने. १३. वाळ्याचे विंझण्याने. १४. वारा घालिती. १५. मुखावरील घामाच्या बिंदुला. १६. हत्तिणीवर

समारंभें सेनागवसित विराजे जनकजा,
पुढें नानावाद्यें प्रमुदित निघाली [1]कमलजा; ।
सभास्थाना आली करिणिवरि बैसोनि विजयी,
[2]करांभोजीं माळा नृपजनकबाळा गुणमयी. ॥ ४२

श्रोत्री वैदिक वैद्य पंडित मुनी ईहीं सभा दाटली,
राजेमानवयक्षदानवचमू दाहींदिशीं शोभली, ।
नादें [3]अंबर कोंदलें दुमदुमी, आल्हाद सर्वां मनीं,
आटाळ्या [4]उपऱ्यांवरी जन मिळे पाहावया लोचनीं. ॥ ४३

देवाचे जयशब्द होति गगनीं [5]भूदेव [6]धात्रीतळीं,
विश्वामित्र ऋषेश्वरादिक मुनी होते सभामंडळीं; ।
श्रोत्री वैदिक शांतिपाठ म्हणती देवांगना नाचती,
गंधर्वाप्सरगायनें अनुपमें [7]स्वस्त्यायनें गर्जती. ॥ ४४

मागें हस्तिणिये अमात्य सरिसे मंदें पदें चालती,
हातीं कांचनरत्नदंड सरळे पंथीं पुढें धांवती; ।
दूतीं वारिति [8]चामरे, मणगटी झुंकारिती कंकणें,
सीतेला मग दाविती सहचरी श्रीराम तो पाहणें. ॥ ४५

पुढें विश्वामित्राजवळि जगदात्मा रघुपती
महामूर्धस्थानी मुकुटमणितेजे झळकती; ।
नवा कासे पीतांबर कटितटीं युक्त [9]रसना,
पदांभोजीं नादाकुळित बिरुदें शत्रुशमना. ॥ ४६

सीता श्रीरघुवीर धीर नयनीं देखोनि आनंदली,
हातीं घेवुनि माळ बाळ हरिणी नेत्रापुढें पातली, ।
देवर्षीनृपसूर्यसाक्ष धरणी लोकीं सभा दाटली,
हर्षें तेसमयी रघूत्तमगळां माळा निकी घातली. ॥ ४७

सुलग्नीं माध्यान्हीं [10]अभिजित [11]पतंगें गवसिला,
[12]महीजेनें तेव्हां रघुविर निजांगें [13]प्रणियला; ।

१. लक्ष्मी. २. हस्तकमळांत. ३. आकाश. ४. माड्यांवर. ५. ब्राह्मण. ६. पृथ्वीतळीं. ७. स्वस्त्ययन=अरिष्टनिरसनार्थ केलेले मंत्रपठन, पुण्याहवाचन. ८. चवऱ्यांतें. चमर नांवाचे मृगविशेष असतात. त्याच्या शेपटांस केंस पुष्कळ असतात. त्यांच्या चवऱ्या करतात. ९. डाव, कमरपटा. १०. मुहूर्तविशेष. ११. सूर्यानें. १२. सीतेनें. १३. वरिला. परिणय=विवाह.

नृपप्रीया रत्नीं रघुपतिसि ओंवाळिति घनें,
विमानीं संतोषें त्रिदश करिती वृष्टि सुमनें. ॥ ४८

वाद्यें वाजति, नाचती सुरसती, गंधर्व आलापिती,
आशीर्वाद मुनींद्र देति अवघे, मंत्राक्षता घालिती, ।
भाटां गौरविलें सभेसि जनकें सूर्यांश जे वर्णिती,
त्यांतें द्रव्य अपार देत नृप तो राजे सभे पाहती. ॥ ४९

खगपति भुजगाचीं जेंवि पाडी दुखंडें,
शिवधनु रघुनाथें भंगिलें तेंवि दंडें, ।
प्रणियलि भुमिकन्या कीर्ति त्रैलोकिं झाली,
दशवदनमुखासी काळिमा स्पष्ट आली. ॥ ५०

नृपति जनकभूपें पूजिले सानुरागें,
बहुत विनित झाला कीर्ति वर्णी त्रिभागें; ।
दशमुख अपमानें शीघ्र लंके निघाला,
धरणिपतिसमूहो त्यावरी स्वार झाला. ॥ ५१

जनक दशरथातें मूळ योजी प्रधाना,
लिखित लिहित विश्वामित्र लग्नार्थ माना, ।
पुढिल कथन ऐसें पंचमः सर्ग झाला
अभय वरद देतें पंडितां विठ्ठलाला. ॥ ५२

सर्ग सहावा.

(श्लोक.)

धनुर्योगाप्रांतीं नृप सकळ गेले स्वनगरा,
म्हणे विश्वामित्राप्रति जनकराजा मुनिवरा, ।
'स्वहस्तें गोसावी! लिखित अजपुत्रासि लिहिजे
प्रधाना प्रेरावें, निज कुळ तुम्हीं सार्थक किजे.' ॥ १

विश्वामित्रें लिखित लिहिलें बुद्धिमंतें स्वहस्तें,
पूर्वारंभीं प्रभुति सकळीं भूतकर्में प्रशस्तें; ।

---

१. देव. २. सूर्यवंश. ३. गरुड. ४. प्रेमानें, प्रीतीनें. ५. राजसमूह. ६. आनंतर. ७. लोवटीं. ८. दशरथासि.

प्रेज्ञावंतें कुशळ दिधलें आपुलें पत्र रायें,
वार्ता सांगे नृपदशरथालागिं आणा उपायें. ॥ २
गेले प्रधान तिसरेमजले अयोध्ये, सेनासमूह सरिसे बळिवंत योद्धे; ।
वंदूनियां दशरथाप्रति पत्र देती, वाक्यें समर्पक सुधावचनें वदे तीं. ॥ ३
नृपतिदशरथातें प्रार्थिलें राजमंत्री,
विनवणि जनकाची वाचिजे सांग पत्रीं; ।
मग लिखित वसिष्ठें वाचिलें हर्षमानें,
अजसुत निजचित्तें आइके सावधानें. ॥ ४
ऋषीविश्वामित्रें प्रणमुनि वसिष्ठासि पहिलें,
पुढें आशीर्वादें नृपदशरथा पत्र लिहिलें; ।
'यशोदारांमध्यें त्रिभुवनिं तुझी कीर्ति मिरवे,
तुझे राया ! दोघे कुमर सुखि आहेत बरवे. ॥ ५
तुम्हांपासुनी स्वाश्रमा स्वार झालों, दिसां चौंच सिद्धाश्रमालागिं आलों; ।
पथीं राघवें ताटका मुक्त केली, असी कीर्ति लोकत्रयामाजि गेली. ॥ ६
पुढें याग संरक्षिला सप्तरात्री, सुबाहू निमाला तिळप्राय गात्रीं, ।
मरीची पिसारोन लंकेसि गेला, अहल्येसि उद्धार मार्गांत केला. ॥ ७
तदुपरि जनकाचें मूळ आम्हांसि आलें,
मिथुळपुरिसि गेलों थोर आश्चर्य झालें; ।
रघुविरकरतीर्थीं त्यागिलें देह चापें,
प्रेणिलि मग सिता ते रामचंद्रें प्रतापें. ॥ ८
धनुष दमुनि झाली जानकी रामभार्या,
म्हणवुनि तुम्हि यावें सर्वथा लग्नकार्या; ।
विधियुत परिणावी मैथुळी लग्नदानीं.'
दशरथ हरिखेला धाव घाली निशाणीं. ॥ ९
सुमंतासि पाचारिलें भूमिपाळें, म्हणे, 'सैन्य पाल्हाणिजे शीघ्रकाळें.' ।
नृपाज्ञेसि वंदूनि माथां महंतें, चमू सिद्ध केली प्रधानें सुमंतें. ॥ १०
अरब्बी इराणी हैरी पंचरंगी, विराजेति कच्छी प्रयाणप्रसंगीं, ।

---

१. बुद्धिमंतें. २. अमृतवचनें. ३. झाला, मेला. ४. विवाह केला. ५. सकल कीजे. ६. घोडे.

महाधीर गंभीर ते घोर आंगें, बळें धांवतां टाकिती वायु मागें. ॥ ११

भांडारें बहु फोडिलीं दशरथें जीं जीर्ण संपादिलीं,
द्रव्यें बाहिर आणिलीं मग रथीं अश्वीं गजीं लादिलीं; ।
रत्नें फार अमोलिकें नृपवरें दिव्यांबरें घेतलीं,
हर्षे भूप, न सांठवे त्रिभुवनीं वाद्यें रवें मातलीं. ॥ १२

मार्कंडेयवसिष्ठकाश्यपऋषी हे चालिले गौरवें,
जाबालीमुनि वामदेव बहुधा कात्यायनादी स्वयें, ।
भूपाळें नरवाहनीं बसविले जे सृष्टिकर्ते दुजे
श्रोत्री साधु महानुभाव सरिसे जे स्वाधिकारी पुजे. ॥ १३

घोडेही शत चालिले दुलदुलें शृंगारिले साजिरे,
ज्यांचें गर्जन आयकोनि हृदयीं भूगोळ नादें विरे; ।
मुक्ते मंडित पाखरा मखमली पृष्टीवरी साजती,
मोहोळीं शिरताज साज सैडका कांडे पटे राजती. ॥ १४

वाजी बोरचि, तोंड नीळ, तुरकी श्रीपंचकल्याण जे,
सारंगे जरदे कुमाइत महा देखोनि राजा भजे; ।
पायीं तोडर गर्जती, नभ खुरीं झेंपाविती चालिले,
नाना ते द्विट पर्वती नृपतिनें जिंतूनियां आणिले. ॥ १५

लांगूलें पद कुक्षिभाग दुघडीं लाक्षा रजे रंगिले,
तोंडीं रत्न खलीन, जीन वरुते, दोहींकडे तंगिले; ।
दांडी कानसमान, मान धवळे नेणों दुधें धूतलें,
जे आपावरि चालतां नभखुरी नाहींत पैं रूतले. ॥ १६

---

१. प्रजापति. २. अलकारविशेष. ३. घोड्यास गोळी वगैरे न लागावी म्हणून वस्त्रादिकांचें आच्छादन घालितात ती. ४. अलंकारविशेष. मोहाळें=सकलादीचें तोंडासाठीं केलेलें आच्छादन. ५. शिरोमणि, मस्तकभूषण. ६. उंच वस्त्राची केलेली चौकट घोड्याचे पाठीवर घालतात ती. ७. सकलादीनें किंवा मखमालीनें मढविलेली दोरी, जी घोड्याच्या जिनास असते ती. ८. घोडा. ९. घोड्याचा वर्ण. १०. तुर्कस्थानांत झालेला. ११. ज्याला पांच शुभलक्षणे आहेत असा घोडा; ज्या घोड्याचे चार पाय गुडघ्यापर्यंत पांढरे आणि तोंडावर पांढरा पट्टा असतो तो घोडा. १२. सा-रंगा=केवळ तांबडा नव्हे, काहीं अंत काळसरपणा असावा अशा रंगाचा जो घोडा तो. १३. दांडी, अयाळ, गुडघे, पद, कान काळे असून शरीरानें रक्तवर्ण असे घोडे. १४. झेंपट्या. १५. लगाम. १६. पुच्छ. १७. शुभ्र. १८. पाण्यांत.

पृष्ठीं राउत आयुधें मिरवती शस्त्रें अलंकारिले,
माथां टोप शरीरबंध कवचें सेनेपुढें थारले; ।
पायांचे गण चालिले असिलता झोलीत ते हस्तकीं,
माजी सारसने भुजासि चवरें नाना तुरे मस्तकीं. ॥ १७
हस्ती मस्त दुरस्त झुलत उभे सिंदूर सोंडेवरी,
आंग स्थूळ विशाळ शूळ दशनीं ऐरावताचेपरी; ।
पृष्ठीं कांचनमंडिनें अतिनिकें चौढाल चित्रांबरीं;
पंष्ठीहायन पुष्करीं र्गुदरिले द्वीपांतरींचे करी. ॥ १८
प्रभू संपदाशीळ तो श्रावणारी, निघाल्या रथाच्या सहस्रादि हारी, ।
पताकाध्वजीं शोभती चित्रवर्णा, असे नित्य वास्तव्य तेथें सुपर्णा. ॥ १९
जरी हो! प्रभू सर्वदा सिद्धमंत्रें, तरी राजचिन्हें धरावीं स्वतंत्रें, ।
महासिंह शार्दूळ मच्छादि दंडें, विशाळाक्ष त्यांचे जसीं वन्हिकुंडें. ॥ २०
मेघडंबर दिगंबर साजे, आतपत्र शिरिं एक विराजे, ।
सुंदरें बहुविधें रविपत्रें, देखिलें दशरथासि जगत्रें. ॥ २१
यंत्रें उष्ट्रपृष्ठि वेष्टित गजीं सेनामुखीं चालती,
पायांचीं म्हणती तुरंगम किती आम्हांपुढें धांवती; ।
वाद्यांचे बहु घोप होय बिरुदें वेताळ वाखाणिती,
दे सत्कार उदार धीर नृपती शक्रादि ज्यातें भिती. ॥ २२
गजस्कंधीं एकाहुनि अधिक एका प्रथुरथी,
विमानीं देवांसी इतर नरयानीं पुरपती; ।
समारंभें राजा दशरथ निघे जाय मिथुळे,
असे आला चौथे वसतिस पहाया जन मिळे. ॥ २३
तुतारे नगारे तुरे शंख भेरी, मृदंगादि वीणे दमामे नफेरी; ।
डफांचे झणत्कार शृंगें बुरंगें, किती चौकडी झल्लरी वेणुरंगें. ॥ २४
दशरथ नृप आला आपुले वैभवेंसी,
जनपद चमु पाहों पातली गौरवेंसी, ।

---

१. खड्ग, तरवार. २. चौकोनी, चित्रविचित्र केलेलें वस्त्र. ३. गज. (साठ वर्षांचे). ४. मालले. ५. गज. ६. घोडे. ७. इंद्रादिक. ८. मुखानें वाजवावयाचें एक पितळेचें वाद्य.

जनक मग निघाला त्यासि भेटावयातें,
सरिसि सकळ सेना नोपमा धावयातें. ॥ २५

वाद्यें चंड धडै धडै धडकती धों धों दमामे बळें,
भेरींचे भुबुकार शंखगजरें संलग्न दोन्हीं दळें; ।
यंत्रांचे भडमार होति, धुळिनें मार्तंड आच्छादिला,
पायांचे गण धांवती चमुपुढें पंथा तदीं दाटला. ॥ २६

सुवर्णाचे अंदू लखलखित सेंदूरवदनीं
घणाणीती घंटामणि झळकती इंदुदशनी ।
गलद्गंडस्थानीं मद गलित दानोदकझरे
महांवंत स्कंधीं गजचवरडोलें श्रित बरे. ॥ २७

रथांची निघाली असंभव्य थाटी, विराजीत दोनी दळें एकवाटी, ।
निनादीत घोषें रथीं चक्रलोटी पथीं पादिनी पंथभूमीसि दाटी. ॥ २८

संनद्ध भार मिथुळेंद्र करूनि सानें, राजा निघे चमुपुढें तगटी निशाणें. ।
शृंगारिले तुरग कुंतलदिव्यदेही भेटावया दशरथाप्रति ये विदेही. ॥ २९

कटक ऊतरलें पुरिबाहिरी उभविले पटकूट जसे गिरी, ।
नियम जानवसासि तयेस्थळीं स्थळ सुशीतळ रम्य वनस्थळीं. ॥ ३०

समारंभें आला जनक मग भेटे दशरथा,
तयामागें भेटी त्रिभुवनपती पितृसि तथा. ।
वसिष्ठासी तेव्हां नमुनि मुनिला क्षेम दिधली
सभे आले तीं तीं कथिन अभिधानें तिं सकळी. ॥ ३१

भूपाळें भरता स्वनेत्रकमळीं श्रीरामसा देखिला,
सौमित्रासमरूप भासत पुढें शत्रुघ्न तो देखिला. ।
राजा विस्मित होय त्याचसमयीं भेटावयाकारणें,
विश्वामित्र सुमित्र राघव तिथे आले सभे पाहणें. ॥ ३२

विश्वामित्रमुनीश्वरा 'कवण हे' राजा पुसे 'सांवळे ?'
'कैकेपासुनि पुत्र हे दशरथा' सांगे ऋषी 'जावळे.' ।

१. न उपमा. २. तोफांचे. ३. सूर्य. ४. हत्तीला बांधावयाच्या सांखळ्या. ५. हत्तीच्या मुखात. ६. चंद्रासारख्या शुभ्र दांतांत. ७. गंडस्थळापासून स्रवणाऱ्या उदकाचे झरे. ८. माहूत. ९. वृत्तसुखार्थ 'दी' दीर्घ आहे. १०. सैन्य. ११. तंबू. १२. वऱ्हाडास उतरावयास दिलेली जागा. १३. आलिंगन. १४. श्यामवर्ण. १५. जुळे.

'कौसल्यात्मज राम, लक्ष्मण तया माता सुमित्रा सती,'
ऐसें उत्तर आइकोनि मुनिसी बोले पुन्हा भूपती. ॥ ३३
'सीता राज्य हरावयासि मिथुळे आला सुधन्वा पणें,
त्यातें मारुनि राज्य घेउनि दिलें म्या बांधवाकारणें. ।
तो मद्बंधु सखा कुशध्वज असे राजा सकाशीपुरी
कन्या दोनि तयासि त्या असति हो बंधूद्वया अंतुरी. ॥ ३४
मांडव्या श्रुतकीर्ति एकि भरता शत्रुघ्नया दूसरी
सौमित्राप्रति ऊर्मिला, क्षितिसुता श्रीरामचंद्रा वरी; ।
मार्कंडेय वसिष्ठ काश्यप नृपापासीं सभेभीतरी
निर्धारा शुभलग्न वेळ जनका विज्ञापिजे यापरी. ॥ ३५
उत्तराफाल्गुनी तारका त्या दिनीं, लग्न निर्धारिलें मध्यमे यामिनीं ।
सूर्यवंशावळी श्रीवशिष्ठें मुखें, वर्णिली आइका भूपतीसन्मुखें. ॥ ३६
सूर्यापासुनियां मनू प्रथम तो इक्ष्वाकु त्या बोलिजे,
पृथ्वी हे पृथुपासुनी तदुपरी उत्तानपादादि जे, ।
तत्पुत्र ध्रुव धुंधुमार परिसा राजे रवीवंशिचे,
मांधाता मुचकुंद पूर्वज हरिश्चंद्रादि या देशिचे. ॥ ३७
पुढें झाला रुक्मांगद कुमर धर्मांगद तथा,
प्रतापी अंबर्षी मग सगर जाणा भगिरथा, ।

१. सुधन्वा–"इंद्रदेशाचा राजा. याने सीरध्वजासमीप सीतेविषयी मागणे केले असतां, त्याने सांगितले कीं, 'माहेश चापाचा माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणे भंग कर म्हणजे सीता मी तुला देतो.' ती गोष्ट हा मान्य करीना, त्यामुळे जनकहि यास सीता देईना. म्हणून याने मोठ्या सेनेसहित येऊन, मिथिला नगरीस वेढा दिला, आणि जनकास व त्याच्या प्रजेस फार त्रास केला. त्यावरून जनकास क्रोध येऊन त्याने याशीं इतक्या निकराचें युद्ध केले कीं, त्यांत यास ठार मारिले, आणि याच्या देशाची राजधानी साकाश्या नगरी तीत आपला भ्राता कुशध्वज याची स्थापना केली. या सुधन्व्यास केतुमीव नांवाचा पुत्र होता." २. कुशध्वज–"ह्रस्वरोमा नामक जनकाच्या दोन पुत्रांतील दुसरा. सीरध्वज जनकाचा कनिष्ठ बंधु. हा इंद्रदेशाच्या साकाश्या नामक राजधानीत राज्य करीत असे. (रामायण–बालकांड–सर्ग ७०). माडवी आणि श्रुतकीर्ति त्या दोघी याच्या कन्या असून त्या यानें दशरथपुत्र भरत आणि शत्रुघ्न यांस क्रमाने दिल्या होत्या. सीरध्वजास पुत्र नव्हता म्हणून हाच पुढे मिथिलेचा राजा झाला होता. यास पुत्र होता त्याचे नाव धर्मध्वज जनक." ३. सांकाश्या नामक नगरी. (बालकांड–सर्ग ७० श्लोक ३.) ४. स्त्रिया. ५. निश्चित करा. ६. बालकांड–सर्ग ७२ श्लोक १३ पहा. ७. रात्री. ८. बालकांड–सर्ग ७० पहा.

ककुत्स्थापासूनी दिलिपनृपतीचा सुत रघू,
अजाचा हा पाहा दशरथ महाख्याति अलघू. ॥ ३८
अहिल्येचा ज्येष्ठात्मज मुनि शतानंद विनवी,
उपाध्या तो सांगे जनककुळविस्तारपदवी. ।
निमी राजा त्याचा मिथुलपुरविख्यातचि महा,
विदेही वैदेही जनक अभिमानी जनक हा.' ॥ ३९
तेकाळीं भरतासि मौतुळ सखा आला असे पाहुणें,
लग्ना राहविलें तया दशरथें यूधाजिताकारणें. ।
आले गोत्रज इष्ट मित्र समयीं लग्नासि पाचारिले,
केलें गौरव त्यांसि मंडप दिले स्थानांतरी राहिले. ॥ ४०
केला लग्नविचारसार जनकें घेवोनि आज्ञा फुलें
आलासे निजमंडपासि मिरवी सौभाग्य तें आपुलें; ।
सीताभूमिसुतास्वयंवरकथाश्लोकार्थ वाचा निका,
वर्णी विठ्ठल सर्ग सप्तम पुढें विद्वांस हो आइका. ॥ ४१

सर्ग सातवा.

(श्लोक.)

पूर्वी वेदवती, तयाउपरि ते पद्मा धरानंदिनी;
सीता श्रीमिथुळाधिराजतनया साक्षात मंदाकिनी. ।
कालिंदीतिरिं ऊर्मिळाजनक तो क्षेत्र प्रयागोपमा,
दोमध्यें कविची सरस्वति वसे योग त्रिवेणीसिमा. ॥ १
पुण्याहवाचन करी नृप वेदमंत्रें तैसाचि तो विधि किजे अजराजपुत्रें, ।
दों मंडपीं हळदि लाविलि वोहरांतें गर्जेति मंगळतुरें मुख निर्जरांतें ॥ २
नांदीश्राद्धविधान देवक नृपें संस्थापिलें मंडपी,
गोदानें वसनें धनें जनक दे रत्नें द्विजां सौक्षपीं. ।

१. बालकांड—सर्ग ७१ पहा. २. मामा=केकयराजपुत्र युधाजित्. ३. हे संस्कृत व्याकरणाप्रमाणे 'विद्वस्' शब्दाचे अनेकवचन आहे. ४. लक्ष्मी. ५. यमुनातीरी. ६. गंगा, यमुना, आणि सरस्वती या नद्यांच्या संगमाप्रमाणे. ७. विवाह, मौंजीबंधन, यज्ञ, इत्यादिकाचे आरंभीं जे कर्म करतात ते. ८. विवाहसूचक शुभलक्षण आहे. ९. वधुवरांतें. १०. वाद्यें. ११. देवांतें. १२. अगस्त्यानें.

त्यापेक्षां धन वेचिलें दशरथें उत्साह आरंभिला,
तेथें श्रीरघुवीर तारक भवा ब्रह्मा स्वयें बोलिला. ॥ ३
तदुपरि जनकाची पट्टराणी सुमेधा
रघुपतिपदपद्मीं तीस अत्यंत मेधा, ।
मिरवत वनलक्ष्मी जाय तैसी निकुंजा
रुखवत गजरेंसी सांग सीमंतपूजा. ॥ ४
अन्यांगनांसि दिधलीं वहनें अपारें,
यानासमान शिबिकायुत राजभारें, ।
शोभायमान जनकप्रमदा निघाली
गर्जेति भाटु पटु चाटु अचाटुशाली. ॥ ५
उल्हासें वरमंडपीं नृप निघे संगें सुमेधा सती,
आले बांधव सोइरे दशरथें सन्मान केला अती; ।
नाना ते पटकूट मंडपसभे बैसावया आसनें,
तेथें श्रेष्ठ वसिष्ठ कौशिकगुरू होती पुढें गायनें. ॥ ६
चारी चौरंग चौघां जनक नृप करी रामसौमित्रपूजा
अर्ची तैसाचि कुशध्वज वर भरतायुक्त शत्रुघ्न दूजा, ।
रत्नालंकार वस्त्रें विधियुत दिधलीं पूजिल्या दिव्य मूर्ती
वेदीं ऋग्वेद तैसा रघुविर सुहृदांमाजि सप्रेम कीर्ती. ॥ ७
तेलवणादिक भोजन नेलें, तें जनकें सुहृदार्पण केलें, ।
मावळला दिन पद्मिणिलग्ना चालविले वर सत्वर लग्ना. ॥ ८
मग दशरथराजा पुत्रलग्ना निघाला,
द्विजमुनिजनसंगें वाहनारूढ झाला. ।
चपळतुरंगयानीं नोवरे शोभताती,
बहु गजर तुरांचे भाट वाखाणिताती. ॥ ९
पेटे हिलाल दिवट्या शरदिंदुज्योती
दारू नळे तुबक अंबुदनाद होती; ।

१. सीरध्वज जनकाची स्त्री. २. बुद्धि. ३. झालीला. ४. इतर स्त्रियांना. ५. चार वेदांत. ६. घोडे. ७. पलिते. (उत्साहाचे दिवसीं प्रकाशार्थ काठीचे अग्रास पणतीमारखे बांधलेले लोखंडाचे पात्र.) ८. चद्रज्योती. ९. बंदुक.

पंथीं पुरौकस निरीक्षिति सर्व पाहीं
चालावयासि धरणीप्रति मार्ग नाहीं. ॥ १०
वेश्या आणि पतिव्रता त्रिभुवनीं रूपागळी पिंगळा,
ते नाचे रघुनायकापुढति हो! कुंदेंदु तो चांगला; ।
संन्याशांप्रति लागतां मग ढका दंडें तयां हाणती
आम्हांलागुनि कां विटाळ करितां त्या गैस्कन्यां हांसती. ॥ ११
नाहीं वृत्ति निमग्न तोंवरि कदा संन्यास घेवों नये,
कर्मी जोंवरि बद्ध तोंवरि कसें सायुज्य हातासि ये ? ।
मेल्या मुक्ति घडेल काय न घडे या संशयीं जो पडे
दोषादोषविटाळ त्याप्रति कदा श्रीराम नो सांपडे. ॥ १२
मिरवत मग आले मंडपानें निवाडें,
तंव नृपवरदासीं लिप्त केलीं कवाडें. ।
उचित बहु तयातें दीधलें प्रेम दाटे
प्रमुदित मग त्यांहीं मुक्त केलीं कपाटें ॥ १३
वऱ्हाडी सभामंडपीं सर्व आले विचित्रासनीं बैसते सर्व झाले. ।
पुढें नोवऱ्या आणिल्या मंडपासी अयोध्यापती सांग पूजी तयांसी.॥ १४
दशरथ फळ वस्त्रें भूषणें दिव्य वाहे
जनक मग वरातें पूजिता होय पाहें, ।
विधियुत मधुपर्कालागिं संपादिलेंसे
उभयकुळउपाध्ये त्यांसि संतोषिलेंसे. ॥ १५
लग्नाची घटिका प्रतिष्ठिलि जळीं आरंभिली तांतडी,
वस्त्रें नेसविलीं चहूं वधुवरां संलग्न आली घडी. ।

१. नगरवासी लोक २. पिंगळा—जनकाच्या राजधानींत पिंगळा नामक एक अतिरूपवती वेश्या होती. वेश्याजनाच्या रीतीप्रमाणे जो अधिक पैसा देईल त्याच्या संगतीने रात्र घालवावी असा तिचा क्रम होता. एके दिवशीं तिने आधीं आलेल्या पुष्कळ धनवंत पुरुषांस, अधिक द्रव्य देणारा कोणी आणखी दुसरा पुरुष मिळेल या आशेनें परत लाविले; मग तिने मध्यरात्र होईपर्यंत पुष्कळ वाट पाहिली, परंतु कोणी पुरुष त्यादिवशीं मिळाला नाही. तेव्हा, परम पुरुष जो परमेश्वर त्याचा त्याग करून ह्या लौकिक पुरुषांची इच्छा करितें ही किती अयोग्य गोष्ट आहे! असा तिला पश्चात्ताप होऊन ती विरक्त झाली आणि परमेश्वरास शरण गेली. मग तिला ईश्वराने उत्तम गति दिली, अशी कथा आहे. (नवनीत.) ३. सन्याशां. ४. चार मुक्तींपैकीं शेवटची मुक्ति. हींत जीवाशीं आणि ईश्वराशीं अभेद होतो, दोन्ही एकरूप होतात. ५. न सांपडे. ६. गणक.

मध्यें अंत्रपटासनादि [1]गणिकीं दोहींकडे काढिलीं
होती मंगळ मंत्र लग्नसमयीं [2]तूष्णीं सभा राहिली. ॥ १६
[3]मत्तेभानन[4]षट्पदाकुलगलद्दंडांतदानोदकें
हस्तीं पाश वराभ त्या कुशपदा संहृष्ट जो मोदकें; ।
कांची वस्त्र कटीं त्रिनेत्र निढळीं चंद्रार्क कंठीं फणीं,
ऐसा मंगलमूर्ति तो सुरगणीं [5]कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १७
वैकुंठीं उपविष्ट रत्नसदनीं सिंहासनीं श्रीहरी
कंठीं कौस्तुभ आयुधें चहुंकरीं तेणें रिपू संहरी, ।
रत्नज्योति विभूषणें स्तुतिकथा गंधर्वआलापनें
लक्ष्मीयुक्त मुरारि तो वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १८
वामांगीं [6]नगजा [7]कुमार सहजा [8]वामान्यभागीं दुजा
आस्यें पंच गजाजिनांबर तिजा दिग्गुप्त दाही भुजा, ।
गंगा मूर्ध्नि अजानुबाहु सहजानंदें हरा त्या भजा,
भाळीं [9]नक्तप [10]जाश्वनीळ मनुजा कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १९
ज्याचा स्यं[11]दन एकचक्र भुजगीं वेष्टीत रज्जूदृढें
सप्ताश्वीं युत सारथी अरुण तो गंधर्व गाती पुढें, ।
छायेसीं सहवर्तमान असिजे श्रीसूर्यनारायणें,
कीजे स्वस्ति वधूवरांप्रति म्हणे कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २०
[12]कौमारी कमलात्मजा कमलजा कामेश्वरी कालिका
काली कौमुदि कालरात्रि कमला कात्यायनी कौळिका; ।
कल्याणी [13]कलिकल्मषापहरिणी [14]कारुण्यकल्लोलिनी
वंदी विठ्ठल सत्कवी प्रतिदिनीं कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २१
देवर्षी सनकः सनंदन पिते गंधर्व हाहा हुहू
नाना किन्नर यक्ष किंपुरुष ते रक्षोगणादी बहू, ।

---

१. जोशी, दैवज्ञ. २. उगीच. ३. माजलेल्या इभाचे (गजाचे) आनन (मुख.) ४. भ्रमरयुक्त. ५. सदा मंगळ करो. ६. पार्वती. ७. कार्तिकेय. (पुत्र.) ८. उजव्या बाजूस. ९. चंद्र. १०. महादेव. ११. रथ. १२. हें अनुप्रासालंकाराचें उदाहरण आहे. १३. कलिपाप हरण करणारी. १४. दयानदी.

सद्विद्याधर गुह्यकाप्सर मुनी पैशाच भूमंडळीं
ब्रह्मा विष्णु महेश देव सकळीं कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २२
आतां सावध सावधान घटिका संपूर्ण आली भरू
भावें सद्गुरुतें भजा, गलबला कोण्ही नका हो! करूं, ।
चिंतावें कुळदैवतेसि हृदयें एकाग्रचित्तें बसा,
वेदीच्या कलशासि सादर असा कुर्वंतु वो मंगलम्. ॥ २३
लक्ष्मीकांतपदारविंदभजनीं निष्ठा असो द्या बरी,
झाली पूर्ण घडी, वसानसमयीं राहोत वाजंतरी, ।
आधीं नोवरि अक्षता वरि शिरीं घाळूनि रामा वरू,
मोडा अंत्रपटा म्हणे कुळगुरू कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २४
'ओंपुण्या' म्हणुनी चहूं वधुवरीं दिव्याक्षता घालिती
श्रीरामासहवर्तमान नवरे जायांसि वीराजती, ।
वाद्यें वाजति, विप्र मंत्र म्हणती, प्राचीमुखी नोवरे,
चारी पैश्चिमदिग्मुखी नवरिया ब्रह्मांड हर्षें भरे. ॥ २५
त्रीसूत्रीं सुँतवोनि सूत्रवलयें त्यां वोहरां बांधिलीं,
आंबा शिंपुनि आणिलीं वधुवरें वेदीवरी बैसलीं, ।
पैं पाणिग्रहणादि सप्तपदिचे होमासि संपादिलें
वामांगीं मग नोवऱ्या बसविल्या द्रव्य द्विजां वांटिलें. ॥ २६
राशी द्वादश त्या वरा नतु अदी युग्मध्वज प्रीतिमान्
तें एकादशपर्ण कुंडल शुभा फांके तदा दीप्तिमान् ।
चौषष्टीसम अष्टमी नव मतें केलीं त्रिधा पंचमें
भूषष्ठी युतवे विवेकरित ते शोभे नसे सप्तमे. ॥ २७
श्रीरामें जनकाप्रती विनविलें 'आम्हांसि आज्ञा दिजे'
प्रार्थी भूप 'चतुर्थहोम करणें' रामें पुनः बोलिजे ।
'आहे कार्य विशेष याहुनि पुढें येथें नव्हे राहणें'
बोले भूपति 'भोजनांतर तुम्हीं प्रस्थान कीजे' म्हणे. ॥ २८

---

१. तुमचें कल्याण करोत. २. पूर्वेकडे मुख करून. ३. पश्चिमेकडे मुखें ज्यांचीं अशा. ४. सुतानें वेढून. ५. वधूवरांमि.

काश्मीरोदक सारिलें सकळिकीं संपादिलीं मज्जनें
रांगोळ्या मणिपर्यळी अडणिया विस्तीर्ण पीठासनें, ।
राजे पंक्तिस बैसले द्विज मुनी वाढी सुमेधा[1] सती
अष्टौ सिद्धिहि वाढिती नवजणी दीपांसि ओवाळिती. २९
शाग्वा वाढिति सैंधवादिक[2] मिरें विस्तारिलीं रायतीं
सांबारीं परमान्न[3] भात भरिला त्या ओगराळ्यांप्रती, ।
पक्वान्नादि वरान्न पापड वडे क्षीरी मधू शर्करा
सद्यस्तप्त घृतें पयोदधि मधू कोशिंबिरी निर्भरा. ॥ ३०
दिव्यान्नें घृतपाचितें[4] बहुविधें संपूर्ण विस्तारिलीं
स्वादिष्टें उदकें भरोनि कलशीं, आपोषणें[5] सारिलीं, ।
राजर्षी द्विज जेविती प्रतिपदीं तारतम्य राजा करी
झाले तृप्त समस्त याउपरि ते आले सभेभीतरी. ॥ ३१
गंधाक्षता सुमन[6] चंदन भूप दावी, अर्पी त्रयोदशगुणी नवरंग लावी, ।
संपादिलें सकळ ऐरिणिपूजनातें[7], राजा अजात्मज[8] निघे पुटभेदनातें[9]. ॥ ३२
गजस्कंधीं चारी नवचवरडोली वधुवरें
पुढें नाना वाद्यें अपशकुन झाले अवसरें, ।
तया **विश्वामित्राप्रति दशरथें** चिन्ह पुशिलें,
भविष्याचें प्रत्युत्तर मुनिवरें त्यासि दिधलें. ॥ ३३
हातीं कार्मुक सज्ज, वेदें[10] वदनीं, द्वीतूण[11] पृष्ठीवरी,
तो 'शापादपि[12] ही शरादपि' तपी क्षत्र्यांवरी केसरी[13] ।
भस्मोद्धूलितमौलि[14], लांछन उरीं रुद्राक्षमाला धरी
मांजीष्टांबर[15] ब्रह्मदंड रसना व्याघ्राजिनें उत्तरीं. ॥ ३४
राघवें धनुषदंड भंगिला **भार्गवें** परम कोप मानिला. ।

---

१. जनकाची स्त्री. २. मीठ इत्यादि. ३. पायस. ४. तुपात पक्व केलेली. ५. आपोशान=भोजनाचे प्रारंभीं व अंतीं तळहातावर उदक घेऊन प्राशन करणें. ६. पुष्प. ७. लग्नांत साडे करतात तेव्हां पिठाचे दीप लावून ज्या वंशपात्रात ठेवितात त्याला 'ऐरिणी' म्हणतात, तिचे पूजन. ८. दशरथ. ९. नगरातें. १०. 'वेदशास्त्रवदनीं' असाही पाठ आहे. ११. दोन भाते. १२. शापानें आणि शरानेही निग्रह करणारा; ज्यामध्ये क्षात्र आणि ब्राह्म तेज एकवटलें असा. १३. सिंह. १४. भस्मयुक्त मस्तक ज्याचे असा. १५. तांबड्या रंगाचे वस्त्र.

पातला रघुविरा जिंणावया[1] राघवारहित मानिती भया. ॥ ३५

म्हणे, 'काकुत्स्था ! रे ! नयनतनुवेळा भुजबळी
धरत्री[2] निक्षत्री करुनि विजयी मी द्विजकुळीं ।
प्रतापें म्यां केलें असुररुधिरें तर्पण रणीं
तुसीं झूजों आलों शिवधनुषभंगप्रकरणीं.' ॥ ३६

भाळीं विस्तृत कंकपिच्छ शर ते सोडी भुजातें तुळी
बाणें बाण निवारिले रघुविरें घालुनि गोधांगुळी;[3] ।
देखे विक्रम आगळा[4] मग म्हणे, 'तूं कोण रे ! झूजसी.'
त्यांतें उत्तर दे रघूत्तम वदे, 'सर्वज्ञ तूं जाणसी. ॥ ३७

क्षत्री मी रविवंशिचा, कुळगुरू आम्हां वशिष्ठा असे,
दिव्यास्त्रें उपदेशिलीं मुनिवरें श्रीकौशिकें तापसें. ।
आम्हीं ब्राह्मणभक्त शस्त्र न धरूं आज्ञा गुरूची असे,
'मूर्ध्नी छेद' म्हणोनि मस्तक पुढें श्रीराम लोटीतसे. ॥ ३८

स्वामीसीं वदतों यथार्थ न घडे संग्रामवार्ता कदा,
देवा ! तूजपुढें हिणें नृपकुळें दीनासमानें सदा. ।
आम्हां एकगुणें धनुर्बळ असे बोले गिरा[5] कोवळी,
स्वामीचें बळ आगळें नवगुणें[6] यज्ञोपवीतें बळी. ॥ ३९

रिता देखे भाता, धनुष नुमतें पैं लडबडी,
न चाले रामासीं मग परशुपाणी[7] हडबडी. ।
म्हणे आतां मोडीं म्हणवुनि दिल्हें वैष्णव धनु
बलप्रौढी दावी मग समरभूमीप्रति ननु. ॥ ४०

धनू भंगावें तों कर परशुरामें गंवसिला
समाधानें रामें हृदयकमळीं राम धरिला. ।
म्हणे, 'घेई रामा उचित दिधलें वैष्णव धनु.'
दिल्ही आज्ञा गेले मिरवत अयोध्येप्रति ननु. ॥ ४१

---

१. जिंकावया. २. पृथ्वी. ३. गोधा=चमड्याचें बंधन. धनुष्याचें घर्षण बाहूंस न व्हावें म्हणून केलेला चामड्याचा बाहुबंध. ४. अधिक, श्रेष्ठ. ५. वाणी. ६. नउपटीनें. ७. भार्गवराम. (परशु=आयुध आहे पाणीच्या ठायीं=हातांत ज्याच्या तो.)

वस्त्रें कापडिलीं दुकानमखरें उंचावलीं तोरणें
स्वानंदें गुडिया ध्वजा उभविल्या, दृष्टीं फिटे पारणें. ।
चौहाटीबिदिं रुंदहाटवटियीं वृंदावनीं देवुळीं
शास्त्रें वेद पुराण गायन कथा होती अयोध्येस्थळीं. ॥ ४२
सडे नानातैलें बहु उधळिले रंग धरणी
विराजे शृंगारें अमृतनगरी पुण्यकरणी, ।
महाद्वारीं मूर्ती कलश जलपूर्णस्थिति बरे
दैधीं दूर्वांकूरीं भरुनि वरुते कुंभ दुसरे. ॥ ४३
सुमित्रा कौसल्या भरतजननी हास्यवदना
महालक्ष्मी केली गृह भरुनियां सूख नयना. ।
सुना चौघी चारी सुत जवळि आनंदभरिता
द्विजां देती दानें कविवर करी पूर्ण चरिता. ॥ ४४
शत्रुघ्ना भरतासि मातुळगृहीं युद्धाजितें नेइजे
रामा राज्य समर्पिलें दशरथें वृद्धामतें योजिजे; ।
वाल्मीकीकृत 'बालकांड' इतुकें रामायणीं वाचिलें
त्याचा अर्थ पहा विचारुनि निका श्लोकार्थ वाखाणिले. ॥ ४५
[2]ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा कवीची असे
वस्तीचें स्थळ बीडें[3] त्या तळवटीं गौरीपुरीं पै वसे; ।
जाणा कौशिक गोत्र त्यासि भजणें श्रीराघवाकारणें,
सीतेचें रचिलें स्वयंवर जना कल्याण हो! मी म्हणे. ॥ ४६
स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके नैव्याण्णवूपंधरा[4]
अब्दीं पिंगल चैत्र शुद्ध नवमी श्लोकांकसंख्या धरा; ।
[5]त्रीषट्कें शिवनेत्र श्लोकरचना संपूर्ण झाली कथा
वक्ता सत्कविराज विठ्ठल म्हणे दोषा क्षमा नान्यथा. ॥ ४७

---

१. 'समारंभे गेले मिरवत गृहा दिव्यनगरे' असाही पाठ आहे. २. असाच आरंभ 'रुक्मिणीस्वयंवरां'तील सातव्या सर्गाच्या ६७ व्या श्लोकाच्या तिसऱ्या चरणाचा आहे. ३. बीड शहराजवळ गौरीपूर येथील विठ्ठल कवि हा राहणारा होय. ४. शा० श० १५९९ या वर्षी. ५. तीनशें त्रेसष्ट.

रुक्मिणीस्वयंवर.[1]

सर्ग पहिला.

(श्लोक.)

[2]श्रीमन्मंगलमूर्ति [3]भूषित चहूं हस्तांगुली [4]मुद्रिका
रत्नाचे मुगुटीं [5]झळाळ [6]फुलले जैशा [7]शरच्चंद्रिका, ।
भाळीं [8]चंद्रकलार्ध, सोंड सरळी, सिंदूर हा [9]लेपिला,
[10]उंदीरासन [11]मोदकाशन, मुखीं स्फूर्तिप्रद स्थापिला. ॥ १

[12][13]विराजे [14]वाग्देवी अभयवरपाशांकुशधरा,
[15]करांभोजीं वीणा, रुणझुणत वाजे स्वर बरा, ।
त्रिनेत्री [16]अर्धेंदूतिलक [17]निढळीं, [18]शुक्लवसना
प्रसन्न श्रीपद्मासनि नमुनि [19]वंदीन चरणा. ॥ २

[20]असंभाव्य [21]संसारसिंधू तराया नमस्कारिलें सद्गुरू संतराया, ।
[22]करांबूज माझे शिरीं त्वां धरावा, कृपे आपुला दास पैं उद्धरावा. ॥ ३

[23]हा [24]दुःखमूल [25]भवसागर निस्तराया, विद्या [26]विदेशीं [27]गुणिसंगम संतराया; ।
चौथा पदार्थ न दिसे उतरावयासी तूं [28]धर्मनाव [29]जडजीव तरावयासी. ॥ ४

---

१. ही कथा श्रीमद्भागवताच्या दशमस्कंधाच्या ५२-५४ अध्यायात आहे. 'रुक्मिणीस्वयंवर' हें काव्य शके १५९६ त केलें असें कवीनें यान्या शेवटच्या सर्गांत सांगितलें आहे. यांत अनेक वृत्तें आणि अनेक बंध योजून कवीनें आपलें छंदःशास्त्रनैपुण्य आणि चित्रकाव्यकौशल्य दाखविलें आहे. वृत्तांचीं नावें यथास्थळ दाखल करून बंधाविषयीं माहिती अखेरीस देण्याचें योजिलें आहे. २. शार्दूलविक्रीडितछंद. ३. चहूं हस्तांगुली मुद्रिका भूषित—असा अन्वय. ४. आंगठी. ५. चकाकी. ६. 'सुटले' असाही पाठ आहे. ७. शरत्संबंधी चांदणें. ८. चंद्राच्या कलेचा अर्धा भाग भाळावर आहे असा. ९. 'आलेपिला' असाही पाठ आहे. १०. 'सीतास्वयंवर' काव्याच्या प्रथम सर्गांतील पहिले १० श्लोक या प्रकरणातील आरंभीच्या श्लोकांशीं ताडून पाहिले असतां एकाच ग्रंथकाराच्या कृतींत साम्य कितपत असतें हें कळून येईल. ११. मोदक भक्षण करणारा. १२. शिखरिणीछंद. १३. शोभे. १४. सरस्वती. १५. हस्तकमळीं. १६. अर्धचंद्र हाच तिलक अशी. १७. कपाळीं. १८. स्वच्छ वस्त्र धारण करणारी. १९. 'वर्णीन' असाही पाठ आहे. २०. भुजंगप्रयातछंद. २१. 'हा शब्दसिंधू तराया' असाही पाठ आहे. २२. करकमळ. येथें वृत्तनियमासाठीं 'अंबुज'शब्दांतील 'बु' दीर्घ केला आहे. २३. वसंततिलकाछंद. २४. दुःखास कारण असा. २५. संसाररूप सागर. २६. परदेश. २७. गुणवान् पुरुषाचा समागम. २८. धर्मरूप नौका. २९. अचेतन प्राणी.

[1]पुंडलीकवरद[2]प्रभुसाहें रुक्मिणीरमण विठ्ठल पाहें; ।
पांडुरंग कुळदैवत नांवें 'स्वागता' सुरसवृत्त [3]बुझावें. ॥ ५
[4]कमलपत्रदलायतलो[5]चनें [6]कमलजें [7]कलिकल्मषमोचनें ।
कमल भक्तिरसें तुज वाहिजे [8]कमलजावर यास्तव लाहिजे. ॥ ६
श्रोते हो ! जितुकें चरित्र तितुकें मीं काय वर्णूं सकें ?
[9]सर्पारीस [10]निकें सुधारस फिकें नेलें जसें [11]भातुकें, ।
तैसें म्यां इतुकें [12]कवित्व [13]यमकें आरंभिलें कौतुकें
[14]सालंकार तुकें विचित्र गमकें, वाचा मनोरंजकें. ॥ ७
हे कथा अनुभवामृतजोडी, नित्य नूतन इची बहु गोडी, ।
[15]पूर्वजन्मदुरितद्रुम खोडी, वाचितां करि सुधारुचि थोडी. ॥ ८
[16]पुण्यश्लोक परिक्षिती क्षिति[17]पती जल्पे शुकेंद्राप्रती
श्रीमद्भागवतीं पवित्र दशमस्कंधीं कथापद्धती, ।
[18]अध्यें तीन [19]अतिप्रगल्भ असती [20]पौराणिच्या संमती,
मी वर्णीन [21]रती [22]रहस्य, निवती जेणें गुणें [23]भूपती. ॥ ९

---

१. स्वागताछंद. २. 'प्रदसाहे' असाही पाठ आहे. ३. समजावें, जाणावे. ४. द्रुतविलंबितछंद. ५. कमलपत्रासारिखे विस्तीर्ण नेत्र ज्याचे असा. ६. ब्रह्मदेवाने. ७.कलिदोष आणि पाप यांचे मोचन करणारा. ८. लक्ष्मीचा वर. ९.गरुडास. १०. बरें. ११.खाऊ. १२.'चरित्र गमकें'असाही पाठ आहे. १३.यमक:—'तुल्यश्रुतिक्रमाणामन्यार्थानां मिथस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमकं प्रायश्छंदांसि विषयोऽस्य ॥' (काव्यालंकार–अध्याय ३ श्लोक १); तसेंच 'पदमनेकार्थमक्षरं वावृत्तं स्थाननियमे, यमकम्' (काव्यालंकारसूत्राणि–चतुर्थ अधिकरण–अध्याय १ सूत्र १) असें यमकाचें लक्षण संस्कृत साहित्यग्रंथांत दिलें आहे. १४. अलंकारयुक्त. या पद्यांतही 'द्वादशदलकमलबंध' हा चित्रालंकार साधिला आहे. १५. पूर्व जन्मांत घडलेल्या पापाचा वृक्ष नाशिते. १६. पुण्य (पवित्र) आहे श्लोक (कीर्ति) यश ज्याची तो. 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः. १७. राजा. १८. अध्याय ५२–५३–५४. १९. अतिप्रौढ. २०. पुराणाच्या. २१. अल्पभाग. २२. गोपनीय अंश. या पद्यांत 'ती' या अक्षराची वारंवार आवृत्ति झाली आहे म्हणून हें अनुप्रासालंकाराचें उदाहरण होय. तसेंच वरच्या सप्तम पद्यांत आणि पुढच्या दशम पद्यांत हाच शब्दालंकार आहे. याचे छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, लाटानुप्रास असे अनेक भेद आहेत. तसेच वर्णाच्या आवृत्तीवरून याच्या मधुरा, प्रौढा, परुषा, ललिता आणि भद्रा अशा पांच वृत्ति आहेत. याचें लक्षण:–'एकद्वित्रांतरितं व्यंजनमविवक्षितस्वरं बहुशः । आवर्त्यते निरंतरमथवा यदसावनुप्रासः ॥' (काव्यालंकार–अध्याय २ पद्य १८ पहा). २३. राजे.

हे वाणी [1]त्रिपथा यथार्थचि, तथा मानाल हो! नान्यथा,
श्लोकाचा उलथा अनुक्रम यथान्यायें असे सर्वथा. ।
[2]संग्रामाब्धि मथावया [3]विदुरथा चैद्यादि आले वृथा,
[4]शौरी एक, तथापि [5]शत्रुचळथा मर्दील ऐसी कथा. ॥ १०
कलारत्न भूमंडळीं [6]कीर्तिनामा नटश्रेष्ठ आला [7]विदर्भेंद्रधामा, ।
करी नृत्य संगीतशास्त्रप्रमाणें, उणें त्यापुढें दिव्य गंधर्वगाणें. ॥ ११
[8]भद्रासनीं नृप यशोधन मेरु जैसा [9]सामंतवेष्टित नरेंद्र [10]मृगेंद्र तैसा, ।
कन्या पुढें रुकमिणी असतां स्वभावें [11]संमोहिली हरिकथाश्रवणप्रभावें. ॥ १२
हरिकथाश्रवणें [12]नृपनंदिनी पडिलि मूर्छित होउनि मेदिनीं, ।
सगुण रूप मनोहर शोभलें, मनिं महद्भुत संचरलें भलें. ॥ १३
हरीचे पदीं वृत्ति तीची [13]मुराली, महद्भूतबाधा जगीं ख्यात झाली, ।
[14]नृपें तोय घेऊनि संकल्प केला, 'वरू श्रीपती माझिये कन्यकेला'. ॥ १४
[15]रुक्मि ज्येष्ठ सुत, चारि धाकुटे, [16]रुक्मनाम चवघांसि नासुटे; ।
त्या कनिष्ठ रथ बाहु जाणिजे केश मालि इति, एक [17]लेंकि जे. ॥ १५
पाचारूनि सभेसि रुक्मि शिकवी [18]ज्योतिर्विदां ब्राह्मणां,
'कृष्णासीं [19]घटितार्थ लाभत नसे, [20]चैद्येश्वरा 'द्या' म्हणा, ।
नाहीं [21]चामर [22]आतपत्र अकुळी [23]सिंहासनावेगळा
गोत्र क्षेत्र न [24]नांवरूप, नवरा कोणें [25]गुणं [26]आगळा? ॥ १६

१. गंगा. भागीरथीस 'त्रिपथगा' 'त्रिस्रोता' अशीं नांवें आहेत. जिचे तीन पथ (मार्ग) आहेत तो त्रिपथा अथवा जी तीन मार्गांनी जाते ती त्रिपथगा. याविषयीं महाभारतांत पुढील वचन आहे:— 'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥.' २. रणसागर. ३. यादवविशेष. ४. कृष्ण. ५. शत्रूंचा समुदाय. ६. कीर्ति हें नांव ज्याचें असा. (हें वर्णन दशमस्कधांत नाहीं). ७. भीष्मकराजाच्या गृहाला. ८. नृपासनीं. 'नृपासन तु यद्भद्रासनम्' इत्यमरः. मण्यादिकृत जें भद्र (कल्याणप्रद) आसन ते भद्रासन. ९. मांडलिक राजांनीं वेष्टित. १०. सिंहासारिखा. ११. मोहित झाली. १२. रुक्मिणी (अध्याय ५२ श्लोक २३). १३. गढून गेली. १४. भीष्मकें. १५. रथोद्धताछंद. १६. 'रुक्मवर्ण' असाही पाठ आहे. १७. मुलगी—रुक्मिणी. रुक्मी, रुक्मबाहु, रुक्मरथ, रुक्मकेश आणि रुक्ममाली अशीं पांच मुलांचीं नावें होतीं. १८. ज्योतिषशास्त्र जाणत्या ब्राह्मणांस. १९. वधूवरांच्या जन्मकाळावरून ज्योतिःशास्त्रमान्य जो परस्परांचा अनुकूलभाव तो. २०. शिशुपालाला. २१. चवरी. २२. छत्र. २३. सिंहासनरहित. सिंहासन=सुवर्णकृत सिंहाकार आसन=राजासन; चामर, छत्र, सिंहासन इत्यादि राजचिन्हें नाहींत असा. २४. लौकिक, कीर्ति. २५. 'कोण्या मतें आगळा' असाही पाठ आहे. २६. अधिक.

[1]नाटोपे कृष्ण [2]काळा, कुटिल [3]अघमळा कैं न लिंपे विटाळा,
चोरीचा त्यासि चाळा, गवळणि [4]अबळा मोहिल्या [5]चैकचाळा, ।
घाली [7]मंदारमाळा, [8]अजगर [9]बेगळा मारिला, [10]कांग काळा,
त्या नेदी राजबाळा, कवण करि बळात्कार पाहों नृपाळा? ॥ १७

कैंचें भांडार [11]गांठीं? पशु [12]वेळि, कुरटी कांबळी, वेणु काठी,
कासेसी मालगांठी, [13]चंवर धरि मुठी, थापटी धेनुपाठी; ।
[14]कालिंदीवाळुवंटीं उपटुनि [15]वेरटी मारिला कंस [16]जेठी,
ऐशातें [17]कंबुकंठी वरिल [18]निजदिठीं, तैं [19]पुरी कोण [20]कंठी? ॥ १८

श्री[21]वत्साचें [22]यदृच्छा पदक धरि उरीं, वर्तताहे [23]स्वइच्छा,
सोंगें घे [24]कूर्ममच्छादिक, बहु कपटी, राज्यभोगीं [25]अनिच्छा, ।
कंठा [26]मंदारगुच्छावळि, मणि मुकुटीं, वेष्टिता केकि[27]पिच्छें,
दुष्कर्में सर्व आच्छादुनि यश मिरवी, हे जयाची चि[28]किच्छा. ॥ १९

---

१. श्लोक १७ वा आणि १८ वा यांत अनुप्रासालंकार योजून 'द्वादशदलकमलबंध'ही साधिला आहे. २. काळाला. ३. पापरूप मळा. ४. स्त्रिया. ५. कृष्णा. ६. 'कंठीं' असाही पाठ आहे. ७. मंदारसंज्ञक कल्पवृक्षाच्या पुष्पांची माळा. ८. अघासुर हा कृष्णाचा घात करण्यासाठीं मोठा अजगर होऊन आला होता, त्याला कृष्णानें मारिले. ९. बकासुर हा कृष्णाला मारण्यासाठीं बगळा होऊन आला होता, त्याला कृष्णानें मारिलें. १०. कावळा. ११. पदरीं धन कोठे आहे? १२. वळवितो. १३. चवरी. १४. यमुनेच्या वाळवंटांत. १५. घातकी. १६. अतिबलवान्. (जेठी=ज्येष्ठ, वयानें जो अत्यंत थोर तो बळाने थोर असा अर्थ कालांतरानें झाला.) १७. शंखासारखी मान जीची अशी (रुक्मिणी). १८. आपल्या दृष्टीने. १९. नगरी. २०. कंठणे=दुःख सोसून जाणें, मग नगराला जाण्याचे श्रम कोण घेतो? २१. कृष्णाच्या वक्षस्थळावर ब्राह्मणाच्या लत्ताप्रहाराचें जें चिन्ह तें. २२. आपल्या इच्छेनें. २३. श्लोक १९ वा आणि २३ वा यांत अनुप्रासालंकार आहे. २४. मत्स्य कूर्म वराह इत्यादि दशअवतारांस अनुलक्षून हें वर्णन आहे. या दहा अवतारांचीं नांवे आणि त्यांतील कृत्ये पुढील श्लोकांत निरुपण केलीं आहेत:—'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥,' 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥'. २५. इच्छारहित. २६. मंदार नामक कल्पवृक्षाच्या पुष्पस्तबकांची माळा. २७. मयूरपिच्छा. २८. परीक्षा.

व्रजा[1] पातली **पूतना** लंबकेशी **तृणावर्त**[2]**वत्सासुरारिष्टकेशी** ।
असे मर्दिले **धेनुका**[3] **शाकटासी**[4], स्वसा[5] केंवि देवूं तया लंपटासी[6]?' ॥ २०

राजा[7] वृद्ध, परंतु यत्न न चले त्या ज्येष्ठपुत्रापुढें,
चैद्या[8] **रुक्मिणि** नेमिली, वर **हरी** निर्भर्त्सिलासे मुढें. ।
मूळें[9] पाठविलीं नृपांसि, नगरी[10] शृंगारिली साजिरी,
तेकाळीं मृगलोचना नृपसुता झाली असे घाबरी. ॥ २१

अति[11] चतुर मृगाक्षी काय चित्तीं विचारी,
'नकळत वडिलांतें, कोण आणी **मुरारी**?' ।
द्विजवर[12] सलगीचा[13] त्यासि गुह्यार्थ सांगे,
'झडकरि तुज जाणें द्वारके आजि[14] लागे.' ॥ २२

हरहृदयविसावा मंत्र जो चोविसावा[15]
अनुभवि अकरावा[16] ज्या ध्वजीं पंधरावा[17] ।
अज म्हणति अणावा ब्रह्मपूर्णत्व नावा
व्रजगवळणि ध्यावा लुब्ध तो आणि गावा. ॥ २३

वदे **भीमकी** भूसिदेवा[18] **सुदेवा**[12], 'त्वरें[19] जाउनी पत्र दे **वासुदेवा**; ।

---

१. गोकुळा. २. तृणावर्त–कंसाचा अनुचर एक असुर. यानें प्रचंड चक्रवाताचें रूप घेऊन कृष्णास आकाशात उडवून नेलें. तेव्हा कृष्णाने याला खालीं शिळेवर इतक्या जोरानें आपटिलें की तो त्याक्षणीं मरण पावला (भागवत–स्कंध १० अध्याय ७). वत्सासुर–कंसपक्षीय असुर यानें कृष्णास मारण्यासाठीं वत्साचे रूप घेऊन गोवत्सांत प्रवेश केला. हें कपट जाणून कृष्णानें त्याला कपित्थ (कंवठीच्या) वृक्षावर आपटून मारिलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय ११). अरिष्ट–कंसपक्षीय असुर. यानें वृषभाचें रूप धारण करून गोकुळांत प्रवेश केला. यास कृष्णाच्या हातून मरण आलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय ३६). केशी–कंसपक्षीय राक्षस. यानें अश्वाचें रूप धरून कृष्णास पीडा देण्यासाठीं गोकुळांत प्रवेश केला. तेव्हां कृष्णानें यास मारिले (भागवत–स्कंध १० अध्याय ३७). ३. धेनुक=धेनकासुर–हा वृंदावनासमीपवर्ती राक्षस. हा गर्दभरूप धारण करून बळरामावर धांवून गेला, तेव्हां यास ठार मारिलें (भागवत–स्कंध १० अध्याय १५). ४. शाकट=शकटासुर–कंससेवक राक्षस. हा शकटाचें (गाड्याचे) रूप घेऊन कृष्णास मारण्यासाठी आला होता, पण कृष्णानें त्यास ठार मारिले (भागवत–स्कंध १० अध्याय १२). ५. भगिनी. ६. स्त्रीलंपट. येथें रुक्मीचें भाषण समाप्त झालें. ७. भीष्मक. ८. निंदित केला. ९. बलाविणें, आमंत्रणें. १०. कुंडिनपुरी. ११. मालिनीछंद. १२. सुदेव. १३. 'सलगी' हा फारशी शब्द आहे. १४. 'लागिं' असाही पाठ आहे. १५. कृष्ण. १६. ईश्वर. (हा साठ संवत्सरांपैकीं अकरावा आहे.) १७. वृष. (वृषध्वज=उमापति. वृष हा पंधरावा संवत्सर होय). १८. ब्राह्मणा. १९. 'जवें' असाही पाठ आहे.

नभा एवढें कोण आदान[1] वारी[2]? न जातां तुम्ही कवि ये दानवारी[3]? ॥२४

विना[4] वासुदेवा परावा[5] सुदेवा! पिता श्रेष्ठ[6]भावासमानस्वभावा[7]।

मनाचा विसावा भजे चोविसावा[8] त्यजीं बत्तिसावा[9] पथीं चौतिसावा[10]. ॥ २५

मन[11]पवनतुरंगीं स्वार व्हावें सुदेवा 'रवि[12]उदय न होतां आणि तूं वासुदेवा; ।

अळस न करिं, लग्ना औडवी[13] एक राती, उदइक[14] तरि येई, चैद्य[15] येती अराती[16]'.॥

पाठिलाग करि विप्र मनाचा येवढा[17] जेंव[18] जया गमनाचा, ।

टाकिली नगरि कौंडिण मागें, द्वारकापुरपिठीं मनवेगें[19]. ॥ २७

अनर्घ्या[20] रत्नाचे कळस नभचुंबीत असती,

रवी[21]चंद्रज्वा[22]लानलतडित[23]वेष्टीत वसती[24], ।

सुवर्णाच्या भिंती सरितपति[25] दुर्गा[26] गवसणी,

फणाकारा हारी[27] झळकति गृहा[28] रत्नकिरणी. ॥ २८

माणिक्यें[29] मणि पुष्पराग[30] मरकें वैडूर्य चिंतामणी,

गोमेदोत्तम इंद्रनीळ जडिले पेरोज[31] पाटांगणीं, ।

पाचीप्रस्तर[32] पद्मराग सरळे वज्रप्रभा[33] सांवळी[34],

कुंजस्तंभ[35] सुमेद मंडप निके रत्नाचिया पोवळी[36]. ॥ २९

---

१. आदान=रोगकारण. २. निवारण करी. ३. दानवांचा शत्रु. (कृष्ण.) ४. या श्लोकांत अनुप्रास योजून 'अष्टदलकमलबंध' साधिला आहे. ५. परकी. ६. 'ज्येष्ठ' असाही पाठ आहे. ७. 'प्रभावा' असाही पाठ आहे. ८. श्रीकृष्ण. ९. विलंब (संवत्सर). १०. शार्वरी (संवत्सर). रात्र. ११. मन अथवा वायु यांजसारख्या शीघ्रगामी घोड्यावर. १२. रवीचा उदय असा अर्थ. येथें समास असल्यामुळें 'रव्युदय' असा संधि कर्तव्य असून केला नाहीं. अशीं उदाहरणे या काव्यांत पुष्कळ आहेत. १३. मध्यंतरीं एक रात्रच आहे. १४. 'उदइं त्वरित यावें' आणि 'उदय नसत येइं' असे पाठभेद आढळतात. १५. शिशुपालादि. १६. शत्रु. १७. 'येवढा हरुष त्या गमनाचा' असा अन्य पाठ आहे. १८. वेग. १९. 'नभमार्गें' असा पाठभेद आहे. २०. अमोलिक. २१. 'रविचंद्रज्वालानलतडिद्वेष्टित' असें या समासाचें रूप पाहिजे, परंतु कवीनें वृत्तनियमार्थ बरीच ओढाताण केली आहे. २२. दवाग्नि. २३. विद्युल्लता यांच्या तेजानें व्याप्त अशी. २४. गृहें. २५. समुद्र. २६. किल्ला. २७. ओळी, पंक्ती. २८. 'महा' असाही पाठ आहे. २९. हीं रत्नांचीं नांवें आहेत. एकंदर नवरत्नें आहेत:—'मुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ । पद्मरागं मरकतं नीलं चेति यथाक्रमम् ॥.' ३०. पाषाणविशेष. हा मणि हिमालयावर आणि सिंधुनदांत सांपडतो. याचा रंग पांढरा, पिंवळा, अस्मानी, व तांबडा, असा चार प्रकारचा आहे. याचे शुभावह आणि अशुभावह असे गुणांवरून दोन भेद आहेत (रसरत्नसमुच्चय अध्याय ४ श्लोक ५४-५६). ३१. पेरोज, पेरुजा, पेरोजा—हें एक वैडूर्य जातीचें रत्न आहे. हा शब्द आरबी आहे. ३२. पाचरूप पाषाण. ३३. हिऱ्याचें तेज. ३४. 'वज्रप्रवाळावळी' असा पाठभेद आहे. ३५. 'कुड्यस्तंभ सुवेदि मंडप' असा अन्य पाठ आहे. ३६. वाड्याची भिंत.

[1]सुंदरें मंदिरें दिव्यदामोदरें वास तेथें किजे नित्य दामोदरें, ।
लोक संपन्न ते पुत्रदाराधनें, दाससायुज्यता श्रीपदाराधनें. ॥ ३०
द्वारकेसि उपमा कवणाची? दिव्य साम्य पुरि वैश्रवणाची, ।
भुक्तिमुक्तिफल दे अकलंका या गुणें अतुलसाम्यक लंका. ॥ ३१
गोमतीनदितटीं सुरवाडें पुष्पितें उपवनें फुलझाडें, ।
डोलती सफल तीं पवमानें विप्र पाठ करिती पवमानें. ॥ ३२
द्वारीं मंगळमूर्ति भैरव महासिद्धिप्रदाता सदा,
मुद्रा[11] दिक्पति[12] मातृका नवनिधी[13] हंसासना शारदा ।
तेजःपुंजसुदर्शनावरि पुरी निर्माण केली महा,
भोंवे चक्र पळांत एकविसदां, 'शार्दूलविक्रीड' हा. ॥ ३३
कृष्णें त्रिंशतयोजनें स्थल निकें रत्नाकरा याचिलें,
शेषापासुनि कूर्मचक्र अवघें शोधूनियां पाहिलें, ।
दीपस्थानक तें बरी रचि पुरी जो विश्वकर्मा स्वयें,
संख्या सप्ततियोजनें नगरिचा आवर्त तो निश्चयें. ॥ ३४
योजनें स्थळ चतुर्दश जेथें बिंदुमध्य हरिमंदिर तेथें, ।
अष्टपत्र चतुरस्र[23] विहारी गोपुरें[24] चहुंदिशांप्रति चारी. ॥ ३५
[25]वैकुंठ सालंकृत नित्य जेथें वेश्या मुमुक्षां गति एक तेथें, ।
भक्तां अभक्तां स्थिति भिन्न नाहीं 'उपेंद्रवज्रा' पठ वृत्त पाहीं. ॥ ३६

१. स्रग्विणीछंद. २. सुंदर मालानी युक्त उदरें (मध्यभाग) ज्यांचे अशीं (मंदिरें). ३. कुबेराची. ४. जो कलंकरहित (निष्पाप) आहे त्याला. ५. श्रेष्ठ. ६. 'सकल' असाही पाठ आहे. ७. वायूनें. ८. पवमाननामक वेदमंत्र. ९. भैरव—शिवाच्या भयंकरस्वरूपी असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कुपति, भीषण आणि संहार या आठ अवतारांपैकीं प्रत्येकास भैरव अशी संज्ञा आहे. १०. अष्टमहासिद्धि देणारा. अणिमा गरिमा लघिमा इत्यादि महासिद्धि होत. ११. आठ मुद्रा. आठ दिक्पति, आणि आठ मातृका आहेत. १२. ह्या आठ मातृका आहेत. 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैंद्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुंडा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥.' १३. कुबेराचे नऊ निधि आहेत त्यांचीं नांवें:—महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व. १४. शारदा (सरस्वती). हिचें वाहन हंस आहे. निरनिराळ्या देवतांचीं निरनिराळीं वाहनें आहेत:— गरुडासन (विष्णु) शिखिवाहन (कार्तिकेय) मेघवाहन (इंद्र). १५. विष्णुचक्र. (ज्याचें दर्शन शोभन तो सुदर्शन. हा शब्द संस्कृतांत पुंलिंगी आहे. १६. छंदविशेष. शार्दूल(वाघा)सारखी क्रीडा (कृति ज्याची) असा हा (कृष्ण). १७. तीस योजनें. १८. समुद्रा. १९. 'स्थळीं' असाही पाठ आहे. २०. देवांचा सुतार. २१. सत्तर योजनें. २२. घेरा. २३. चवकोनी. २४. शहराचे दरवाजे. २५. उपेंद्रवज्राछंद. २६. उपेंद्रवज्रा हें वृत्ताचें नांव आहे.

मुमुक्षु[2] तडितापडी[3] जटिल[4] कंदमूलाशनी[5]
दिगंबर[6] शिवालयीं धरुनि[7] बैसले आसनीं, ।
उपासक उपासना धरुनि[8] राहिले साधनीं,
अखंड मठमंडपीं वसति मंत्रआराधनीं. ॥ ३७

द्वारका सकळपापहारका देखिली परमसौख्यकारका, ।
सप्तमोक्षपुरि[9] त्यांत उन्नता[10]. छंद हा कवि म्हणे 'रथोद्धता'. ॥ ३८

कृष्णकीर्तनकथा परोपरी नृत्य गीत करिती घरोघरीं, ।
कल्पवृक्ष लवती फुलीं फळीं मोक्षदायक पुरी महीतळीं. ॥ ३९

जरा ना मरी शोक ना दुःख कांहीं सदाचार सत्यव्रती लोक पाहीं, ।
कथानृत्यगीतादि होती पुराणें जगामाजि वर्ते खरें नामनाणें. ॥ ४०

गृहें गोपुरें चित्रित्या पट्टशाला विराजीत मुक्तामणी रंगमाळा, ।
प्रदीपावळी सोहळ्याची दिवाळी असें सौख्य नेणें कदां नाकपाळी[11].॥ ४१

वेदांती अग्निहोत्री भट गणक[12] महावैद्य गोपाळ मंत्री[13],
संन्यासी पाणिपात्री जपति हरि मुनी द्वारका मोक्षदात्री, ।
सद्विद्याभ्यास रात्रिंदिवस गुरुमुखें साधिती सांख्यशास्त्री[14],
निर्वैरें पुण्य धात्री[15] वसतिजन सुखें अर्जिती[16] कृष्णमैत्री. ॥ ४२

चतुष्पथ[17] पदोपदीं मणिमनोहरा वेदिका,
समार्जित सुकुंकुमें सरणि[18] वीथिरथ्यादिका; ।
पवित्र तुळसीवनें सजल कुंभ कुंभावरी,
महोत्सव पुरौकसां[19], नगरि रम्य पृथ्वीवरी. ॥ ४३

व्यंव्हारे[20] जन उदिमी सराफ चौटे[21] सर्वांतें शतमखसौख्य[22] तुच्छ वाटे; ।
इत्यादि द्विज नृप वैश्य शूद्र पाहे स्वानंदें वसति, म्हणा 'प्रहर्षिणी'[23] हे.॥ ४४

---

१. पृथ्वीछंद. २. जन्ममरणापासून मुक्ति इच्छिणारा. ३. भिक्षा मागून पोट भरणारा, गोसावी, बैरागी. ४. जटाधारी. ५. भक्षणोपयोगी कंद आणि मूळे खाऊन उपजीवन करणारा साधु. ६. नग्न साधु, दिशा आकाश मेघ इत्यादिकांनीं आच्छादित असा साधु. ७. 'करुनि' असाही पाठ आहे. ८. 'जपति' असाही पाठ आहे. ९. अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवंतिका आणि द्वारका, अशा सात पुरींमध्यें द्वारका श्रेष्ठ. १०. श्रेष्ठ. ११. स्वर्ग रक्षण करणारा. (इंद्र.) १२. जोशी. १३. सर्पादिकांचें विष उतरावयाचा मंत्र जाणतो तो. १४. 'सूत्री' असाही पाठ आहे. १५. पृथ्वी. १६. 'अर्चिती कृष्ण गात्रीं' असाही पाठ आहे. १७. चवाठे. १८. मोठे मार्ग. १९. नगरवासी लोकांस. २०. क्रय विक्रय करणारा व्यापारी. २१. वस्त्रांचें दुकान घालणारे जन. २२. इंद्राचें सुख. २३. छंदविशेष.

शृंगारें वणिजवधू पहा दुकानीं तोटंकाप्रति उपमा रवींदु कानीं, ।
वक्षोजीं लेग धरिती उदार बाळा, ते शोभा करि मदनाग्निचा उबाळा. ४५

कृष्ण द्वारवतीस राज्य करितां पाळी प्रजांकारणें,
दंड च्छत्र पताक चामर तया सारीप्रती मारणें, ।
पुण्या बंधन, कीर्तिला दवडणें, पापासि संहारणें,
कोष्टा कोष्टक चोर चोरीं म्हणिजे ना सर्वथा रक्षणें. ॥ ४६

केला प्रवेश नगरांत जवें सुदेवें, बोले, 'अपूर्व रचिलें स्थल वासुदेवें'. ।
सिंहासनीं मदनमूर्ति उदार जेथें आला त्वरें करुनियां द्विजराज तेथें. ॥४७

चित्स्वरूप नटलें जनीं वनीं नाठवे हरिविणें दुजें मनीं, ।
देखिली मदनमूर्ति लोचनीं जे उदार भवबंधमोचनीं. ॥ ४८
देखिला द्विज सुदेव माधवें हर्षयुक्त अतिदीनबांधवें, ।
गौरवें बसविलें निजासनीं, लाभ तो बहुत मानिला मनीं. ॥ ४९
आपणासि सुर जेंवि पूजिती अर्चिला द्विज तसा बऱ्या रिती, ।
भोजनादि उपभोग देउनी बैसले स्थळ विविक्त सेउनी. ॥ ५०
धरूनि हस्तांबुज वाग्विलासें पृच्छा किजे मंद उदार हांसे, ।
'कथा निवेदा सुरसा अपूर्वा सुवृत्त जाणा 'विपरीतपूर्वा.' ॥ ५१

अहो! सुदेवा! परिसा द्विजोत्तमा! विचारितां ब्राह्मणदेवसत्तमा. ।
परंतु त्याची स्थिति भिन्न देखणें, 'सुवृत्त वंशस्थ' वदेल लक्षणें. ॥ ५२
असंतुष्ट त्या इंद्र तोषूं शकेना, गृहीं कामधेनू तयाचे दुभेना, ।
अहंकार ज्यांहीं असे दग्ध केला, स्वयें त्याचिया दर्शनाचा भुकेला. ॥ ५३
असंतुष्ट संपत्ति एका असोनी सदां तुष्ट लक्ष्मी कितेकां नसोनी, ।
समाधान चित्तीं जयाच्या, सुदेवा! असे वंद्य त्याची करीं पादसेवा. ॥५४
तुम्हीं आपुलें कार्य सांगा सुदेवा! पुरी कोण? कोठोनि आलेति? देवा! ।
अटव्यें वनें चालतां भागलेती, किमर्थें द्विजा! या स्थळा पातलेती? ॥५५

---

१. प्रहर्षणी वृत्त. २. अलंकारविशेष (तानवडें) त्याप्रत. ३. रवि+इंदु. ४. स्तनीं. ५. माला. ६. ज्वर, संताप, कढ येणें. ७. सोंगट्यांप्रत. ८. 'थोर म्हणणें सर्वार्थ संरक्षणें' असाही पाठ आहे. ९. 'विश्वरूप' असाही पाठ आहे. १०. जी मदनमूर्ति भवबंधमोचनीं उदार—असा अन्वय. ११. आपल्या आसनाचा. १२. एकांत. १३. करकमळ. १४. 'उपेंद्रवज्रा विपरीतपूर्वा' असाही पाठ आहे. १५. या श्लोकाचें वृत्त 'वंशस्थ' आहे. १६. इष्टवस्तु देणारी धेनु. १७. दूध देईना. १८. गहन, दुर्गम.

परब्रह्म देखोनि प्रत्यक्ष पाहीं द्विजा नाठवे पत्रसंदेश कांहीं, ।
स्मृतिभ्रंश वृत्तांत सांगावयाचा मैत्री देव जाणोनि पुसे सुवाचा. ॥ ५६

विदर्भदेशिचा स्वमू उदार [4]कौंडण प्रभू,
तैयाचि जे स्वपुत्रिका तिणें दिल्ही स्वपत्रिका, ।
गुणाभिधान रुक्मिणी वसूनैगस्वरूपिणी,
न होय वश्य आणिका तुम्हांविण 'प्रमाणिका.' ॥ ५७

आदरपूर्वक गुह्य निरोपी, कुंकुमपत्र मग द्विज ओपी, ।
चुंबुनि देव पुढें अनुरागें 'दोधकवृत्त' बुधाप्रति सांगे. ॥ ५८

[11]छंद बंध यमकें अनुपम्यें काव्यरीतिवचनें नेनु रम्यें, ।
दोष टाकुनि तुम्हीं गुण घ्यावा विठ्ठलासि अभयंकर द्यावा. ॥ ५९

[14]श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें सौभाग्यसंवर्धनी,
श्रोते सादर आयकोत रचना साहित्य चित्स्पर्धनीं, ।
वर्णी विठ्ठल दास यावरि किजे प्रस्थान दामोदरें,
तेथें पंडित चित्त देत कमळीं भृंगी जसी सादरें. ॥ ६०

---

१. 'साक्षात' असा पाठभेद आहे. २. निरोप. ३. 'पुसे श्रीहरी भाव जाणोनि त्याचा' असा पाठभेद आहे. ४. 'भीष्मक' असा अन्य पाठ. ५. 'तयास एक पुत्रिका' अन्य पाठभेद. ६. 'महामती' अन्य पाठभेद. ७. मेरुपर्वतासारिखें स्वरूप जीचें. सुवर्णासारिखी तेजस्वी—असा भाव. ८. या श्लोकाचें वृत्त 'पंचचामर' आहे. याचें लक्षण:—'प्रमाणिकापदद्वयं वदंति पंचचामरम्' अथवा—'जरौ जरौ ततो जगौ च पंचचामरं वदेत्.' 'प्रमाणिका'वृत्ताची दुपट केल्याने 'पंचचामर' होतें. 'प्रमाणिका जरौ लगौ' असें या वृत्ताचें लक्षण आहे. ९. प्रेमाने. १०. या 'दोधक'वृत्ताचें लक्षण:—'दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ.' यांत तीन भगण आणि दोन गुरु अक्षरें असतात. ११. वंशस्थ, दोधक, शार्दूलविक्रीडित, इत्यादि छंद, द्वादशदलकमलबंध, अष्टदलकमलबंध, अश्वबंध, चामरबंध, खड्गबंध, बाणबंध, मुरजबंध, इत्यादि. या बंधांचे अनेक प्रकार आहेत:—'बाणबाणासनव्योमखड्गमुद्गरशक्तयः । मृदंगपद्मशृंगाटदभोलिमुसलांकुशाः ॥ पदं रथस्य नागस्य पुष्करिण्यसिपत्रिका । एते बंधास्तथा चान्येऽप्येवं ज्ञेयाः स्वयं बुधैः ॥' यमकें—अर्थ असून जेथें अर्थभिन्न समान वर्णाची आवृत्ति होते तेथें यमक होतें. याचे श्लोकपादाकरून अनेक प्रकार आहेत:—मुख, संदंश, आवृत्ति, गर्भ, संदष्टक, पुच्छ, पंक्ति, युग्मक, परिवृत्ति, समुद्र, महायमक, इत्यादि. १२. काव्यरीति—रसाला अनुकूल अशी जी काव्यांतील पदरचना तिला 'रीति' असें म्हणतात. ही तीन प्रकारची आहे:—वैदर्भी, गौडी आणि पांचाली. भोजराजाच्या मतें ही सहा प्रकारची आहे:—वैदर्भी, गौडी, पांचाली, अवंतिका, मागधी आणि लाटीया. १३. खरोखर. १४. दोन जुनाट हस्तलिखित प्रतींत हा श्लोक आढळत नाहीं तेव्हां हा कदाचित् प्रक्षिप्त असावा.

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें साहित्यपयोत्सरीं,
वाची श्रीपति पत्रिका उकलुनी चातुर्यवर्णाक्षरीं; ।
श्लोकाची रस[1]वृत्ति[2]शुद्ध रचना विल्पन्न ते जाणती,
वर्णी विठ्ठल दास सर्ग पहिला मऱ्हाष्ट्र हे पैद्धती. ॥ ६१

सर्ग दुसरा.

(श्लोक.)

सुवर्णाचें पत्राक्षर कमलपत्राक्ष[3] उकली,
प्रभा काश्मीराची,[4] द्युति[5] हिमकराची,[6] प्रगटली, ।
उडगें[7] आकाशीं रजनिअवकाशीं उगवती,
तशा बिंदू रेखावळि घनसुरेखा मिरवती. ॥ १
अनंता श्रीकृष्णा! नमन तव साष्टांग चरणा,
अनंतब्रह्मांडोदरपति परित्राणकरणा, ।
मुकुंदा! मंदारा![8] यदुपति! उदारा! गुणनिधी!
करी वेदोनारायण[9] भजन गंगाधर[10] विधी.[11] ॥ २
घनश्यामा रामा भुजगपतिपर्यंकशयना,[12]
यजी[13] पद्मा[14] वक्षावरि तव पदें पद्मनयना![15] ।
पुनः प्रेमा नामामृत ईशें[16] त्रिषस्ताप नुरवी,
रसीक व्यासर्षी सहजचि वदे वर्धन कवी. ॥ ३
तुझ्या सौंदर्याचा त्रिभुवनिं ठसा एक न दिसे,
पदप्राप्तीसाठीं सुरवर[17] महेंद्रादिक पिसे, ।

---

१. रस=शृंगार, हास्य, करुणा, रौद्र, वीर, भयानक, इत्यादि रस आहेत. 'शृंगारवीरकरुणा बीभत्सभयानकाद्भुता हास्यः । रौद्रः शांतः प्रेयानिति मन्तव्या रसाः सर्वे ॥' [काव्यालंकार-अध्याय १२ श्लोक ३]. वृत्ति=रसाला उपकारक जी वर्णरचना तिला 'वृत्ति' म्हणतात ती मधुरा, प्रौढा आणि परुषा अशी तीन प्रकारची आहे. यांसच कैशिकी, सात्वती आणि आरभटी अशीं नांवें आहेत. या तीन वृत्ति माधुर्य, प्रसाद आणि ओज या गुणांच्या पोषक आहेत. शृंगारवर्णनांत कैशिकी आणि वीररसवर्णनांत सात्वती व आरभटी यांचा उपयोग करतात. २. 'भारती' असा अन्य पाठ आहे. ३. कृष्ण. ४. केशराची. ५. कांति. ६. चंद्राची. ७. नक्षत्रें. ८. कल्पवृक्षा. ९. अग्नि. १०. महादेव. ११. ब्रह्मदेव. १२. शेषावर शयन करणाऱ्या. १३. पृथ्वी. १४. लक्ष्मी. १५. कृष्णा. १६. अल्प. १७. देवश्रेष्ठ.

त्रि[1]ताप ध्वंसेति श्रवण करितां कीर्तिगरिमा,[2]
कळेना वेदांता स्तुतचरणराजीवमहिमा.[3] ॥ ४
मुकुंदा! जो रूप द्रविण[4] कुळ विद्या वय धरी
नरांमध्यें पंचानन,[5] न वरि[6] या कोण नवरी?।
नपावेति व्रीडावति[7] कुलवती उत्कटतपें,[8]
वराका[9] मी तेथें तुज वरिन कैसेंनि पडंपें[10]? ॥ ५
मनोवाचा काया[11] हरि! तुझिच जाया[12] भरंवसा,
तुझ्या अर्धांगातें[13] वरिल दमघोषात्मज[14] कसा?।
मृगेंद्रांच्या[15] लाभें फळ कवळ[16] गोमायु[17] तरुणा,
घडेना कल्पांतीं, मुनिजनपरित्राणकरुणा! ॥ ६
गुरूपूजा सेवा व्रत नियम देवार्चनगती
तळीं वापी[18] कूपादिक मठ अपार[19] जगती,।
घडे हें प्राग्जन्मीं, तरिच इहजन्मीं परिणिसी[20]
तनूची फांसाटी, करिन[21] तुजसाठीं धरणिसी, ॥ ७
दयाळा! माझें त्वां भजनिं मन सर्वस्व हरिलें,
निरातंका[22] चैद्या गमन परवां लग्न धरिलें;।
न येणें एकाकी प्रगट गुज कोण्हा न करणें,
समारंभें यावें, जंव न पडती सूर्यकिरणें. ॥ ८
रथ शृंगारावे मदगलित[23] दंतीवळ बरे,
तुळे ज्यांसीं ऐरावत सुहृद चौदंत[24] दुसरे,।

---

१. त्रिविध ताप नाहींसा करतोस. त्रिताप=आधिभौतिक, आध्यात्मिक आणि आधिदैविक—असे तापाचे तीन प्रकार आहेत. आधिभौतिक—पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आणि आकाश या पंचमहाभूतांच्या क्षोभानें होणारा—जसा भूकंप, अतिवृष्टि, समुद्रमर्यादोल्लंघन), आध्यात्मिक—(मनाच्या क्षोभापासून अथवा शरीराच्या रोगापासून होणारा—जसा खरूज, ताप), आणि आधिदैविक—(देवतांच्या क्षोभापासून होणारा—जसा वीज पडणें). २. कीर्तीचा मोठेपणा. ३. स्तवन केलेल्या चरणकमळाचा मोठेपणा. ४. वित्त. ५. सिंह. ६. वरीत नाहीं, स्वीकार करीत नाहीं. ७. लज्जायुक्त. ८. उग्रतपानें. ९. नीचा. १०. प्रतिष्ठेनें. ११. शरीरानें. १२. भार्या. १३. अर्धांग=स्त्री, बायको, प्रिया. १४. दमघोषसंज्ञक राजाचा पुत्र (शिशुपाळ). १५. सिंहाच्या. १६. ग्रास, घांस. १७. कोल्हा. १८. नळी. १९. अनंत. २०. विवाहिसी. २१. 'त्यजिन' असा पाठभेद आहे. २२. शंकारहिता. २३. मदोन्मत्त. २४. हत्ती.

तुरंगीं[1] पेल्हाणें[2] मणिगणयुतें सज्ज करणें,
बृहद्यंत्रीं[3] दारूभरण भरिजे सावधपणें. ॥ ९
खटाटोपें यावें, नृप मगध चैद्यादि मिळतीं,
प्रतापें जिंकावे रसनवकुळींचे[4] क्षितिपती[5], ।
उद्यां लग्नाआधीं मथुनि रणसिंधू बळनिधी
बळात्कारें पाणिग्रहण[6] करणें राक्षसविधी[7]. ॥ १०
जरासंधा शाल्वादिक विमत[8] चैद्य क्षितिपती,
जिणावे[9] संग्रामीं, मज हरुनि न्यावें यदुपती ! ।

---

१. घोड्यावर. २. खोगीर. ३. मोठ्या तोफेंत. ४. रस म्हणजे सहा (षड्रस) आणि नऊ मिळून शाण्णव कुळींचे राजे:—या राजांची नांवें सह्याद्रिखंडांत दिलीं आहेत तीं—अनुज, देवक, पृथु, ऋतुपर्ण, जय, सुभीम, सौवाम, सुमंत, कौंडीण, मंडुक, कुशीक, मार्तंड. कामपतीचे पुत्र सोमवंशी—पद्म, शाम, पृथु, श्रीधर, ब्रह्मश, चंपक, शार्दूल, नोल, विद्युत्पति, सुरब्रह्म, रघु, मागध, शैल, मान, श्रीपति, शल, नकुल, शैल, भूरथ, यदु, पौडीक, जघव, मन्मथ, पार्थिव, रंधक, प्रघोष, शशी, दान, सारंग, वज्रदंष्ट्र, देव, मंत्रोद्भव, श्रीपाल, मयुरण्य, सुरसेन, नरहरि, मंडूक, भार्गव, सुग्रीव, सप्तसंधर, चैत्र, धर्म, रिपु, शाश्वत, दान, शाल्मली, जाग्रव, विदर्भ, प्राणनाथ, वैजयंत, पार्थिव, भूरिसेन, पृषद, वासुकी, कीर्तिमान, सुवर, गोत्रज, अतिवार, सुदेष्ण, रुक्मरथ, सुरथ, महाराज, अरिमर्दन, प्रीतिनाम, सहस्त्रजित, चित्ररथ, सीम, आदि, गज, असीमहीधर, श्वेत, सुक्षेत्र, महाविद्वान्. सुविद्वान्, कामद, श्रीधर, प्रजापाल, वेदवार, ध्रुववंश, स्वायंभुमनुचा रघुवंश, वैवस्वत मनूचा जनकवंश, पुरूचा कुरुवंश, यदुवंश, सूर्यवंशशिवराज. ५. राजे. ६. विवाह. ७. राक्षसविधि=राक्षसविवाह. विवाहाचे आठ प्रकार आहेत:—(१) विद्या व सदाचार यांनीं युक्त असून, कन्येची याचना न करणारा अशा वराला सत्कारपूर्वक बोलावून आणि वस्त्रालंकारांनीं पूजून कन्यादान करणें हा 'ब्राह्मविवाह.' (२) ज्योतिष्टोमादि यज्ञ होत असतां, यथाविधि कर्म करण्याऱ्या ऋत्विजाला अलंकारयुक्त कन्यादान करणें हा 'दैवविवाह.' (३) वरापासून धर्मार्थ म्हणजे यागादि सिद्धींसाठी किंवा कन्येला देण्यासाठीं एक गोमिथुन (एक गाय व बैल), अथवा दोन गोमिथुनें घेऊन त्याला यथाशास्त्र कन्यादान करणें हा 'आर्षविवाह.' (४) 'तुम्ही उभयतां मिळून धर्माचरण करावें' असा कन्यादानकालीं पूर्वी नियम करवून पूजा करून कन्यादान करणें हा 'प्राजापत्यविवाह.' (५) कन्येच्या पित्रादि ज्ञातींला आणि कन्येला यथाशक्ति स्वेच्छेनें धन देऊन कन्येचा स्वीकार करणें हा 'आसुरविवाह.' (६) कन्या आणि वर यांच्या अन्योन्यानुरागानें आलिंगनादिरूप परस्पर वधूवरांचा संयोग हा 'गांधर्वविवाह.' (७) कन्यापक्षीय लोकांचा नाश करून अथवा त्यांचे शरीराला जखमा करून व प्राकारादि फोडून, रोदन करणारी आणि पित्याला व भ्रात्यांला आक्रोशपूर्वक हाका मारणारी अशी कन्या गृहांतून बलात्कारानें आणणें हा 'राक्षसविवाह.' (८) निजलेली मद्यमदविव्हल अथवा शीलसंरक्षणविरहित अशा स्त्रियेशीं एकांतीं मैथुनधर्मी प्रवृत्त होणें हा 'पैशाचविवाह.' (मनुस्मृति—अध्याय ३ श्लोक २७–३४.) ८. शत्रु. ९. जिंकावे.

समाधानें पाणिग्रहण न घडे कौंडिणपुरीं,
किजे लग्न द्वारावतिस विधिनें मंगळतुरीं. ॥ ११
न मानीं आशंका, मज म्हणसि अंतःपुरचरें
बलात्कारें नेतां खवळतिल बंधू उपवरें, ।
वधूं जातां त्यांतें बेंत करिल ऐसें न म्हणिजे,
उपाय प्राणेशा! प्रथम रचिला म्यां समजिजे. ॥ १२
असे लग्नापूर्वी भगवतिस यात्रा नवसिली,
निघाया बाहेरी कमलनयना! युक्ति रचिली, ।
पुरीबाह्योद्यानीं जवळि जगदंबालयपदी
तुझी माझी संज्ञा, हरण करणें कार्य संपदी. ॥ १३
पित्यानें, गोपाळा! वचन शिशुपाळा न दिधलें,
न चाले ताताचें, करि निजसुताचें म्हणितलें, ।
परध्यींचे लग्नीं स्वभु सुहृद संलग्न विवशीं,
उद्यां येई नेई, तुज वरिन, येईन सरसीं. ॥ १४
कृपापारावारा! कुकुरपरिवारा सजुनियां,
त्वरें पावें चिंतामणि! भुवनचिंता त्यजुनियां, ।
महालक्ष्मीनाथा! करिं मज अनाथावरि दया,
नुपेक्षीं दातारा! चुकविं दुरितारातिविष या. ॥ १५
फुकाची मी दासी, क्षणि मन उदासीन करिसी,
न येसी तैं जाणा तुजविण यजीना नृपतिसी. ।
यशःश्री गोपाला! समुख शिशुपालाप्रति नये,
रथीं कीजे पाणिग्रहण शरपाणीसहित ये. ॥ १६
कदाचित् गोपाळा! म्हणसिल महाधीट नवरी,
न नेतां पाचारी किमपि शिशुपाळासि न वरी, ।
असी हे ढौंळाची चतुर धरवेणी परिणिजे
गृहा येतां मातें वश करिल ऐसें न म्हणिजे. ॥ १७

---

१. बाधें. २. खेद. ३. नगराबाहेरच्या बागेंत. ४. संकेत. ५. तत्क्षणीं. ६. परखांचे. ७. परवश, पराधीन. ८. उत्साहयुक्त. ९. दयासागरा. १०. कुकुरसंज्ञक यादवसमूहा. ११. पापरूप शत्रु-विषास. १२. पूजीना. १३. तऱ्हेची. १४. धरबुडवी. १५. विवाहिजे.

पिता माता भ्राते मज वडिल ते ज्येष्ठ नमिती,
तुझ्याठायीं [1]चौघेजण [2]विनिते, निंदा न करिती, ।
दुरात्मा तो रुक्मा खल [3]पतित [4]हाला [5]प्रचुर पी
[6]स्वखड्गें दंडावा, रणिं मुख न दावी पुनरपी. ॥ १८
[7]गजेंद्रें आक्रांतीं स्मरण करितां शोक हरिला,
दयाब्धी [8]प्रल्हादें [9]स्तवन करितां [10]स्तंभ चिरिला; ।
[11]व्रजासाठीं गोवर्धन उचलिला त्वां जिवविलीं
विचित्रें [12]पांचाळीप्रति अमुप वस्त्रें पुरविलीं. ॥ १९
स्वयें वांछी पादांबुजरज उमावल्लभ हरी,
जटाजूटीं गंगा तवचरणतीर्थोदक धरी, ।
न जाणेति ब्रह्मादिक [13]उपनिषद्भाग सुमती,
न येसी तूं तैं मीं वरिन शतजन्मीं दृढमती. ॥ २०

---

१. चौघे बंधु. २. नम्र. ३. पातकी. ४. मद्य. ५. 'हालाहलरूपी' असा पाठभेद आहे. ६. 'स्वदंडें' असा अन्य पाठ आहे. ७. गजेंद्र—ही कथा श्रीमद्भागवत—स्कंध ८ अध्याय २-४ यांत आहे. क्षीरसागरांत त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचें ऋतुमत् नामक उद्यान होतें, आणि त्यांत एक अत्यंत रमणीय सरोवर होतें. तेथें उन्हानें संतप्त आणि तृषार्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठीं आला. तो सरोवरांत प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊं लागला, तों त्याला एका सुसरानें पकडिलें. तेव्हां त्यानें नक्राच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठीं इतर गज, गजस्त्रिया, आणि कलभ (गजशावक) यांनींही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचेंही कांहीं चालेना. या उद्योगांत हजार वर्षें गेलीं; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्राने हें प्राणसंकट टाळण्यासाठीं परमेश्वराचा धांवा केला (अध्याय २ श्लोक २-२९). 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत नाहीं, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतों' इत्यादि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान् हरि प्रकट झाला. त्याला पाहतांच 'हे नारायणा! अखिलगुरो! भगवन्नमस्ते' असें म्हणून गजेंद्रानें सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तिभावानें त्याच्या प्रीत्यर्थ वर आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्यानें एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून, चक्रानें नक्राचे तोंड कापून त्यास सोडविलें. (अध्याय ३ श्लोक ३३.) ८. प्रल्हाद—हिरण्यकशिपूस कयाधूपासून झालेला ज्येष्ठपुत्र. हा भगवद्भिष्ट आणि विष्णूचा उपासक म्हणून पित्यानें याचा पुष्कळ छळ केला. शेवटीं परमभागवताच्या सेवेनें प्रसन्न होऊन नृसिंहानें याच्या पित्याचा वध केला आणि याचें संरक्षण केलें. (भागवत—स्कंध ७ अध्याय १-१०.) ९. 'स्मरण' असा पाठभेद आहे. १०. खांब. ११. गोकुळासाठीं. १२. द्रौपदीस श्रीकृष्णानें वस्त्रें पुरविलीं, ही कथा महाभारत—सभापर्वांत आहे. १३. उपनिषदें.

रमाकांता! झाली लिखित लिहितां तांतडि मला,
नसे शाई दौती, प्रचुर मज संदेह गमला, ।
कळावें ना कोण्हा हितगुज विचारूनि वेहिलें
कनिष्ठेनें नेत्रांजनघनरसें पत्र लिहिलें.' ॥ २१
वाचोनि पत्र नवपंकजनेत्र राहे, विप्राकडे स्मितमुखें क्षणएक पाहे; ।
बोले सुदेव लिखितार्थ निका विचारा, 'कर्तव्य तें त्वरित कार्य किजे उदारा!'
तूं सर्वसाक्षी सकळांतरात्मा सर्वज्ञ सर्वेश्वर सच्चिदात्मा, ।
ब्रह्मेंद्र वेद स्तविती पुरारी अगाध तूझा महिमा मुरारी! ॥ २३
गृहीं प्रिया मा, परिपूर्णकामा, मुदीरधामा मदनाभिरामा, ।
स्वसैन्य नीलांबर मेघनीला चाले सुशीला धरिं वीरलीला. ॥ २४
विप्रबोलश्रवणें वनमाळी, हास्य पावुनि पिटी करटाळी, ।
रुक्मिणीसि विरहास्तव निद्रा, अल्प ये न रजनींत मुनींद्रा. ॥ २५
राजे [10]संग्रामयज्ञीं [11]हविन पशु जसे, रुक्म दंडीन युद्धीं,
नाना संतृप्त भूतें करिन भुजबळें मेदमांसीं अशुद्धीं, ।
काष्ठें मंथूनि दोनी हुतवहविशिखा काढिजे जेंवि आगें,
वैदर्भी एकला मीं खलु प्रणिन तितें पूसिलें सानुरागें. ॥ २६
पाचारिला कुशल दारुक त्यासि सांगे, 'जाणें विदर्भनगरीप्रति आजि लागे, ।
कोणासि त्वां न कळतां रथ सज्ज कीजे, बैसावया द्विजवरासी तुरंग दीजे.॥२७
[20]संजोगिला रथ मनोरथपूर्णकर्ता, जो शत्रुसाधन यशोधन सर्वहर्ता, ।
ग्रीष्मार्कबिंबशरदिंदु तसीं रथांगें वायूपमा रणसमुद्र तरे निजांगें. ॥ २८

१. पुष्कळ. २. तत्काळ. ३. कनिष्ठिका अंगुलीनें. ४. डोळ्यांसबंधी काजळाच्या दाट रसानें. ५. नव्या कमळासारखे डोळे ज्याचे तो. (कृष्ण.) ६. त्रिपुरासुराचा शत्रु. (महादेव.) ७. लक्ष्मी. ८. घनकांति (मेघवर्णी.) ९. जो वनमाला धारण करतो तो. 'आपादपद्म या माला वनमालेति सा मता' इति कलिंगः; अथवा 'आजानुलंबिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदंबाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥' तात्पर्यार्थ—कंठांत घातली असतां पायांपर्यंत पोंचणाऱ्या मालेला वनमाला असें नांव आहे. श्रीकृष्णाची माला पूर्वोक्त प्रकारची असे म्हणून त्याला 'वनमाली' असें नांव आहे. १०. युद्धरूप यज्ञांत. ११. होम करीन, बळी देईन. १२. प्राणी. १३. रक्तांनीं. १४. अग्नीची ज्योत. १५. निश्चयार्थ अव्यय. १६. परिणय करीन. १७. प्रेमपूर्वक. १८. दारुक=कृष्णाचा सारथी, याला काश्यपेय असें नामांतर होतें. १९. सुदेवाला. २०. जोडिला. २१. शत्रूला साधून देणारा. ज्यांत बैसलें असतां शत्रु आपल्या स्वाधीन होतो असा—भाव. २२. ग्रीष्मकाळांतील सूर्यबिंब आणि शरत्काळांतील चंद्र, यांजसारखीं (रथांगें.) २३. चाकें.

सुग्रीव शैब्य सुबळाहक मेघपुष्प वर्णोपमा त्रिदशवाहिनिमेघपुष्प, ।
शृंगारिले मणिगणाभरणीं ठेलामें, ज्यांचीं कदा न लगती धरणीं लगामें.॥२९
आरोहणा स्यंदन वासुदेवा, बैसावया वाह नवा सुदेवा; ।
शत्रों रथीं स्थापुनि पूतनारी जिंतावया नोवरि धूत मारी. ॥ ३०
श्रीमद्रुक्मिणिची स्वयंवरकथा सौभाग्यसंवर्धिनी
श्रोते सादर आयकोत रचना साहित्यविस्पर्धिनी, ।
वर्णी विठ्ठल दास यापरि किजे प्रस्थान दामोदरें,
तेथें पंडित चित्त देउ, कमळीं भृंगें जसीं आदरें. ॥ ३१

सर्ग तिसरा.

(श्लोक.)

शुक म्हणे परिसें कुरुनंदना! चतुरवर्धन तूं रिपुभंजना! ।
नवसरोरुहनेत्र चढे रथा 'द्रुतविलंबितवृत्त' वृझे कथा. ॥ १
गाधिनीनंदनें योजिलें स्यंदना, आदरें जाणवी देवकीनंदना, ।
कृष्ण आणावया चालिला रुक्मिणी, सत्कवी गातसे छंद हा,'स्रग्विणी.॥ २
अनर्तदेशींहुनि पूर्वपंथें प्रयाण केलें वसुदेवसूतें, ।
एकानिशीमाजि विदर्भदेशा घेऊनि आला द्विज[13] इंदिरेशा. ॥ ३
रांजे आले वराडा म्हणउनि नृपती त्यांसि गेला पुढारां,
सन्मानेसीं गुढारासहित निर्जपुरामाजि नेलें विडारा; ।
चैद्याच्या लग्नचाडा नरवर मिनले, भाट गाती पवाडा,
कृष्णी येनाति पाडा, परि करिल हरी क्षात्रधर्मी निवाडा. ॥ ४
शृंगारिलें नगर हाट वेंट्या दुकानें रथ्या चतुष्पथ समार्जित कुंकुमानें; ।
चित्रध्वजादि मखरें नव रंगमाला दिव्यांबरें युवतिराजित पट्टशाळा. ॥ ५

---

१. हीं कृष्णाच्या अश्वांचीं नांवे. (श्रीमद्भागवत–दशमस्कंध–अध्याय ५३ श्लोक ५ पहा.) २. देवनदी (गंगा) तिचें उदक. ३. घोड्यांच्या अलंकारविशेषें. ४. घोडा. ५. पवित्र. ६. 'सादरें' असा पाठभेद आहे. ७. नूतनकमळासारिखे नेत्र ज्याचे असा (कृष्ण.) ८. समजे. ९. दारुकानें. १०. स्रग्विणी=छंदोविशेष. यांत चार 'र'गण प्रत्येक चरणांत असतात. यास चार चरण असतात. हा जगती छंदाचा पोटभेद आहे. ११. दशमस्कंध अध्याय ५३ श्लोक ५ पहा. १२. 'यदुवंशनाथें' असा पाठभेद आढळतो. १३. लक्ष्मीपति कृष्ण त्याला. १४. हें 'अष्टदलकमलबंधा'चें उदाहरण आहे. १५. भीष्मक. १६. 'पुऱ्हाडा' असा अन्य पाठ. १७. सैन्यासह. १८. कुंडिनपुराला. १९. 'विऱ्हाडा' असा अन्य पाठ. २०. विवाहकौतुका. (चाड=आवड.) २१. मिळाले. २२. बाजार. २३. ओट्या. २४. गल्ल्या. २५. चवाठे. २६. शिंपलेले. २७. केशरानें. २८. नूतन. २९. हवेल्या.

[1]नांदीश्राद्धविधान देवकविधी आरंभिला [2]संभ्रमें,
केला होम अथर्वणा, मग दिलीं दानें यथानुक्रमें, ।
वैदर्भी सति ठेविली हळदिका दों मंडपीं सोहळा,
[3]चैद्येशें विधि याहुनी बहुगुणें संपादिला मोकळा. ॥ ६

आले शाल्व विदूरथादिक जरासंध प्रतापी बळें,
'नेऊं जिंकुनि रुक्मिणीस' म्हणती [4]संनद्ध केलीं [5]दळें, ।
येती सत्वर राम कृष्ण, परि ते आम्हांपुढें कायसे ?
लाऊं दाटुनि लग्न, मुख्य रुकमा [7]चैद्यादि साह्या असे.' ॥ ७

असो, यावरी वर्तलें द्वारकेसी [6]प्रलंबघ्न जाणे विभू एक देसीं ।
नसे सैन्यसंपत्ति यालागिं जावें 'भुजंगप्रयाता' बुझा छंद नावें. ॥ ८

पत्रमंत्र कळला बळदेवा, झुजती नृपति तुंबळ, देवा ! ।
प्रेरिलें हरिस मूळ सुदेवा, तो विचार कथिला वसुदेवा. ॥ ९

संजोगिलें कुकुरसैन्य पळार्धमात्रें, चौदंति कुंजर नगोपम वज्रगात्रें; ।
घंटावळीयुत बळोद्धतशूळदंती शृंगारिले [8]जलदनील जसे वसंतीं. ॥ १०

तोडीं [9]खलीन, बहु चित्रविचित्र [10]वाजी [11]कुक्षीवरी जडित जीन [12]ललामराजी, ।
जे कां नभासि टिपिती पुढिल्या खुरानें [13]हिंसेति, [14]चंड [15]ककुभा भरल्या [16]रवानें. ॥ ११

शृंगारिले रथसहस्र [17]समेत वाजी संजोगिले [18]गरुडकेतु तया विराजी, ।
तीं जाहजें रणसमुद्र तरावयाचीं, आरूढ वीर, कवचें सुदृढें तयांचीं. ॥ १२

[19]क्रमेलक [20]दुतंगिले सदृढ [21]लोहयंत्रें वरी
असंख्य [22]चमु चालली [23]त्रिदशवाहिनीचेपरी; ।
पदातिगण [24]चोळिले, चरणि तोडरीं राजती,
उदार चतुरंगणीं गरुडपक्षलीलावती. ॥ १३

---

१. विहादि मंगलकार्य करण्यापूर्वी करतात जें नांदीश्राद्ध तें. यांत बाप, आजा, पणजा; आई, बापाची आई, बापाची आजी; आणि आईचा बाप, आईचा आजा, आईचा पणजा—या नऊ पितरांचा उच्चार मात्र येतो. २. आदरानें. ३. दशमस्कंध—अध्याय ५३ श्लोक १७ पहा. ४. सज्ज. ५. सैन्य. ६. प्रलंबसंज्ञक दैत्याचा नाश करणारा बलराम. ७. रुक्मिणीच्या पत्रिकेतील मसलत. ८. मेघासारखे निळे. ९. लगामे. १०. घोडे. ११. 'पृष्टीवरी' असा पाठभेद आहे. १२. भूषणपंक्ति. १३. गर्जतात, खिंकाळतात. १४. भयंकर. १५. दिशा. १६. शब्दानें. १७. युक्त, सहित. १८. गरुडध्वज. (कृष्ण.) १९. उंट. २०. दुहेरी बंध बांधून सज्ज केलें. २१. बंदुका तोफा. २२. सेना. २३. देवसेनेसारिखी. २४. 'सजले' असा पाठभेद.

रथावरि महारथी कुकुर बैसले आगळे,
कितेक शिबिकासनीं, चवर डोलिचे वेगळे. ।
अपार चमु चालिली, गणित पायभारा नसे,
तुरें पैणव दुंदुभी जलदगर्जना होतसे. ॥ १४
वीरां उंष्ट्रिक, वीरुकांमि कवचें, अंघ्रिद्वयी यूतिका
शस्त्रें सारसनी निबद्ध जघनीं जिंकावया अंतका, ।
सेनाचक्र हलायुधें गवसुनी प्रस्थान केलें असे,
आला कौंडणनामपूरनगरीं, श्रीकृष्ण जेथें असे ॥ १५
अवस्था मनी लागली रुक्मिणीसी, 'नये श्रीहरी कां?' म्हणे साजणीसी; ।
उद्यां लग्न, केली उपेक्षा मुकुंदें, जळें स्रावती नूतनें नेत्रकुंदें. ॥ १६
पर्यंकारूढ शंकाकुल विकळ गळा भूषणें रत्नगर्भा;
फुल्लांभोजायताक्षी सहचरिस म्हणे निर्मिले रुक्मगर्भा; ।
जे जें होणार तें तें अचुक फळ घडे भाविनी तें कळेना, ।
कैसें आतां करावें? अजुनि हरि न ये, वेदना आकळेना. ॥ १७
द्वारा येऊनि जाये, किमपि द्विज नये, धाडिला कृष्णसोये,
वत्सा लागोनि गाये हुंबरत जमि ये, रुक्मिणी तेंवि होये; ।
सांगावें गुह्य माये, तरि सुहृदभये गुप्त गोष्टी नराये,
कैसा कीजे उपाये हितगुज सखिये सांगतां सिद्धि काये. ॥ १८
धन्वंत्री त्रिविधं प्रकार वदतां चित्तास उल्हास ये,
नानामंद सुगंध शीतळ परी तापाग्निचा हो सये, ।

---

१. पायदळ, पदातिसैन्य. २. वाद्यविशेष. ३. माड. ४. युद्धातील निशाणाचे हत्ती. ५. ओढलेली. ६. योद्ध्यांचा कमरपटा. ७. बळरामानें. [हल—नागर आहे आयुध ज्याचें तो.] ८. सोबतीणीशी. ९. नेत्ररूप कुंदे. १०. प्रफुल्लकमलासारिखे नेत्र जीचे असी. ११. 'वर्तले' असा अन्य पाठ. १२. होणारी गोष्ट. १३. एका पोथींत सतरा आणि अठरा या दोन पद्यांमध्यें आणखी एक पद्य आहे तें येथे देतों:—नेलें नाही पत्र किंवा सुदेवें, उपेक्षीलें कीं मला वासुदेवें; । आला नाहीं काय कां कागदाचा? येईना तो अग्रज कां गदाचा? ॥ [१. सुदेव नामक ब्राह्मणानें. २. किंवा. ३. कृष्णानें. ४. गद म्हणून वसुदेवाचा मुलगा होता त्याचा अग्रज=वडील भाऊ (कृष्ण).] १४. येथे अनुप्रासालंकार आहे. १५. जा ये करी. १६. धेनु. १७. हंबरत. १८. न राहे. येथें प्रासासाठीं 'हे'काराच्या स्थानीं 'ये'कार योजिला आहे. १९. वैद्य. २०. तीन प्रकारचा ताप.

कंदर्पज्वरतापकांप सुटला, स्वेदांग झाली असे,
श्रीकृष्णाविण कृष्णसारनयना चंद्रासि दूषितसे. ॥ १९
चंद्रातें क्षयरोग, भाद्रपदिंचा पाहों नये चौथिचा,
बिंबा लांछन सिंहिकासुत गिळी पूर्णेंदुच्या रातिचा, ।
यापेक्षां गुरुतल्पदोष परि तो शुक्लद्वितीयानिशीं,
त्रैलोक्याप्रति वंद्य शंभु मुकुटालंकार अंबुधिशीं. ॥ २०
स्रक्चंदनादि उपचार विहारकाळीं,
झाले असह्य धरिजे तव कंठनाळीं; ।
संकोचला वदनचंद्र सचिंत बाळी
कामाग्निनें तळमळी, विरहाग्नि जाळी. ॥ २१
चंचल चित्त अचंचल तूं करिं, अंचल सांवरिं, निश्चल राहें,
चाल, रुळे चरणांबुज हा, वरि कां चळ कांप तुला सुटलाहे; ।
चारु म्हणे सखि चंद्रमुखी उठिं, [11]चांचरि चालिसि, सावध पाहें,
हेमकले! प्रमदामुकुटेश्वरि! धीर धरीं, हरी संनिध आहे. ॥ २२
[12]अतिविव्हल होय विदर्भसुता, तिसिं आवरिती सखिया बहुता, ।
तव वा[13]म भुजें दृग विस्फुरती शुभ चिन्ह दिसे वदती युवती. ॥ २३
तंव ते समयीं द्विज ये सदना, प्रणिपात करी हरिणीनयना, ।
मग काय सुदेव म्हणे तिजला, कवि तोर्चे[14] सुवृत्त निकें वदला. ॥ २४

---

१. कामज्वर. २. हरिणासारखे नेत्र जीचे असी (रुक्मिणी) (कृष्णसार=काळवीट.) ३. चंद्राच्या सत्तावीस स्त्रिया ह्या प्राचेतस दक्षाच्या कन्या. यांत रोहिणी म्हणून एक स्त्री होती, तिजवर चंद्राचें विशेष प्रेम असे. हिला त्याजपासून बुध हा पुत्र झाला. तेव्हां तिच्या इतर सपत्नींनीं (सवतींनीं) व भगिनींनीं बापाकडे गाऱ्हाणें केलें त्यावरून 'तूं क्षयरोगी' होशील असा दक्षानें चंद्रास शाप दिला–अशी कथा आहे. ४. चंद्राला आपल्या लावण्याविषयीं मोठा अभिमान होता. तो एकदां गणपतीकडे पाहून त्याच्या बोजड देहाला हांसला तें गणपतीस सहन झालें नाहीं, तेव्हां त्यानें 'तुजकडे कोणी पाहणार नाहीं' असा चंद्राला शाप दिला–अशी कथा आहे. ५. राहु चंद्राचा ग्रास करतो–अशी कथा आहे. ६. गुरु+तल्प+दोष=बृहस्पति+स्त्री+गमनदोष. चंद्र हा गुरुपत्नीशीं (तारेशीं) रत झाला म्हणून त्यास कलंक लागला–अशी कथा आहे. ७. या पद्याचें वृत्त सवाई किंवा मदिरा. ८. स्थिर. ९. पदर. १०. सुंदर, मधुर. ११. अडखळत. १२. या पद्याचें वृत्त तोटक. १३. डावा बाहु आणि डोळा हीं स्त्रियांचीं स्फुरण पावलीं असतां शुभावह आणि प्रियप्राप्तिसूचक होत. (दशमस्कंद–अध्याय ५ श्लोक २७.) १४. 'कवि तोटक वृत्त निकें वदला' असा अन्य पाठ आहे.

निजपुरि उपकंठीं कृष्ण सेनादळेंसीं,
जवळि उतरला तो पैमपाणी बळेंसीं; ।
न करिं दुरळ चिंतासर्पिणी टाकि दूरीं,
अमृतमधुरवाणी 'मालिनी' गाति चेरी. ॥ २५
हली कृष्ण आले असा गुप्तरूपें समाचार जाणोनि वैदर्भभूपें, ।
असें शीघ्र गंतव्य भेटीसि केलें, यथायुक्त सीमंतपूजेसि नेलें. ॥ २६
कृष्णाची थोर सेना पसरलि गगनासारिखी पाहवेना,
पृथ्वीछाया दिसेना शेषशतवदना भार तो साहवेना, ।
भूतें जैसीं निधांना गवसित गगना कोटिसंख्या कळेना,
वायू तेथें शिरेना कुकुरचमु मनीं मोहितां[12] आकळेना. ॥ २७
राजा भेटीस आला, हलिहरिस नमस्कार साष्टांग केला,
चित्तीं बोधें निवाला यदुविर नयनीं देखतां खेद गेला; ।
पूजा सन्मान केला, मृदुवच वदनीं कीर्ति वर्णू निघाला,
तेणें श्रीकृष्ण धाला, श्रुत करि कविता 'स्रग्धरा' श्रोतयाला.॥२८
"मी दर्शनाचा तुझिये भुकेला, त्वां आजि आम्हांवरि लोभ केला, ।
संसारतापाग्नि असे विजाला, संप्राप्त रंका निधि जेंवि आला.' ॥ २९
प्रार्थी राजा कमलनयना आत्मकृष्णीबळेंसीं,
ग्रामामध्यें वैसति करणें, चैद्य आले दळेंसीं. ।
त्यातें प्रत्युत्तर हरि वदे वैर त्यां राजयांसीं
'मंदाक्रांता' फुकट कलहो कां करावा तयांसीं. ॥ ३०
बाह्योद्यानीं अंबिकास्थान जेथें आज्ञा द्यावी आजि राहोन तेथें. ।
राजा हांसे, मानला शब्द रामा, श्रोते गाती 'शालिनी' छंद नामा.॥३१

१. आपुल्या नगरीजवळ. २. 'सीरपाणी' असा अन्य पाठ. सीरपाणी=बलराम. ३. 'अमृतवचन बोले विप्र आला मुरारी आणि 'अमृतसरसवाणी मालिनी गाति नारी' असे अन्य पाठ आहेत. ४. या वृत्ताचें नांव 'मालिनी' आहे. ५. दासी. ६. नांगर धरणारा. (बलराम.) ७. भीष्मक राजानें. ८. सीमांत पूजा, सीमांत पूजन=कन्या वराक्यासाठीं आलेल्या वराची गामाच्या सीमेच्या अंतीं अथवा देवालयादिकांचे ठायीं जी पूजा करतात ती. ९. या पद्यांत अनुप्रासालंकार आहे. १०. सहस्रमुख शेषाला. ११. मरणा. १२. 'मोक्षितां' असा अन्य पाठ. १३. तृप्त झाला. १४. छंदविशेष. १५. देव. १६. झाला. १७. वृद्ध. १८. सैन्यासहवर्तमान. १९. 'मंदाक्रांता' हें वृत्ताचें नांव आहे. याचें लक्षण:–'मंदाक्रांतांबुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्'. २०. बाहेर बागेमध्यें. २१. बलरामा. २२. शालिनी छंदाचें लक्षण:–'मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेद लोकैः'.

पाहावयातें बहु लोक पातले, दिव्यांगनाचे गण फार दाटले. ।
श्रीकृष्ण नेत्रीं जवळूनि पाहती, हा इंदुवंशीं गुणवंत जाणती. ॥ ३२
अंबालयीं वसतिचा हृळि नेम केला, आज्ञा दिली नृपवरें, नगराशि गेला; ।
या नंतरें हरि निघे नियमस्थळाशीं, गाती 'वसंततिलका' प्रिय सज्जनाशीं. ३३
कोटिकाम मूर्तिमंत कृष्णरूप ओतलें,
ब्रह्मपूर्ण निष्प्रपंच साक्षिभूत शोभलें, ।
शुद्धबुद्धि वेदमेद नेतिपार आदरें
त्यासि भृत्य व्यंजिताति रत्नदंड 'चामरे.' ॥ ३४
मृगनयना वदती नृपबाळा हरिविण ते न वरू शिशुपाळा ।
मुखकमलें गुण वर्णिति जाया, मुखिं हे हरि रुक्मिणि जाया. ॥ ३५
आमुचें सुकृत आजि फळावें माधवें नृपसुतेसि वरावें. ।
रुक्मिणीसि वर हाचि विराजे, म्लानमूख शिशुपाळ न साजे. ॥ ३६
अंबालयीं स्थळ सुशीतल दाट सांई, पुष्पीं फलीं लवति पादप आंबराई. ।
आरामधाम बलरामसमेत शौरी, ते स्थानिं की उतरले गंवसेति गौरी. ॥ ३७
आले मागध चैद्य आदिकरुनी ते ते यथानुक्रमें,
रायें भूभुज पूजिले, धडकती भेरी तुरें संभ्रमें. ।
पाचारूनि कुमार भीमक म्हणे गंभीरवाणीं तया,
'सेना सज्ज करीं वधू भगवती ने शीघ्र पूजावया. ॥ ३८
वृद्धाचार परंपरागत कुळीं नाहीं तुला सूचना,
लग्नापूर्वदिनी वधू भगवती न्यावी नवी पूजना.' ।
ऐसें उत्तर आयकोनि हृदयीं रुक्मा विरीला असे,
झाला म्लान म्हणे, 'अरिष्ट रचलें चैद्याकडे हा नसे.' ॥ ३९

---

१. चंद्रवंशीं. २. या छंदाचे नाव 'इंद्रवंशा.' याचे लक्षण:—'ती इंद्रवंशा कविराज हेरिती । तात जरा हे गण येति ये रितीं.' ३. मंत्र. ४. पार नाहीं याप्रकारें. ५. वारा घालतात. (व्यंजन=पंखा.) ६. चंवऱ्या. या वृत्ताचें नांव चामर. ७. एणाक्षी. ८. या वृत्ताचें नाव 'तामरस.' याचे लक्षण:—'इह वद तामरस नजजा: य:' म्हणजे यात न, ज, ज, आणि य असे गण अनुक्रमें येतात. ९. येथे वृत्तनियमासाठीं 'मुख'शब्दांतील उ दीर्घ केला आहे. १०. छाया. ११. वृक्ष. १२. शांति किंवा सुख यांचें स्थान. १३. श्रीकृष्ण. १४. राजे (भूचे भोक्ते). १५. गडबडीनें. १६. 'पाचारी कुमराशिं' असा पाठभेद आहे. १७. खिन्न झाला. विरघळून गेला, भग्नमनोरथ झाला.

मागध चैद्य तयां प्रति येउनि रुक्म भयातुर होउनि सांगे,
'ओढवलें तरि विघ्न महद्भुत लग्न उद्यां कवणेपरि लागे, ।
पूर्वेदिनीं नवरीसि भवानिसि नेउनि दर्शन पूजन कीजे,
याचनिमित्त तुम्हीं सह होउनि सैन्य वधूसमरक्षण कीजे.' ॥ ४०
श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवरकथा हे, आयका हो! सुखें
श्रोता मुख्य परिक्षिती शुकमुनी वक्ता निवेदी मुखें, ।
बाला यौवेनषोडशी हरिकथा वृद्धा वयें जाणिजे,
प्रार्थी विठ्ठल दास सर्ग तिसरा विद्वज्जनीं वाचिजे. ॥ ४१

सर्ग चवथा.

(श्लोक.)

प्रतापें महाचैद्य सजूनि येतां, वधू पार्वतीपूजनालागिं नेती; ।
अलंकार लेऊनि बाहेर आली, समुद्रांतुनीं जेंवि लक्ष्मी निघाली. ॥ १
अश्वारूढ नव्हे, न यान, न गजस्कंधादिकें वाहनें,
पायानें चमके मराळनयना वेष्टीत योषा जनें ।
राजे मागध चैद्य सर्व संरिसे मागें पुढें चालती,
श्रीचक्राकृति सैन्य तें रचियलें, संगें सख्या धांवती. ॥ २
वैदर्भी मंद चाले, गजगति उपमें, हंस सामान्य झाले,
चौघे बंधू निघाले गवसित सरिसे मागधी चैद्य आले, ।
चक्रें खड्गादि भाले धरुनि भुजबळें झेलिती आपुलाले,
राजे लग्ना मिळाले, परि कुकुरभयें गर्व त्यांचे गळाले. ॥ ३
चौदंत दंतावळ भद्रजाती फौजांपुढें डुल्लत तुंग जाती ।
आरूढ औंधोरण आयुधेंसी, जैसा तपें सूर्य मुधांबुधेसीं ॥ ४

---

१. या वृत्ताचें नांव 'मदिरा.' २. 'पूर्वदिनीं नवरीस हि नेउनि दर्शनपूजन संभ्रम कीजे' असा पाठभेद आहे. ३. 'श्रीमद्भागवतीं' असा पाठभेद आहे. ४. सोळा वर्षांची तरुणी. ५. 'महादेस' असा अन्य पाठ. ६. 'पार्वतीदर्शनालागीं' असा पाठभेद आहे. ७. 'पायीं चामकली' अन्य पाठ. ८. स्त्रिया. ९. नीट, बरोबर. १०. या श्लोकांत अनुप्रासालंकार साधला आहे. ११. हत्ती. १२. मस्त हत्ती. (मुक्तेश्वर—आदिपर्व—अध्याय १ ओंवी १६३.) १३. 'भारापुढें डुलत मत्त जाती' असा अन्य पाठ आहे. १४. महात. १५. सागराला.

चंद्राकारें वर्तुलें आतपत्रें तैसीं नाना सुंदरें सूर्यपत्रें. ।
सेनेमध्यें राजमार्गीं उदंडे दूतांहातीं चामरें हेमदंडें. ॥ ५

वधू जातसे पार्वतीपूजनासी, तुरें गर्जती, हर्ष बंदीजनासीं ।
पुढें वारिती वेत्रधारी जनासी, असी दाटि ते होतसे हो जनासी. ॥ ६

सडे घातले कुंकुमाचंदनाचे, थवे चालती दिव्यवारांगनाचे, ।
महागर्जना होत वैतौळिकांची, मुखें वर्णिती कीर्ति भैष्मादिकांची. ॥ ७

समारंभें जाते मिरवत मनोल्हासउचितें,
सवें पूजाद्रव्यें भरुनि तबकें रत्नखचितें, ।
विचित्रें आस्तर्णें पसरिति पथीं पायघडिया,
विदर्भीच्या संगें नगरजनपत्न्या सुघडिया. ॥ ८

फुल्लांबुजाक्षी गुणरत्नशाली अंबालयासंनिध शीघ्र आली, ।
केलें पदक्षालन हस्तशुद्धी शुद्धाचमनें घेत विशेषबुद्धी. ॥ ९

तयानंतरें देउळामाजि आली, नमस्कार साष्टांग देवीस घाली, ।
विसर्जूनियां मौनमुद्रा प्रमूजा, करी स्वस्थचित्तें यथायुक्त पूजा. ॥ १०

कुंकूं तांड हेरिद्रिका गळसरी पूर्णांबरें कोहळें,
दाळिंबें फणसें फुलें यव धनें कर्पूर पूंगीफलें, ।
नारेळें उद इक्षुदंड उंतत्या निंबें लवंगा बुका
कस्तूर्यागरु दीप गुग्गुळ पुढें ठेवी स्तवी पादुका. ॥ ११

इंद्राणी कुलदेवता नृपतिची प्रत्यक्ष आवाहिली
चौहातीं चतुरायुधें त्रिनयना पीठासनीं स्थापिली; ।
माथां रत्नकिरीट, हार हृदयीं, बांलार्कपीतांबरा
श्रीचक्रेश्वररुक्मिणी स्तुति करी 'तूं वारिं आडंबरा.' ॥ १२

'भूबीजा जठरीं त्रिकंकण करीं शृंगारदामोदरीं
आठांची नगरी चतुर्दश गिरीं दोहीं दिशारांतरीं ।

---

१. छत्रें. २. सुवर्णदंडयुक्त. ३. 'वना चालली कोकिळा कूजनासीं' असा अन्य पाठ आहे. ४. वेदपांचे. ५. भाटांची. ६. शुद्धाचमनें. ७. नृपात्मजा. ८. ताडपत्र. ९. हळद. १०. सुपाऱ्या. ११. उदबत्त्या. वृत्तसुखार्थ 'उतत्या' असें रूपांतर केलें असावें. १२. इंद्राची पत्नी शची. हिचें पहिल्या दोन चरणांत आहे. १३. आवाहन केलें, मंत्रादिकांनीं देवतेस जवळ करणें=आवाहन करणें. १४. चार प्रकारचीं आयुधें आहेत तीं:—१ मुक्त—चक्रादिक; २ अमुक्त—खड्गादिक; ३ मुक्तामुक्त—पाशतोमरादिक; आणि ४ यंत्रमुक्त—शरगोल्कादिक. १५. या दोन चरणांत रुक्मिणीचें वर्णन आहे. १६. झगझगीत शालू नेसलेली. १७. राजा भीष्मकाची कन्या रुक्मिणी.

रंध्राचे पदरीं त्रिकोण उदरीं विंध्याचिया मंदिरीं
तूं माते! त्रिपुरीं वसोनि शिखरीं हस्ताब्ज[1] ठेवीं शिरीं.' ॥ १३
पूजा[2] सांगेति शुद्धा गवसित वसुधाविप्रपत्न्या विशुद्धा,
रत्नालंकार गंधादिक नग बहुधा वाहवीती प्रबुद्धा; ।
दावी नैवेद्य दुग्धांबुधिकुमरि[3] सुधापात्र नाना सुगंधा,
वर्णी दैत्यारिमुग्धा[4] भगवति! विबुधाधीशजाया[5] प्रबंधा. ॥ १४
तूं माया विश्वरूपा भगवति! अजपा त्वद्विभूती अमूपा,
विद्याविद्या अरूपा अखिल तव कृपा तूं परब्रह्मरूपा, ।
संहारीं शाल्वभूपादिक मगधनृपा तूं सदा चित्स्वरूपा,
काढीं चैद्यांधकूपांतुनि तरण उपाया प्रयोजीं स्वरूपा. ॥ १५
माझे संकल्प चौघे[6] पुरविसि[7] अनघे अंबिके! कामदुघे[8]
सर्वज्ञ प्रेमओघें स्तविति तुज तिघे[9] त्यां त्वदाज्ञा नुलंघे; ।
जिव्हा दुःस्वाद नेघे, हरिभजनिं रिघे, हें करीं भक्तिसंघे,
ज्याचा जो भाग तो घे, वरकड अवघे अन्नहारी अमोघे. ॥ १६
तूं काली कमला सरस्वति कलाकाष्ठा जगद्वत्सला,
तूं तारा तरला गिरीशतनया ज्वालामुखी सोज्वला, ।
या बाला अबला मिळोनि सकळा घालीन मी गोंधळा
श्रीकृष्णा कुशला वरीन चपळा तैं स्वांप लागो दळा. ॥ १७
मराळगमनी[12] मनीषिणि सवें सवें उपरमे रमे मन जवें, ।
जवेंकरुनि घे निघे स्तुति करीं, करींद्रगति[13] ये तिये शचि घरीं. ॥ १८

---

१. करकमल. २. श्लोक १४,१५,१६ आणि १७ यांत द्वादशदलकमलबंध योजिला आहे. ३. 'कुसुम' असा अन्य पाठ आहे. ४. वयपरत्वें स्त्रियांचे चार वर्ग मानले आहेत:—बाला, प्रौढा, मुग्धा आणि प्रगल्भा. मुग्धा=चोवीसपासून बत्तीस वर्षेपर्यंत; प्रगल्भा=बत्तीसपासून चाळीस वर्षेपर्यंत; प्रौढा=बारापासून चोवीस वर्षेपर्यंत; आणि बाला=बारा वर्षेपर्यंत. दैत्यारिमुग्धा=देवांगना. ५. देवराजभार्या. (इंद्राणी.) ६. चार. (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष.) ७. पुरीवणारी. ८. मनोरथ पूर्ण करणारी. ९. ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर. १०. निद्रा. ११. पादांतमध्ययमकाचें हें उदाहरण आहे. १२. या पद्याचे वृत्त 'जलोद्धतगति.' याचें लक्षण:—'रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः' म्हणजे यांत ज स ज स असे गण अनुक्रम येतात. या अठराव्या श्लोकाबद्दल एका जुनाट हस्तलिखित पोथींत श्लोक आढळतो तो:—'मरालगमनी मनीं परमविस्मयें तोषिली, जगत्रजननी जनीं सकल जीवनीं पावली। नमूनि जगदंबिके दृढ धरूनियां पाउली, तयेसि उजवे करा करुनि बैसली राउळीं ॥'. १३. गजगामिनी.

संतुष्ट झाली नगराजबाळी, माळांगिकारी मग राजबाळी; ।
बाहेरि इंदूवदना रिघाली, मोहास्त्रसेने मदनारि घाली. ॥ १९
शरत्कोटिपूर्णेंदुबिंबोपमास्या ज्वलद्रुक्मगौरप्रभांगी सुहास्या ।
परंज्योतिचिद्ब्रह्मरूपा अनादी, कळा षोडशी नेणती भेदवादी. ॥ २०
परा पश्यती मध्यमा वैखरी या, न जाणेति वाग्देवता चारि जी या ।
स्वलीलें स्वरूपें धरी वेगळालीं, नृपांचीं तपें मंदवीर्यें गळालीं. ॥ २१
वैदर्भी कोमलांगी युत जडितनगीं दिव्यरत्नें अनेगीं
जैसी गंगा प्रयागी गवसित अपगी सागरा जाय वेगीं, ।
कालिंदी धम्मिलांगी कुसुममगमगी जान्हवी उत्तमांगी
ब्राह्मी सेंदूरभांगीं अरुण जलजगीं देखिजे मध्यभागीं. ॥ २२
[११]बीजे वंद्य मुदा, चतुर्थिस[१२] कदा पाहों नये दुर्मदा,
मासांतीं समुदालय प्रतिपदापर्यंत तो सर्वदा, ।
स्वर्भानु[१३] क्षणदाकरा ग्रसि तदा लोपे कलासंपदा
[१५]वृद्धी त्यासि क्षयो सदा निरखिती येथें[१६] नसे तें कदा. ॥ ३२

---

१. पार्वती. २. शरदृतुसंबंधी कोटिपूर्णचंद्राच्या बिंबासारिखें मुख जीचें. ३. प्रदीप्तसुवर्णासारिखे गौरवर्ण जीचे अंग. ४. सोळावी. ५. वाणी. ६. वाणी चार आहेत; परा (कान), पश्यंती, (नयन), मध्यमा (घ्राण), वैखरी (जिव्हा). परा=केवळ सकल शब्दांचे बीजभूत असे जे योगगम्य शब्दरूप ती; पश्यंती=परेपासून हृदयस्थानी ईषन्मात्र उमटणारी वाणी ती; मध्यमा=वैखरी आणि पश्यंती यांच्यामधील जी वाणी ती; वैखरी=जीणेंकरून शब्द स्पष्ट बाहेर पडतात अशी जी चवथी वाणी ती. याप्रमाणे वाणी चतुर्विध आहे. ७. नदी. ८. जान्हवी—भगीरथाने स्वर्गाहून गंगा आणिली, ती हिमालयावरून खाली येत असतां मध्यें जन्हूचा आश्रम लागला, तेथे जन्हु यज्ञ करीत होता, त्याची यज्ञसामग्री वाहूं लागली तेव्हां त्याला राग येऊन त्यानें ती पिऊन टाकिली. तेव्हां भगीरथाने त्याची प्रार्थना केल्यावर तिला त्यानें कानाच्या वाटेने सोडून दिले. तेव्हांपासून तिला जान्हवी हे नाव मिळाले. (नवनीत.) ९. मस्तकीं. १०. सरस्वती. ११. द्वितीयेला. द्वितीयेचा चंद्र वाढणारा (वर्धिष्णु) म्हणून दर्शनीय होय. यालाच 'प्रतिपच्चंद्र' असें म्हणतात. [येथें 'प्रतिपद' शब्दाने द्वितीयेचे ग्रहण करणे इष्ट आहे. रघुवंश सर्ग ८ श्लोक ६५ पहा.] १२. गणपतीचें बेढब रूप पाहून चंद्र हांसला, तेव्हां क्रोधाविष्ट होऊन गणपतीनें चंद्राला शाप दिला कीं, 'तुला कोणी पाहणार नाहीं'. नंतर चद्राने गणपतीची प्रार्थना केली. तो प्रसन्न झाला, व त्याने उःशाप दिला कीं, 'तुला चतुर्थीच्या दिवशीं मात्र कोणी पाहणार नाहीं'. अशी कथा आहे. १३. राहु. १४. चंद्राला. १५. 'कल्कांगी प्रमदा मुखींहि न पदा वृद्धिक्षयो त्या सदा' असा अन्य पाठ आहे. १६. भीमकीच्या मुखचंद्राचे ठायीं.

वक्त्रीं पूर्णेंदु तोषास्तव धरि धनुषाकार सुभ्रू विशेषा
　हेमांगी रत्नभूषान्वित चपलझषा साम्य दृग्बाणलेशा, ।
कंठाग्रीं मुक्तघोषावळि कलिकलुषा संहरी चैद्यघोषा,
　वर्णेना पार शेषा सुरवरविदुषा वर्णिती रूपरेषा. ॥ २४
बाळा सोळा कळांची छबि नवि रविची तेंवि दावी स्ववीची,
　माळा ज्वाळानळाची गुणिफणिमणिची हारि भारी मरीची, ।
झुंकारे कामुकांची घटि कटितटिंची ख्याति गाती सतीची,
　हंसाची साक्ष साची गति, रतिपतिची कांतिमा तीव्र तीची. ॥ २५
लेणीं वेणीकलापा गवसित चढवी भ्रूलता वक्रचापा,
　कर्णीं कंदर्पमापा तळपति तळिपा पंचबाणें प्रतापा, ।
कामाची कुंजगुंफा, त्रिभुवनजनिता श्लोकसाहित्य गुंफा,
　कंठीं ताईतगोपासहित कुचयुगांतूनि देखा द्विरेफां. ॥ २६
देशपरत्वें प्राकृत लेणें, भूषणिं रत्नें द्योतत तेणें ।
केवळ पद्मा भूभुजबाळा, शोभित कंठी [11]'चंपकमाळा.' ॥ २७
अंगुलीस नवरत्नमुद्रिका शोभवी नृपसुता [12]वितंद्रिका, ।
भूषणें चरणिचीं [13]कलस्वरें गर्जती मणियुतें [14]घनस्वरें. ॥ २८

---

१. दृष्टिरूप बाणाच्या लेशाला (हिश्शाला). २. देवश्रेष्ठ इंद्र आणि विद्वान् याला. ३. अम्लानपंकजमाला बंध. ४. चंद्राच्या कळा सोळा आहेत:—'अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः । शशिनी चंद्रिका कांतिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरेव च । अंगदा च तथा पूर्णामृता षोडश वै कलाः ॥'. या कलाचीं नावे अन्य ग्रंथांत दिलेलीं आढळतात तीं:—शंखिनी, पद्मिणी, लक्ष्मणी, कामिनी, पोषिणी, पुष्टिवर्धिनी, आल्हादिनी, अश्वपद्मिनी, व्यापिनी, प्रमोदिनी, मोहिनी, प्रभा, क्षीरवर्धिनी, वेधवर्धिनी, विकाशिनी आणि शांमिनी. (कथाकल्पतरु.) शंखिनी, पद्मिणी, लक्ष्मणी, कामिनी, पक्षिणी, व्यापिनी, विद्या, मोहिनी, प्रमोदिनी, मिथुनी, विकाशा, अमृता, अमृतसंजीवनी, नीचवणी, ज्ञानदृष्टि आणि सम्रावी. (मूळस्तंभ.) ५. प्रभा. ६. ज्वालाग्नीची. ७. "शरीराच्या मोठ्या अवयवाच्या कोणत्याही भागास तट म्हणण्याचा काव्यात प्रचार पुष्कळ आढळतो; वामन म्हणतात:—'वंशी नादनटी तिला कटितटीं खोवोनि पोटीं पटीं;' 'प्रियाकुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी' (मोरोपंत—केकावलि ७.) ८. कामदेवाची. ९. तेजोलक्ष्मी. १०. भ्रमरा. ११. चंपकमाळा छंद; (पक्षी) चंपक पुष्पाची माळा. या छंदाचे लक्षण:—'चंपकमाला तीस म्हणावें । भा म स गा ने बेध गणावे ॥.' १२. आळसरहित. १३. मधुरशब्दें. १४. 'रथोद्धता' वृत्त.

जांबूनदलेणी ल्याली हरिणाक्षी, व्यंजत्स्तन दोनी बिंबाधरसाक्षी ।
शोभे मदनाची माता नृपबाला हारावलि कंठींमध्यें 'मणिमाला.'॥ २९

मुद राखडी प्रभुत मंडित वेणी, उभि राहिली जडित लेउनि लेणी,
करकंकणादिरशना विहरीणी नृपनंदिनी मधुरमंजुळवाणी. ॥ ३०

अनग जाळिला भवें मग स्वभूसि वैभवें,
सुतप्रदान शांभवें दिलें तया मनोभवे, ।
शरासनी स्वसंभवे क्षुरप्र योजिलें जवे,
'प्रपंचचामरा' जवें विजीति दूत लोघवे. ॥ ३१

भिल्लीमागें लागला शूळपाणी, वृंदाकामें व्यापिला चक्रपाणी; ।
रंध्रें देही लाधला वज्रपाणी, ऐसा योद्धा पुष्पकोदंडपाणी. ॥ ३२

---

१. सुवर्णाचे अलकार. जाबूनद=जबू नदींत उत्पन्न झालेले (सोनें). एका महान् गगनगामी जबवृक्षाच्या फलाच्या रसापासून ही नदी उत्पन्न झाली असून ती मेरुपर्वतास प्रदक्षिणा करून उत्तर कुरुदेशास जाते व तींत सोन उत्पन्न होते असे वर्णन पुराणात आहे. २. मृगाक्षी. ३. स्पष्ट होणारे स्तन. ४. रुक्मिणी. ५. हाराची आवलि (पक्ति). अनेक हार कंठात होते. ६. 'मणिमाला' हे वृत्ताचे नाव; यात त, य, त, य, असे गण येतात. याचें लक्षण:—'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः' यास सहाव्या अक्षरावर यति आहे मणिमाला=रत्नादि मण्याची माळा. ७. पुष्कळ. ८. अलकार. ९. कमरपट्टा. १०. आनदी. (विहारिणी.) ११. या श्लोकाचे वृत्त कलहस. यालाच 'सिंहनाद' आणि 'कुटजा' अशीं दुसरीं नावे आहेत. यात स, ज, स, स, ग असे गण येतात. 'सजसाः सगौ च कथितः कलहसः' यात यति सातव्या आणि तेराव्या अक्षरावर आहे. १२. काम. १३. शकराने. १४ विष्णूस. १५. शरासन=धनुष्य. १६. तीव्र बाण. १७. चमर नामक हरिणाच्या शेपटाची केलेली चवरी; 'पंचचामर' हे वृत्ताचे नाव. १८. वारा घालिती. १९. हे 'अष्टदलकमलबधा'चे उदाहरण आहे. २०. भिल्लिणीचे रूप घेतलेल्या पार्वतीमागे. २१. शकर. २२. जलंधरसज्ञक दैत्याची स्त्री (वृंदा) तिच्या इच्छेने. "वृंदा ही जालधर नामे असुर होता त्याची स्त्री. ही मोठी पतिव्रता होती म्हणून तिचे पुण्याने सुरासुरयुद्धात जालधराचा पराजय होत नसे. त्यामुळे विष्णूस सकट पडून जालधर युद्धात गुतला असता विष्णूने जालधराचे रूपाने वृंदेच्या पातिव्रत्याचा भंग केला. त्या पातकाने जालधर युद्धात मरण पावला. पुढे वृंदेला हे जेव्हा विष्णूचे कपट समजले तेव्हा तिने त्याला स्त्रीवियोग होईल म्हणन शाप दिला; त्याप्रमाणे त्याला रामावतारी सीतेचा वियोग झाला. पुढे वृंदा जालधराबरोबर सती गेली, पण विष्णूला तिचा वियोग सोसवेना म्हणून तिने सती जाण्यापूर्वी त्याला सांगितले की, 'मी सती गेल्यावर माझे चितेवर तुळस उत्पन्न होईल तिजशीं विवाह कर म्हणजे तुझे वियोगदुःख शात होईल'; त्याप्रमाणे त्याने केल्यावर त्याची शांति झाली अशी कथा आहे." (नवनीत.) २३. कृष्ण (विष्णु). २४. वज्र धरणारा. (इंद्र.) इंद्राने अहल्येशीं व्यभिचारकर्म केले म्हणून गौतममुनीने त्याला शाप दिला की, 'तुझ्या देहाला सहस्र भगे (रंध्रे) पडतील—अशी कथा आहे. २५. फुलाचे (पुष्पाचे) चाप (कोदड) आहे ज्याच्या हातात (पाणीच्या ठायी) तो. (मदन.)

स्मरशरें भिनले परिसा रथी, गज तुरंगम यापरि सारथी; ।
मदनमूर्च्छित ते जगतीतळीं अज परात्पर तेज गती तळीं. ॥ ३३
तुरें शंख भेरी नफेऱ्या तुसारे बळें गर्जती वाजवीतीं तुतारे, ।
दिशाचक्र धूमांधकारें दिसेना, भ्रमें भ्रांत निर्भ्रांत चैद्यादिसेना. ॥ ३४
[1]इंदिरा सुनवरी नव गौरी, तो पुराण पुरुषोत्तम शौरी, ।
देखिला प्रकृतिनें परमात्मा जो [2]चराचरजगीं जगदात्मा. ॥ ३५
[3]विश्वासली विजुसमद्युति [4]हेमकांती [5]उद्बोधली [6]उडुधवप्रतिमा वसंतीं; ।
अग्रें निकी असि निरीक्षिलि नारि आली, हर्षें सती हरिस लुब्धलि माळ घाली. ॥
[7]फुल्लारविंदनयनें [8]मदनाभिरामें राजात्मजा [9]प्रणियली [10]परिपूर्णकामें, ।
मध्यान्हकाळ [11]घटिका करि सूर्य निष्ठा श्लोकाष्टमंगळ म्हणे विधि ॐप्रतिष्ठा. ॥
यानंतरें हरि तिची उचलूनि [12]बाहे वे स्यंदनावरि, तिचा मुखचंद्र पाहे, ।
आश्वासिली मग तिला बसवी [13]निजांकीं, संलग्न [14]रोहिणि जसी मिरवे [15]शशांकीं. ॥
शैब्य सुग्रिव बलाहक घोडे, मेघपुष्प चतुरोत्तम जोडे, ।
दारुकें मुरडिला रथ रंगें, आणिला निजदळीं हरिसंगें. ॥ ३९
येरीकडे सावध वीर झाले, विप्रांगनालागिं पुसों निघाले; ।
राजात्मजा येथुनि काय झाली, प्रत्युत्तरें देति उदारशाली. ॥ ४०

---

१. लक्ष्मी. २. स्थावरजंगमात्मकविश्वीं. ३. विजेसारिखी कांति जीची. ४. सुवर्णप्रभा. ५. प्रकट झाली. ६. चंद्रासारखी. [उडु+धव+प्रतिमा=तारा+पति+सदृश.] ७. प्रफुल्ल कमळासारिखे नेत्र ज्याचे त्या कृष्णानें. ८. मदनासारख्या मनोहरानें. ९. परिणय केला, विवाह केला. १०. ज्याचे काम परिपूर्ण (समाप्त) आहेत त्या कृष्णानें. ११.'घटका' हा शब्द अर्थांतरसिद्ध व ऐतिहासिक होय. 'घटिका' हें 'घटी' या स्त्रीलिंगी शब्दास स्वार्थी 'क' प्रत्यय होऊन रूप झालेलें आहे. याचा मूळचा अर्थ 'लहान घडा' असा होय. पुढें कालमापनार्थ जेव्हां त्याची योजना होऊं लागली तेव्हां मूळ अर्थांत फेर होऊन सध्याचा रूढ अर्थ प्रचारांत आला. 'घट' व 'घटी' या संस्कृत शब्दांचे मराठींत जे अपभ्रंश झाले आहेत त्यांतही मूळचा अर्थभेद तसाच राहिला आहे. पहिल्याचा अपभ्रंश 'घडा' हा 'मडक्या'चा वाचक आहे; आणि 'घडि' या शब्दांत वस्तुतः तोच अर्थ असतां रूढार्थें 'घटका' असा कालांशवाचक झाला आहे. 'घड्याळ' व 'सुगड' हे शब्द अनुक्रमें करून 'घट्यालय' व 'सुघट' यांचे अपभ्रंश होत हें सहज ध्यानांत येणारें आहे. (निबंधमाला अंक ३७.) १२. बाहु, भुज. १३. आपल्या मांडीवर. १४. चंद्राची स्त्री. चंद्राला 'रोहिणीप्रिय' असें नांव आहे. १५. शशांक=चंद्र. [शश (ससा) हा अंक (चिन्ह) आहे ज्याला तो चंद्र (मृगांक)].

'[1]आज्ञा ज्याची विरिंची नमुनि जग रची [2]भर्ग जो [3]निष्प्रपंची,
तोही नामामृताची [4]धणि परमरुची सर्वदा घे रसाची; ।
सूर्याचंद्रादिकांची गति कवण रची [5]वल्लवीवल्लभाची
झाली [6]जाया तयाची रुकमिणि तुमची दृष्टि बांधोनि साची. ॥ ४१
[7]ऐका श्रीकृष्णनामें [8]दहति अनुपमें पातकें घोरधामें,
नामामध्यें [9]लेलामें प्रणयशमदमें जाणिजे सुप्रणामें; ।
नामें पूर्णाभिरामें रुचिकर सुगमें मोक्षधर्मार्थकामें,
उद्दामें गाति [10]सामें रुकमिणिकुसुमें वाहिलीं त्यासि नेमें. ॥ ४२
[11]मेरूचा कोण [12]लेखा? लखलखित रथीं केतु [13]सर्पारि देखा,
खड्गा चक्राब्जशंखादिक धनुप करीं भ्रूलता वक्र रेखा, ।
श्याम श्मश्रु सुरेखा, अनुज [14]शतमुखा, दारुका पाठिराखा,
तेणें हस्ताब्जशाखा धरुनि परिणिली, वोळखा रूपरेखा. ॥ ४३
[15]नयन[16]नीरज आनन सिंह वरी विभु कोण तितें इन देव हरी, ।
वर आन हरीविण ते न वरी हरिली विभुनें वरिली नवरी.' ॥ ४४
हें आयकोनि करें चोळिति चैद्य राजे, ऐसी स्वयंवरकथा[18]त्रिपथा विराजे; ।
संपूर्ण सर्ग चवथा कविराज सांगे, धूर्तांसि विठ्ठलकवी अवधान मागे. ॥ ४५

सर्ग पांचवा.

(श्लोक.)

मुकुटवर्धन [19]भूभुज चालिले, रथ त्वरें कुकुरावरि प्रेरिले; ।
रुकमिणी हरिली [20]लंघुगोवळे, वदति भूपति 'युद्ध करूं बळे.' ॥ १
भारें भार उठावले चहुंकडे वाजेति [21]वाजंतरें,
भेरींचे भुभुकार, शंख सुरले, वाद्यें [22]महाभ्यासुरे; ।
झालासे भडमार [23]उद्भट [24]बृहद्यंत्राग्निधूमें [25]दृशा,
वर्णे [26]धूसर सूर्यबिंब न दिसे, भ्रांतासि भासे दिशा. ॥ २

---

१. हें 'वापीबंधा'चें उदाहरण आहे. २. महादेव. ३. विरक्त. ४. तृप्ति, लाभ. ५. गवळणीच्या प्रिय कृष्णाची. ६. स्त्री. ७. हे 'द्वादशदलकमलबंधा'चे उदाहरण आहे. ८. दग्ध होती. ९. भूषणें. १०. सामगीत. ११. हे 'वापीबंधा'चे उदाहरण आहे. १२. पाड, गणना, हिशेब. १३. गरुड. १४. इंद्रा. १५. लुप्तपादबंध. १६. नीरज=कमल. १७. हस्त. १८. भागीरथी. त्रिपथा=जिचे पथ (मार्ग) तीन ती; भागीरथीचे तीन ओघ (स्रोतस्) आहेत म्हणून तिला असे म्हणतात. १९. राजे. २०. गवळ्याने (गोपालाने–कृष्णाने.) २१. 'पांवे तुरे' असा पाठभेद आहे. २२. मोठी भयंकर. २३. मोठा. २४. यंत्र=तोफ. २५. डोळे. २६. कबरा रंगी.

घोर घोष [1]सुभटीं रणिं केला, नाद तो गगनिं भेदित गेला; ।
शेष कूर्म अवतार वराहें, गर्जती जगति लोक धरा हे. ॥ ३

उपसुनि [2]करवाळें घेतलीं नग्न हातीं,
[3]चिकळुनि ढकलीले मत्त [4]हस्ती [5]मेहातीं; ।
उठविति विर घोडे स्वार ते आयुधेंसी
करिति [6]विशिखवृष्टी योग शुक्रें बुधेंसी. ॥ ४

[7]निशंक भरले शिरीं, तिखट खड्गधारा करीं,
रुळेति पदकें उरीं, भुज विराजती चामरीं; ।
धरूनि धनुषें करीं, सुभट लोटले [8]संगरीं,
अलोट रणसागरीं [9]मकरवीरमंता [10]तरी. ॥ ५

[11]देती घोड्यास [12]कावे, [13]तवक न धरवे, वीर मारा उठावे,
भेरी वाजेति पांवे डफरण पणवे, घोष दिक्प्रांत पावे, ।

---

१. उत्तम वीरांनीं. २. तलवारी. ३. खिजवून. ४. 'हस्ती' या शब्दावरून अपभ्रंश कसे चमत्कारिक होतात व भाषेंतील शब्दसंग्रह कसा वाढत जातो हें चांगलें लक्षांत येण्यासारखें आहे. मूळनक्षत्र-वाचक शब्द 'हस्त' आहे. 'अश्विनी,' 'मृग' हीं नांवें जशीं आकृतिसादृश्यावरून पडलीं आहेत त्याप्रमाणेंच 'हस्त' हें नांवही हाताच्या आकृतीवरून वरील नक्षत्रास मिळालें आहे. पण अशी मूळ स्थिती असतां मराठींत प्रयोग पहा कसे दृष्टीस पडतात! 'हत्ती गर्जायाला लागला,' 'कोसळेल हत्ती तर पाडील भिंती.' हा चमत्कार होण्यास दोन तीन कारणें झालीं आहेत. एक तर अगोदर 'हस्त' आणि 'हस्ती' (हत्ती) हें वर्णसादृश्य. दुसरी गोष्ट ही कीं, मध्यें वीज जी बंदींत पडली असते ती वरील नक्षत्र लागतांच पुन: गर्जायाला जाते. तेव्हां गर्जनाची कल्पना साहजिक रीतीनें 'हत्ती'वर बसतेच. तिसरें असें कीं, हत्तीच्या दणक्याप्रमाणेंच वरील नक्षत्राची गर्दी असते. हत्ती मोकळा सुटून जर बोकळला तर गंडस्थलाच्या धडकांनीं जसें कांहीं राहूं देणार नाहीं व सारा विध्वंस करून टाकील, त्याप्रमाणेच हस्ताच्या अमलांतही धडाधड घरें पडताहेत, वाऱ्याच्या सपाट्यानें मोठमोठे वृक्ष उपळताहेत, वीजांचा कडकडाट चाललाच आहे, मुसळासारखे धोधाटे चालून चोहोंकडे जळबंब होऊन गेलें आहे, हा प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडतो. यालेरीजही ही एक कल्पना लोकांच्या मनांत बिंबलेली आहेच, कीं मेघांचा स्वामी जो इंद्र त्याचे हत्ती समुद्राचें पाणी सोंडेनें शोषून घेऊन चोहोंकडे त्याची वृष्टी करतात! (निबंधमाला अंक ५३ पहा.) ५. हत्तीतें हांकणारे; हस्तिपक. ६. बाणवृष्टि. ७. 'अष्टदलकमलबंध' या पद्यांत योजिला आहे. ८. रणांत. ९. सुसरीरूप वीर जीच्या ठायीं. १०. 'मकरतुंड यंत्रावरी' असा पाठभेद आहे. ११. या पद्यांत 'द्वादशदलकमलबंध' योजिला आहे. १२. कावा=घोडा भरधांव जात असतां त्याला फिरवून वळसा देणें, मोठ्या वेगानें चालविणें. घोड्याला दोन चार कावे दिले, मग निवळ झाला; घोडा उजव्या काव्यावर फिरीव—इत्यादि प्रयोग सुप्रसिद्ध आहेत. १३. आवेश.

स्वारी केले उठावे, नृप करुनि थवे पेटले युद्धहावे,
    एकाग्रें एक धांवे, विमुख न करवे, कीर्ति कैसेंनि पावे ? ६

भा[1]नुकोटिप्रभा रुक्मिणीवल्लभा, भाग्यदायी शु[3]भाशीससें वल्लभा, ।
भार येती उभारूनि भाले नभा, भाट गाती सभाधीट वाचा शुभा, ॥ ७

फु[4]ल्लांभोजदशा म्हणे, 'अपयशा मी लाधलें सर्वशा,
    नेणों भाग्यदशा कसी विधिवशा आरंभिली दुर्दशा; ।
राजे मागध शाल्व चैद्य शतशा वेष्टीत आले दिशा'
    धाकें पूर्ण नि[5]शापतीमुखकृशा प्रार्थीतसे गौरि[6]शी. ॥ ८

तं[7]व्हां लक्ष्मीनिवासें रुकमिणिसि कसें पाहिलें दृ[8]ग्विलासें,
    स्नेहें गंभीरहासें तिस अमृतरसें सिंचिलें राजहंसें; ।
'आले युद्धप्रयासें नृप रणतरसें मोडिती अप्रयासें,
    वैदर्भी ! प्रा[9]दुरासें, भय न धरिं,' असें बोलिलें [10]श्रीनिवासें. ॥ ९

तु[11]रंगी कसे वीर शोभेति भारी, करीं हातयंत्रें धनुर्बाणधारी; ।
कुरंगाकृती वीर शोभेति भारी, शिरीं आ[12]तपत्रें, तनुत्राणधारी. ॥ १०

[13]अरीभार भौ[14]री अबाधीत आले, धुरा थोरथोरां धुरोळे मिळाले. ।
तुरें फार फारें तुतारे नगारे, विराजे रजें राबिली भू विदारे. ॥ ११

वं[15]गांगें सं[16]घटें महाबळकटें वीरांकरीं कांबिटें,
    बाणाचीं तकटें, मुखें पसरटें, ताटें निघोटें निटें, ।
रुंदाटें तिखटें तयावरि पुटें मंत्राग्निचीं रागिटें,
    स्वर्णाची तकटें शरासि निहटें लाऊनि येती घि[17]टें. ॥ १२

अस्य श्रीरणयागऋत्विज हरी, योद्धे नृपाळोत्तम,
    शंखश्चक्रयमादि दैवत महा, घेघेति बीजोपम; ।

---

१. कोटी सूर्या प्रमाणे कांति जिची अशी. या वृत्ताचे नांव 'स्रग्विणी;' यांत चार 'र'गण येतात. २. यांत 'धनुर्बाणबंध' योजिला आहे. ३. उत्तम आशीर्वादास. ४. फुललेल्या कमळासारखी दृष्टि जीची अशी (रुक्मिणी.) ५. निशापति=चंद्र. ६. 'गौरीशा' असें रूप पाहिजे, पण छंदोभंग न व्हावा म्हणून ऱ्हस्व प्रयोग केला आहे. ७. या पद्यांत 'द्वादशदलकमलबंध' योजिला आहे ८. दृष्टिविभ्रमें. ९. प्रकट झालो. १०. 'पीतवासें' असा अन्य पाठ. ११. भुजंगप्रयात वृत्त. या पद्यांत 'उष्ट्रबंध' आणि 'अश्वबंध' साधिला आहे. १२. छत्रे. १३. शत्रूंचा समुदाय. १४. हे 'चक्रबंधा'चें उदाहरण आहे. १५. हे 'व्यजनबंधा'चें उदाहरण आहे. १६. दृढें. १७. 'हटें' असा अन्य पाठ.

हाहा शक्ति, कुचद्वय कीलक विनियोगासन कैनालळीं,
गात्रें छंद षडंगसंगर भट ध्यानादि मुद्रावळी. ॥ १३
सेनालक्षण मूर्ति आकृति तिची वर्णीन पैयोत्तरीं.
आत्मा कृष्ण बरी प्रधान मुसळी अक्रूर मध्योत्तरीं. ।
दोर्दंडीं गद सात्यकी कटितटीं श्रीचक्रदेवोत्तमा,
गुह्यांगीं कृतवर्म वर्तत असे, जो सूर्य शत्रूतमा. ॥ १४
पादांभोरुह कंक सारण, तिचे सौफल्क पृष्ठीं बसे,
जिव्हा सात्यकि, दंतपंक्ति असती दंती प्रतापी असे; ।
धैर्याचें परिधानवस्त्र जघनीं, सत्त्वोपमा कंचुकी
त्यांली, विक्रमकंकणें मणगटीं, शोभे चमूकामुकी. ॥ १५
पदाती सोटोपें विकट मिरवती शोर्टधरणी,
यशश्री शौरीही करि अरिकुळाची उधरणी; ।
न होती माघारे सम्मुख पडती वीर धरणी,
रणीं रक्तें शोभे परमरुचि चित्रांग धरणी. ॥ १६
पायभार समरास निघाला, घालिती कुकुर त्यावरि घाला; ।
पावले अमृतयुद्धसमंधें नाचती रणमहीस कबंधें. ॥ १७
[23]अंग वंग पैं कलिंग चैद्यआदि धांवले,
वक्रदंत शाल्व पौंड्र मागधादि पातले; ।
केशिकादि कारुषादि येइजे गवेषणें,
टेविती विदूरथादि यादवास दूषणें. ॥ १८
कृष्णदळीं बळिभद्र यशोधन सारण सात्यिक पैं कृतवर्मा,
सात्यकि कंक सुफल्क गदादिक वीर उताविळ [23]संगरधर्मा; ।
क्रूर तथा अतिदंत महाद्भुत देव रथांगबळोद्धत हावे
यादववीर विभाग विभागिति, कोण बळें कवणावरि धांवे ? ॥ १९

---

१. सांब, मेढ. २. पृथ्वीतळीं. ३. पुढच्या श्लोकांत. ४. बळराम. ५. बाहुदंडीं. ६. कृतवर्मा. ७. शत्रुरूप अंधकारास. ८. पादकमळ. ९. हत्ती. १०. नेसली. ११. सेनारूप कामिनी. १२. डौलानें, अहंकारानें. १३. मोठे, भयंकर. १४. केशधरणी. १५. 'अरातींचें वेढे सुभट धरिती सर्व धरणी । यशस्वी गौरीशा करि अरिकुळाची उधरणी' असा अन्य पाठ आहे. १६. अतिकांतियुक्त. १७. चित्रविचित्रित. १८. पृथ्वी. १९. 'रणमल्लांत' असा अन्य पाठ. २०. भर्ले. २१. चामरवृत्त. यांत र, ज, र, ज, र हे गण येतात. २२. मदिरा वृत्त. २३. युद्धधर्म (आचरण्यासाठीं). २४. चक्राच्या बळानें अतिबळकट.

अक्रूर त्यासम विदूरथ भाग पाहे, पौंड्रप्रभूसि कृतवर्म समान लाहे; ।
घे सात्यकी विकटदंतसमेत राजे कृष्णासि शाल्वक गदा मगधेंद्र साजे. ॥ २०

येर येरांप्रती वीर पाचारिती, अश्व अश्वांप्रती नाग नागांप्रती, ।
भार भारांप्रती चालिले विक्रमें, युद्ध आरंभिलें आयकानुक्रमें. ॥ २१

गवेषण उठावला, कुकुर त्यावरी लोटले,
धनुर्धर [2]शरासनें धरुनि संगरा पेटले, ।
असंख्य शर सोडिले, गगन [3]बाणजालें भरे,
रथावरि [4]महारथी भिडति, कोप त्यां [5]नावरे. ॥ २२

अक्रूर त्यावरि विदूरथ लोटलासे, तैसाच शाल्व नरनायक [6]भीम भासे; ।
नाराच सोडुनि, तिहीं नभ पूर्ण केलें, वृष्णीयशोधन समस्त हिरोनि नेलें. ॥ २३

पौंड्रिकावरि चढे कृतवर्मा, सात्यकी विकटदंत अकर्मा; ।
मागधेंद्र गद आणिक राजे झूजती, [8]रणतुरीं नभ गाजे. ॥ २४

भीडती रणमुखीं परस्परें, गर्जती रणतुरें पुरस्करें; ।
कार्मुकें प्रसवती [9]शरावळी, [10]ताम्रवर्ण मिरवे महीतळीं. ॥ २५

लागापाठीं लाग येताति कैसे, [11]बाणामागें बाण विंधीत जैसे; ।
रंगामागें ओढवे रंग नाना, तैसे राजे दाविती युक्ति नाना. ॥ २६

प्रळयविजुसमूहा सर्पचालीं कडाडी,
प्रळयविशिखवातें वन्हि जैसा धडाडी; ।
पसरलि नभमार्गीं मंडपाकार जाळी
कुकुर करिति वृष्टी घोर संग्रामकाळीं. ॥ २७

---

१. 'संगरीं लोटले कोण कोणे रिती' असा अन्य पाठ आहे. २. धनुष्यें. ३. बाण+जालें=शर+समुदायानें. ४. महारथी—रथांत राहून युद्ध करणाऱ्या वीरांचे महारथ, अतिरथ, रथ आणि अर्धरथ असे चार वर्ग मानले आहेत. त्यांची व्याख्या अशी:—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृत: ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स: । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्धरथ: स्मृत: ॥.' याचा भावार्थ:—जो शास्त्रविद्येमध्यें प्रवीण असून एकटा दहा हजार धनुर्धर वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'महारथ' असें म्हणतात. जो अगणित धनुर्धारी वीरांशीं युद्ध करतो त्यास 'अतिरथ' असें नाव आहे. जो एकट्या वीराशीं लढतो तो 'रथ' आणि जो त्याहून कमी तो 'अर्धरथ'. यांसच महारथी, अतिरथी, रथी आणि अर्धरथी असे म्हणतात. ५. न+आवरे. ६. भयंकर. ७. बाण. (नाराच=सर्वलोहमय शर; नरानाचामति, यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति, असा विग्रह आढळतो. नराचें आचमन (भक्षण) करणारा शर—असा अर्थ.) ८. रणवाद्यांनीं. ९. शर+आवळी=शरसमुदाय. १०. रक्ताचा तांबडा रंग. ११. एका बाणामागून अनेक बाण.

आगळें बळ दिसे कुक्कुराचें, भूप युद्ध करिती निकुराचें, ।
कोटि सैन्य खचलें अनुबंधें, नाचती रणमहीस कबंधें. ॥ २८

महत्वाची आशा धरुनि समरीं भूप भिडती,
परंतु प्रारब्धीं अपयश, मुखें म्लान दिसती; ।
जरासंधें चित्तीं हित मग विचारूनि वहिलें,
निघाला, सेनेतें निजनगरमार्गें मुरडिलें. ॥ २९

मारी वज्रहलें हली स्वमुसळें निर्जीव केलीं दळें,
[6]भेणें राजकुळें पळोनि सकळें रामापुढें निर्बळें; ।
कित्येकें विकळें महीस निढळें टेंकूनि ठेलीं स्थळें,
दुःखें पाणितळें [10]पिटीति विपुळें विस्तीर्ण वक्षस्थळें. ॥ ३०

[12]यंत्रांचे भडिमार होति समरीं, धूम्रें दिशा दाटल्या,
[13]चौथीतें [14]परिणावया रणमखीं वीरीं उड्या घातल्या; ।
भूमी लोळति [15]कीरिटी, कितिक ते काळें करीं घेतले,
जैसीं तीं कमळें गजें विखुरिलीं, जीवें प्रभू वेचले. ॥ ३१

भयानक महा दिसे रण, उभे मुखें म्लानती,
विमुक्त कबरीजुडे मुकुट कुंडलें वाहती; ।
खळाळ पडले नदी दशनवालुकेचे रवे,
[18]चिरें विखुरलीं जसीं तरुण [20]राजपिंडे नवे. ॥ ३२

खड्गें तोमर पाश पट्टिश गदा चापें शराच्या सऱ्या,
चक्रें अंकुश मुद्गलादि मुरिया चर्में कटारा बऱ्या; ।
घोडे [21]वारण उष्ट्रें रथ रणीं झालीं नदीचीं तटें,
प्रेतें सूसरमत्स्यकच्छपचमू वाहे दिसे वोखटें. ॥ ३३

नानासंगरभूमिकेरणखळें [22]संकर्षणें रोपिलें,
शत्रूमर्दन [23]लांगलें करुनियां युद्धासि आटोपिलें; ।

---

१. अधिक, मोठें. २. नेटाचें, जोराचे. ३. धडें. ४. तत्क्षणी. ५. वज्रासारख्या हलानें (नांगरानें). ६. भयानें. ७. व्याकुळे, व्यथितें. ८. कपाळे. ९. हस्ततळें. १०. ताडिती. ११. यांत 'ळे' याची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून येथें अनुप्रास अलंकार आहे. १२. तोफांचे. १३. सलोकता, सरूपता, समीपता, व सायुज्यता. यांतून चौथी जी सायुज्यता तीतें (मुक्तीतें). १४. विवाह (परिणय) करण्यासाठीं. १५. शिरोभूषणें. १६. पसरलीं. १७. दंतरूपवाळूचे. १८. वस्त्रें. १९. सुंदर. २०. 'सिरें विखुरलीं मही, तरुण राजबिडे नवे' पाठभेद. २१. गज. २२. बळरामाला. २३. नांगरानें.

पूरें तुंबळ दूथडी रणनदी रक्तोदकें दाटली,
प्रेतें भीमभयानकें उसळती गोठोनि कोंदाटलीं. ॥ ३४
चौकोणें रणभूमिकुंड रचिलें प्राचीदिशा साधुनी,
इंध्मा बर्हि शरासनें शरशिरीं पूर्णाहुती घालुनी; ।
अष्टौ भैरवयोगिनीग्रहदिशां भूतावळी दे बळी,
केलें साध्य निधान राजतनया, सत्कीर्ति यावेगळी. ॥ ३५
लाजोनियां मुरडले मगधादि राजे, युद्धीं तयां यश नये, मनि दुःख डाजे, ।
घायाळ घालुनि पुढें पळती खटारे, हें आयकोनि शिशुपाळ उगा न थारे.॥३६
पालाणिली सकळ वाहिनि चैद्यनाथें, केलें प्रयाण समरीं रणयागपंथें; ।
प्रेतें पुढें, शकुन होति, मनीं विराळा, तों भेटला मगधराज म्हणे तयाला.॥३७
'नरांमाजि शार्दूळ तूं चैद्यराया! कळेना बळी ईश्वरी योगमाया, ।
न होतें घडे काळचक्रें करूनीं, मरावें वृथा, दुःख देहीं धरूनी. ॥ ३८

---

१. 'भूरि' पाठभेद. २. पूर्वदिशा. ३. यज्ञादिकांमध्यें होम करण्याकरितां ज्या पैधरा समिधा एकत्र बांधिल्या असतात तो. ४. घृतपात्रादिकें ठेवण्याकरितां जे मूठभर दर्भ असतात तो. ५. अष्टभैरव=असितांग, रुरु, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कपाली, भीषण आणि संहार; अष्टयोगिनी=मंगला, पिंगला, धन्या, भ्रामरी, भद्रिका, उल्का, सिद्धा आणि संकटा; अष्टग्रह=रवि मंगल इत्यादि; अष्टदिशा=पूर्व पश्चिम इत्यादि. ६. शिशुपाल—हा सोमवंशीय दमघोष राजाचा पुत्र. ह्याची माता श्रुतश्रवा. ही वसुदेवाची भगिनी, तेव्हां हा कृष्णाचा आतेभाऊ. शिशुपालाच्या आजाचें नांव चेदि म्हणून याला 'चैद्य' अथवा 'चेदिप' आणि ह्याच्या देशास 'चेदि' असें नांव पडलें. या देशाची राजधानी शुक्तिमती नामक नगरी. शिशुपाल हा हिरण्यकशिपूचा अंशावतार होय. यास जन्मतः तीन डोळे व चार हात होते. हा कृष्णाच्या मांडीवर बसला तेव्हां याचे दोन हात व एक डोळा असे गळून पडले. तत्क्षणींच श्रुतश्रवा भयभीत होऊन कृष्णास शरण गेली आणि 'यास मारणार नाहीं असें वचन दे' असे त्यास म्हणाली. 'मी या शिशुपालाचे शतापराध क्षमा करीन' असें कृष्णानें आपल्या आतेस वचन देऊन संतुष्ट केलें. नंतर तो द्वारकेस परत आला. पुढें राजसूययज्ञांत इंद्रप्रस्थ येथें कृष्णाची अग्रपूजा करावी असें ठरलें. ती गोष्ट शिशुपालास पसंत न पडून त्यानें भीष्माची आणि कृष्णाची अद्वातद्वा बोलून अतोनात निंदा केली. ती कृष्णास सहन झाली नाहीं, तेव्हां त्यानें शिशुपालाचे शंभर अपराध होतांच आपल्या चक्रानें त्याचें शिर तोडिलें व तो तत्काळ मरण पावला. (सभापर्व—अध्याय ४५.) ह्या शिशुपालवधाच्या कथानकावर माघकवीचें 'शिशुपालवध' नामक एक उत्तम संस्कृत काव्य आहे. ७. राहे. ८. सज्ज केली. ९. सेना. १०. अध्याय ५४ श्लोक ११ पहा.

क्षोणी तेवीस माझा मज्जुपरिस रणीं भार युद्धीं मळाला,
संग्रामीं चैद्यराया! यदुपति सतरावेळ मागें पळाला; ।
तो मी त्रासें निघालों, समर न करवे आगळें तों न साहे,
इच्छा सर्वोत्तमाची, चैत! किती करणें, तत्वता काळ साहे. ॥ ३९
आतां कदा तूं समरा न जावें, मुग्धाभिलाषें मरसील पाहें, ।
दीपावरी झेप पतंग घाली, तैसी न कीजे मति युद्धशाली. ॥ ४०
स्तंभसूत्र करणार लाघवी, बाहुल्या असु नसोनि नाचवी, ।
जैत्य हार अवघी नटाकरीं युक्तिनें मुरडि, कोप आवरीं.' ॥ ४१
ऐसा वृत्तांत कळला मग रुक्म वेगें आला नृपाप्रति वदे वचनें अनेगें; ।
राजे भयाभित जवें नगरा निघाले, चैद्यादि मागध रणीं हततवीर्य झाले. ॥ ४२

---

१. अक्षौहिणी. या संबंधें पुढील कोष्टक लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे:—'अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ष्टभिः शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥ एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु ॥ संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु ॥ शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः॥.'

सेना	पत्तिः	सेनामुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः,—रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः—	३	९	२७	८१	२४३	७२८	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः—	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

यावरून १ पत्ति=१ रथ+१गज+३अश्व+५पदाति; ३ पत्ति=सेनामुख, ३ सेनामुख=१ गुल्म; ३ गुल्म=१ गण; ३ गण=१वाहिनी; ३ वाहिनी=१ पृतना; ३ पृतना=१ चमू; ३चमू=१ अनीकिनी; १० अनीकिनी=१ अक्षौहिणी. २. अध्याय ५४ श्लोक १३ पहा. ३. खेदार्थी अव्यय, ४. मूर्ख इच्छेनें. ५. शलभ. ६. अध्याय ५४ श्लोक १९ पहा. ७. प्राण. ८. 'दुरि बसोनि नाचवी' असा अन्य पाठ आहे. ९. नटरूपी जो भगवान् त्याच्या हातीं. १०. 'वृत्तान्त' असा शब्द असून छंदोनियमानुसारें 'वृ' ऱ्हस्व केला आहे. ११. अध्याय ५४ श्लोक १८ पहा. १२. शपथरूप (वचनांचें विशेषण.) १३. भग्नोत्साह.

राजे मागेति[1] आज्ञा, तंव नृपतनयो[2] काय बोले प्रतिज्ञा;
क्षेत्रीं संग्रामयज्ञा त्यजिति तरि अहो नैर्कप्राप्ती[3] अभिज्ञा, ।
ऐसें केली अनुज्ञा[4] सुहृद जनक हा धर्मयुद्धांत सुज्ञा !
नाहीं दुर्बोध[5] प्राज्ञा रणिं वध घडतां, हे न कीजे अवज्ञा. ॥ ४३

जिंतूं[6] वृष्णीकदंबा[7] वसुमतिपति[8] हो ! कार्यभागावलंबा,
खड्गें[9] बांधा नितंबा, रण जरि करणें तैं न लावा विलंबा; ।
साह्या होईल अंबा, परि तुम्हि पळतां मृत्युभेणें न थंबा,
जिंतेना जैं प्रलंबा तंवक[10] हरि तरी भेटि नेदी कुटुंबा. ॥ ४४

कृष्णाचें सैन्य साजे विजयि निजरथीं रुक्मिणीसीं विराजे,
वाद्यांचा घोष गाजे, नभ दुमदुमिजे, जिंतिले चैद्य राजे; ।
कोणी कोणा न लाजे, न पुसत नृप जे चालिले, दुःख डाजे,
तेणें दुर्वार[11] माजे रण कुकुरदळीं, दुंदुभीलक्ष वाजे. ॥ ४५

रुक्मा निघाला समरासि विक्रमें, अक्षौहिणी[12] सैन्य सवें अनुक्रमें; ।
व्यासें पुराणीं[13] गणना निरूपिली, ते सत्कवीनें प्रकटार्थ बोलिली. ॥ ४६
लक्षैक[14] वीर, दशलक्ष तुरंग भारी, छत्तीसलक्ष पदभृत्य पुढें विचारी; ।
दाहासहस्र गज उन्मत भार चाले, क्षोणीगणा त्रिगुणिनें रथ ते निघाले.॥४७

---

१. मागतात. २. रुक्मी.(अध्याय ५४ श्लोक १९.) ३. नरकप्राप्ति. ४.आज्ञा. ५. 'दुर्बुद्धि सज्ञा' असा पाठभेद आहे. ६. हे 'वापीबंधा'चे उदाहरण आहे. ७. वृष्णींच्या (यादवांच्या) कदंबा (समुदायाला). ८.वसुमती+पति=हे पृथ्वीपती हो (राजे). ९.कमर—असा एथें अर्थ इष्ट आहे. १०. 'तवक न धरि ते मी न भेटे कुटुंबा' असा पाठभेद आहे. ११. निवारण करण्यास कठीण. १२. अध्याय ५४ श्लोक १८ पहा. 'चतुरंग सैन्य सकळ । एक अक्षौहिणी दळ । संनद्ध करूनियां प्रबळ । संख्या केवळ परियेसा ॥ ९० ॥ दोन लक्ष अठरा सहस्र । अधिक सात शते वीर । संख्या अक्षौहिणी प्रकार । केला निर्धार श्रीव्यासें ॥ ९१ ॥ किती गज किती रथ । अश्व पदाति समस्त । विभागसंख्या सुनिश्चित । संख्या केवळ पुराणोक्त सांगेन ॥ ९२ ॥ एकविस सहस्र आठ शत । सत्तरी संख्या जी रथ । तितुकेचि गजभार उन्मत्त । सैन्या आंत चालती ॥ ९३ ॥ एक लक्ष सहस्र नव । तीन शत पन्नास अश्व । पायांचे वीर अभिनव । सांगेन सर्व परियेसा ॥ ९४ ॥ एक लक्ष नव सहस्र । तीनशें पन्नास पदाति भार । अश्वसादी रथ कुंजर । संख्या समग्र अक्षौहिणी ॥ ९५ ॥ पासष्टि सहस्र सा शते । एक लक्षक अधिक तेथे । वीर पायांचे भीडते । युद्धा पुरते निज गडे ॥ ९६ ॥ इतुकी सैन्याची मिळणी । तया नाम अक्षौहिणी । संख्या बोलिली पुराणीं । महामुनि श्रीव्यासे ॥ ९७ ॥ (अध्याय ५४ श्रीहरिवरदा.) १३. श्रीमद्भागवतांत. १४. 'नागायुतानि त्रिगुणीकृतानि लक्षैकयोद्धा दशलक्षवाजी । पदातिषट्त्रिंशतिलक्षसंख्या क्षोणीसमेके मुनयो वदंति ॥.'

रुक्मा युद्धासि आला गवसित सरिसा सैन्यसिंधू निघाला,
   बोले घालोनि घाला, हरि गद [1]मुसळी जिंतिल्या यां तिघांला; ।
लावा [2]रथ्यांबुकाळांजन विमुवदना वीर हो! त्यां [3]बुकाळा,
   दैत्यारी शंभु काळा मृगपतिवनिता कैं वरी [4]जंबुकाला? ॥ ४८
देखे तेजस्वि मेरुपरिस रथ मरुद्देशिचा सज्ज चारु,
   शस्त्रास्त्रें बाण दारू लखलखित गरुत्मापताकीं प्रचारु; ।
वैदर्भी वामऊरूवरि भुवनगुरु बैसली विश्वतारु,
   हस्ताब्जीं वेत्रधारू अतिचपळ महत् वागवी चार [6]वारू. ॥ ४९
रुक्मा कृष्णासि बाहे, 'नवरि तुजपुढें देखतां देह दाहे,
   मोठें आश्चर्य पाहे, [7]मृगपतिललना केंवि [8]गोमायु लाहे? ।
माझें संधान साहें, झणि पळसि रणीं शीघ्र [9]शारंग बाहें,
   युद्धाचा गर्व आहे, तरि भिड मजसीं सन्मुखीं [10]तिष्ठ, राहें. ॥ ५०
स्त्रीचोरा! मंदमूढा! गवळणिस दृढालिंगनें देसि गाढा,
   प्रौढा मुग्धा नवोढा [11]कुवलयनयना नूतना दिव्य सोढा; ।
या गोष्टी ज्ञानगूढा! सकळ परिशिल्या भूतळामाजि रूढा,
   ऐसें बोलोनि दाढा रगडुनि चढवी रुक्मया रुक्ममेढा. ॥ ५१
'[12]आतां [13]इंदीवराक्षा! त्यजि रुकमिणिची आस, सायास कांक्षा,
   चोरा लावीन शिक्षा, बहु दिन करितों संगराची [14]अपेक्षा, ।
राजे गेले उपेक्षा करुनि म्हणउनी तूझि घेतों परीक्षा,
   साहें संधानदक्षा!' म्हणउनि धनुसीं [15]कांड योजी, निरीक्षा. ॥ ५२
      'पळविन दळ तूझें, देख संधान माझें,
         [16]पळसिल झणि झुंजें, कां त्यजीं दारवोझें? ।
      मरसिल हरि! वायां माझिया लाग पायां,
         शरण रिघ मला यां देखतां सर्व राया. ॥ ५३

---

१. बळराम. २. गळ्यांतील पाण्याचा चिखल. ३. बुक्यांनीं मारा. ४. कोल्ह्याला. ५. सुंदर. ६. घोडे. ७. हरिणाचा स्वामी जो सिंह त्याची स्त्री. ८. कोल्हा. ९. कृष्णाच्या हातांतील धनुष्य (शार्ङ्ग). १०. अध्याय ५४ श्लोक २२ पहा. ११. कमलनेत्रा. १२. या पद्यांत 'चक्रबंध' साधिला आहे. १३. कमलनेत्रा! १४. 'प्रतीक्षा' अन्य पाठ. १५. बाण. १६. 'म्हणवुनि शर योजीं मंत्रबीजें सबीजें' असाही एक पाठ आहे.

राजे [1]मेले पळाले, म्हणउनि कुकुर द्वारकेतें निघाले,
[2]रेवेपाशीं मिळाले गैवसुनि धनुषें टोप तूणास केले; ।
तों मागें रुक्मभाले झळकति मग ते सिद्ध युद्धासि झाले,
शत्रू[3] अश्लाघ्य बोले, सकळ मुरडिले क्षात्र भूमीस आले. ॥ ५४

श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें हे आयका कौतुकें,
छंदें शुद्ध विचित्रबंधयमकें नानाभिधानें तुकें; ।
दोहींचीं कटकें उभीं रथ पुढें कीजे जगन्नायकें,
वर्णी विठ्ठल सर्ग पंचम पुढें पद्यें मनोरंजकें. ॥ ५५

सर्ग सहावा.

(श्लोक.)

शुक म्हणे, 'कुरुनाथ परीक्षिती, कुकुर युद्ध विचित्र निरीक्षिती; ।
रुक्मसैन्य उभें दुरि राहिलें, धनुष राजसुतें मग वाहिलें. ॥ १
ठणत्कारिलें चाप भूपाळपुत्रें, गुणीं लाविले बाण निर्वाणसूत्रें; ।
रथारूढ [4]संनद्ध [5]माहेंद्रठाणीं, त्रिबाणीं रणीं विंधिला चक्रपाणी. ॥ २
सुसाटध्वनीवन्हिवातें उलाले, [6]पतत्री, [7]धरित्री जळाली, पळाले, ।
बलोत्कर्ष देखोनि [8]सारंगपाणी ठणत्कारिलें चाप [9]सारंगपाणी. ॥ ३
गुणीं लाविले [10]बाण षड्बाण वेगें, सुसाटध्वनी सोडिले भक्तरंगें; ।
तिही बाण जाळोनि आश्चर्य केलें, ध्वजा छेदली चाप [11]भंगासि नेलें. ॥ ४
आनंदकंदें रणरंगधीरें [12]राजीवनेत्रें कुकुरप्रवीरें ।
कोदंड सज्जूनि पुन्हा[13]ष्टबाणीं, संधान केलें स्थिरवज्रठाणीं. ॥ ५
चारी वाजी सारथी चूर्ण केला, क्रोधें रुक्मा ओष्ठ चावूनि ठेला; ।
वेगें [14]अन्यस्यंदनारूढ झाला, पांचां बाणीं शीघ्र विंधों निघाला. ॥ ६
बाणामागें रुक्मया बाण सोडी, तें तें [15]कांडें [16]पुंडरीकाक्ष तोडी; ।
जैसा सर्पा [17]वैनतेयो विखंडी, तैसा [18]शौरी शीघ्र [19]नाराच खंडी. ॥ ७

---

१. 'गेले' पाठभेद. २. नर्मदा नदी तिच्यापाशीं. ३. बाधून. ४. कवचयुक्त. ५. महेश-चापाच्या ठायीं. (अध्याय ५४–श्लोक २४.) ६. पक्षी. ७. पृथ्वी. ८. शार्ङ्गपाणि. (कृष्ण.) ९. सा-रंग+पाणि=मतंगज+हस्त=हस्तीसारखे हात ज्याचे तो–असा अर्थ दिसतो. १०. अध्याय ५४ श्लोक २६ पहा. ११. छेदिलें. १२. कमलनयनें. १३. अध्याय ५४ श्लोक २७ पहा. १४. दुसऱ्या रथावर बसलेला. १५. कांड=बाण. १६. कमलासारिखे नेत्र ज्याचे तो. (कृष्ण.) १७. गरुड, विन-तेचा पुत्र. १८. कृष्ण. १९. बाण.

'बाणीं दंडीन लंडी म्हणउनि तवकें तूणिरातें उलंडी,
गर्जे ठोकोनि मांडी, धनुष धरुनियां, विक्रमें ठाण मांडी; ।
विद्या योजी उदंडी मजविण तुजला संगरीं कोण दंडी?'
ऐशा वाचा विखंडी, तंव हरि करिचें वज्रकोदंड खंडी. ॥ ८

सक्रोधें राजसूनू दृढ धरुनि धनू बाण लावी उंधानू
संख्या आवर्तभानू जपुनि मग मनु प्रार्थिलासे कृशानू; ।
अग्रें वामांग जानू करुनि हरितनू साधितां होय सानू,
झाला वैश्वानरानुग्रह सबळ ननु द्योतला, काय वानू? ॥ ९

ज्येष्ठ भ्रातरं [12]दक्षिणाग्नि, दुसरा तो आवसथ्य स्वयें,
त्या सानानुज गार्हपत्य तिसरा नामें यथाअन्वयें; ।
श्रौत स्मार्त उपासनादि सकळी प्राधान्य पूजाविधी
सांगोपांग विधान पूर्ण घडतां संप्राप्त [14]सिद्धी [15]निधी. ॥ १०

विद्युन्माजि जळीं स्थळीं दिनकरीं काष्ठोपळीं सागरीं,
[19]शर्वाणीपतिचे तृतीयनयनीं, प्रत्यक्ष भूतांतरीं; ।
देवांचें मुख जातवेद इतुक्या स्थानांतरीं राहिला,
[22]तो आव्हानित रोषयुक्तचि तदा बाणाग्नि तैं मातला[23]. ॥ ११

---

१. आवेशानें. २. भात्यातें. ३. आसन घाली. ४. युद्धीं. ५. वज्रासारखें कठीण चाप. ६. तीन. (नंदभाषेंत.) ७. 'आदित्यहृदय' नामक जो मनु (मंत्र) त्याचा जप करून. ८. अग्नि. ९. वैश्वानर+अनुग्रह=अग्नि+प्रसाद. १०. ननु=खरोखर. ११. प्रकाशित झाला. १२. दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य आणि आवसथ्य अशीं पांच अग्नींचीं नांवें आहेत. १३. सान+अनुज=धाकटा+बंधु. १४. अणिमादि आठ सिद्धि. १५. शंख पद्म इत्यादि नऊ निधि. [कुबेराच्या घरीं द्रव्याचे नऊ खजिने (निधि) आहेत अशी समजूत आहे. यांचीं नांवें:—'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शंखो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव: ॥' इति शब्दार्णवः.] १६. विद्युल्लतेमध्यें. १७. सूर्यामध्यें. १८. काष्ठपाषाणीं [संस्कृत शब्दांच्या अंतिम 'ल'च्या स्थानीं मराठींत 'ळ' होतो:—जसें बल=बळ, कुल=कुळ, स्थूल=स्थूळ, उपल=उपळ, कला=कळा.] १९. पार्वतीपतीचे. (शिवाचे, शर्वाणी=भवानी.) २०. अग्नि हा देवांचें मुख होय म्हणून देवाला 'बर्हिर्मुख' असें नांव आहे. (बर्हिः+मुख=अग्नि+मुख.) देव हे अग्निद्वारा हुतद्रव्यभक्षण करतात या प्राचीन समजुतीस अनुसरून हें वर्णन आहे. 'अग्निमुखा वै देवा:' अशी श्रुति आहे. २१. अग्नि. ['जातवेदस्' या शब्दाचा विग्रह अमरकोषाच्या रामाश्रमी टीकेंत केला आहे तो:—'जातं वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते वा । जातं वेत्ति वेद्यते वा ॥' झालेल्या प्राण्यांतें जाणतो तो 'जातवेदा' असाही अर्थ एका टीकाग्रंथांत दिला आहे.] २२. 'तो रोषग्र "हिमंतमांतक तदा बाणाग्नि आवाहिला', 'तो रोगग्र हिमात कांतक नृपें बाणाग्नि आव्हानिला' आणि 'तो रोषग्र हिमांत घातक तदा बाणाग्नि आव्हाइला' असे पाठभेद आहेत. २३. चेतला, मातला.

चंड ज्वाला कराला उसळति तरळा पंचवर्णांतराळा,
ताम्रा पीता उमाळा करित शतबलाकानलज्वालमाळा; ।
घेती व्योमीं उसाळा, विगळति गरला कालनागेंद्रकाळा,
तेजाळा ओळमाळा पसरति अचळा, मांडला निर्धुमाळा. ॥ १२
उष्णें झालीं तडागें, उकडति उरगें वन्हितापानुरागें,
संतापास्त्रप्रयोगें पळति वनमृगें ज्ञातिभ्रष्टें वियोगें; ।
त्यापूर्वी भक्तरंगें नवकमलदृगें घोरसंसारभंगें
श्रीरंगें लागवेगें अनळ जळखगें शांत कीजे अनेगें. ॥ १३
[11]अंकीं श्रीपुष्कराक्षा रुकमिण विनवी, 'वारिं दिव्यास्त्र भारी,
अत्युग्र ज्वाल येती, विपुल विझविं, तूं जिंतिं रुक्मा मुरारी ! ।
स्वस्था सांभाळिं काळानलशर शमवी, ख्यातिनें राय जिंकीं,
मिथ्या मूर्ख व्यवस्था बरि करित नसे, [12]कौंडलक्ष्या विलोकीं.' ॥ १४
वीनवी लालसा हा नला माजवी, वीजमालास्त्र हें तीव्र जें वीजवीं; ।
वीजवी जें रमानायका नीरवीं, वीर नीकारुनी ख्याति लावी नवी. ॥ १५
योद्धे देखोनि दृष्टीं जलधर धनुषीं लावितां होय वृष्टी,
मेघें संपूर्ण सृष्टीवरि निजचमुची घातली [13]बुथि पृष्ठीं; ।
तेव्हां पाताळ घृष्टीपति धरि जगती वज्रदंष्ट्रा सघृष्टी,
झोंडी कूर्म स्वपृष्ठी गगन लवथवी तोयधाराप्रवृष्टी. ॥ १६
[17]निर्घोषें कालधारा वरुनि पडति त्या मंडळीं वज्रधारा,
पर्जन्याचा फुगारा रिचवति निबरा पर्वतातुल्य गारा, ।
दुर्वारा रुक्मभारावरि पडति सराच्या प्रचंडप्रहारा
विद्युन्माळी उदारा लवति बळधरा सर्पचाली अपारा. ॥ १७
तेजाचे चमकाट दाट लवती विद्युल्लता अंबरीं,
मेघांचे तडके प्रचंड फुटती त्वेंष्टांडभांडोदरीं; ।

१. भयंकर. २. चंचळा. ३. उद्भव. ४. विषा. ५. थोडा. ६. पर्वता. ७. सरोवरें. ८. साप. ९. नूतन कमलनयनें. १०. प्रतिज्ञेने. ११. मांडीवर. १२. शराच्या निशाणा. (लक्ष्य=शरव्य, लक्ष.) १३. बुरखा, आच्छादन, गांठ. १४. घृष्टि=वराह, डुकर. ['घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुक्रांतासु ना किरौ' इति विश्वः.] १५. घर्षणयुक्त. हा यापीबंध आहे. १६. 'साही' असा पाठभेद आहे. १७. शब्दें. १८. सोडिती, रिक्त करिती. १९. कठिण. २०. कळपे. २१. ब्रह्मांडामध्यें.

भौमाच्या[1] जननीवरी[2] रिचवती धारा जशा आगळ्या,
लोहाच्या सरळा पडेति विपुळा शौर्यर्थ मंत्रानला. ॥ १८
अवद्धोत्तरें पंडितें खंडिजेती[3], तसीं शाल्कास्त्रें अजें खंडिजेती[4]; ।
अभाग्यासि ऊदीम कैं हात नेदी, तसा रुक्म जाणोनि वातास्त्र भेदी.॥ १९
समीरास्त्र[5] तें योजिलें राजपुत्रें, गुणीं लाविले बाण निर्वाणसूत्रें; ।
जगत्प्राण[6] जो व्यापिला देहमात्रीं दशस्थानकीं[7] तो वसे जंतुगात्रीं[8]. ॥ २०
वक्षीं[9] प्राण, तसा अपान दुसरा वर्ते गुदीं, सत्तमा
व्यानोदानसमान[10] देहदमनीं[11], नाभीस्थळीं पंचमा; ।
ब्रह्मांडीं इतुकेच पांच वसती ज्ञाते खुणा जाणती,
झंझामारुत[12] तो रणीं प्रकटतां, कादंबिनी[13] फांकती. ॥ २१
झाडें उन्मळलीं[14], घरें उडवलीं, व्योमीं भ्रमों लागलीं,
मेघांचीं पटळें बळें वितुळलीं, दाहीदिशा फांकलीं; ।
दुर्वारा रस माजला, दुरि करी वातास्त्र तैसें परी,
धन्वंतावरि[15] पर्वतास्त्र धनुषीं नाराच लावी हरी. ॥ २२

---

१. मंगलसंज्ञक ग्रहाच्या. २. मातेवरि (पृथ्वीवरि). ३. भंगिजेती. ४. तोडिजेती. ५. समीर=वायु. ६. वायु. ७. दहा ठिकाणीं. ८. प्राण्यांच्या देहांत. ९. "वायूचे प्राण, उदान, व्यान, समान व अपान असे पांच भेद आहेत. त्यांपैकीं प्राणवायु डोक्यांत वास करून उर व कंठ ह्या स्थानांत संचार करितो. तो बुद्धि, हृदय, इंद्रियें व चित्त यांना धारण करितो व थुंकणे, शिंकणें, ढेंकर देणे, श्वास घेणे व अन्न गिळणें इत्यादि क्रिया चालवितो. उदान वायूचे स्थान उर असून तो नाभि, गळा व नासिका ह्या स्थानांतून संचार करितो; व वाचा, ऐच्छिक क्रिया, उत्साह, बल, वर्ण, स्मृति इत्यादि गोष्टी उत्पन्न करितो. व्यान वायु हृदयांत राहून सर्व शरीरांत संचार करितो. त्याचा वेग फार तीव्र असून चालणें, हस्तादिकांचें आकुंचन व प्रसारण, पापण्या उघडणें, व मिटणें इत्यादि सर्व शारीर क्रिया प्राय: त्यावर अवलंबून आहेत. समान वायु पाचकाग्नि जवळ राहून सर्व कोष्ठांत संचार करितो. अन्नाचें ग्रहण व पचन करितो व त्याचा सत्वांश मलापासून पृथक् करून मलाचें विसर्जन करितो. अपानवायु गुदस्थानीं राहत असून कुल्ले, बस्ति, शिस्न व मांड्या ह्या स्थानांत संचार करितो. व शुक्र, आर्तव, मल, व गर्भ यांना बाहेर काढितो." (गर्देकृत वाग्भट—अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, अध्याय १२ वा, श्लोक ४-९. पृष्ठ १४८-१४९) १०. व्यान, उदान आणि समान. ११. 'आण अवघे' पाठभेद. १२. मोठा वारा. १३. मेघमाला. (कादंबिनी=कादंब म्हणजे कलहंस ते जिला असतात, ते जिच्या पाठीमागें बगळ्याप्रमाणें जातात, ती कादंबिनी.) १४. उन्मूलित झालीं, उपटलीं. १५. धनुष्याच्या अग्रभागीं.

इंदिरा रुकमिणी [1]रमणांकीं [2]रोहिणी जसि समीप [3]शशांकीं, ।
कृष्ण कौतुक उदार निरीक्षी, युद्ध होय [4]अनलाख्न परीक्षी. ॥ २३
[5]अंगुष्ठत्राण बोटीं, [6]वेल्य मणगटीं, [7]युक्तवर्णा सुवर्णी
केयूरें बाहुयुग्मीं, मणिमुकुट शिरीं, कुंडलें दिव्य कर्णीं; ।
पुष्पांची वैजयंती तरुणतुळसिची शुद्ध [8]आपाद माळा,
कंसारी बाण योजी [9]अचळ उचलले घालिती भूमिपाळा. ॥ २४
पर्वतीं [10]परिघ भूसि घातला, चंड वात [11]ककुभांत बांधला; ।
वायुचक्र निमिषांत नाशिलें, उत्तमें अधम जेंवि दूषिलें. ॥ २५
जो कां निर्गुण [12]निष्प्रपंच [13]निगमा धुंडाळितां नाढळे,
ब्रह्मांडें घुसळेति रोमविवरीं ज्याची कळा नाकळे; ।
आत्माराम गुणाभिराम भगवान् आराम जो इंदिरे,
त्यासीं युद्ध करूं जपे, पुनरपी शैलास्त्र, जेणें विरे. ॥ २६
जपे मंत्र रुक्मा धनुर्बाणधारी नभांतूनियां चालिल्या वज्रहारी; ।
महाशैल दिग्बंध फांकोनि गेला, अजें वज्रवज्रासि संयोग केला. ॥ २७
गर्वाचा क्रूर ताठा धरुनि, करितसे वीर संग्रामलाठा,
शस्त्रास्त्रें मंत्र पाठांतर सकळ जपे आवृत्ती आठआठा; ।
चावी सक्रोध ओंठा, थरकुनि उठले, कंप रोमांच कंठा,
योजी रुद्रास्त्र पीठावळिसहित रणीं प्रार्थिलें [14]नीलकंठा. ॥ २८
[15]जटाजूट [16]निर्मुक्त भूमीस लोळे, मिशा पिंगटा [17]खांड, आरक्त डोळे; ।
नभीं मूर्धनी वक्र विक्राळ दाढा, असा चालिला [18]रुद्र युद्धासि गाढा. ॥ २९
महारुद्र देखोनि [19]लक्ष्मीविलासें गुणीं लाविले बाण, गंभीरहासें, ।
असो प्रार्थिलें शीघ्र [20]भस्मासुरासी, उभा ठाकला तेज [21]फांके दिशांसी. ॥ ३०

---

१. रमणाच्या (प्रियाच्या) अंकीं (मांडीवर). २. रोहिणी ही एक नक्षत्र असून दक्षाची कन्या आणि चंद्राची अत्यंत आवडती प्रिया होय. याच कारणास्तव चंद्राला 'रोहिणीप्रिय', 'रोहिणीपति', 'रोहिणीवल्लभ' अशीं नांवें आहेत. ३. चंद्रावर. ४. अनल=अग्नि. ५. बोटांच्या संरक्षणार्थ ज्या पिशव्या घालितात त्या. ६. कडें. ७. 'युक्तमुद्रा' असा अन्य पाठ आहे. ८. पायघोळ, पायांपर्यंत. ९. पर्वत. १०. वेढा. ११. दिशांत. १२. अविक्रिय, निर्विकार. १३. वेदांना, कारण, 'यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह' अशी वेदवचनें आहेत. १४. शितिकंठ (शिव). १५ जटानां जूट: बंध:=जटाजूट:. यालाच कपर्द असें म्हणतात. पार्वतीभर्ता जो शिव त्याच्या केशबंधास 'जटाजूट' असें म्हणतात. १६. सोडलेला. १७. दाट. १८. शिव. १९. 'लक्ष्मीनिवासें' असा अन्य पाठ आहे. २०. भस्मासुर—या असुराला शंकराचा वर असा होता कीं हा ज्याच्या मस्तकीं हात ठेवील त्याचें भस्म व्हावें. या वरानेंच याचा अंत झाला. २१. 'धावे' असा अन्य पाठ आहे.

शांभवास्त्र गुण आपुला करी, वैष्णवास्त्र उचले तयावरी; ।
देवतें उभयतां परस्परें, युद्ध होति गगनीं घनस्वरें. ॥ ३१

बापाचा ताप भारी तनय दुरि करी, ध्वांत जैसा तमारी,
आजा नातू विदारी म्हणउनि शिखरी धांवले कोंडमारी; ।
तेणें पृथ्वी थरारी, गगन गरगरी, दाटलीसे धुमारी;
वज्रें वज्रास हारी, तदुपरि समरीं भस्म रुद्रा निवारी. ॥ ३२

वीराजते मत्त उदार पाहें वीरा धरीं शक्तिशराव साहें; ।
हें सावरा शक्ति शरीं धरावी हें पारदां उत्तम तेजरावी. ॥ ३३

जें जें शरासन धरी रुकम प्रतापें, तें तें विखंड करि पंकजनेत्र चापें; ।
विद्या समस्त सरली, हृदयीं विचारी, कृष्णावरी सरळ शूळ बळें उगारी. ॥ ३४

त्रिशूळास्त्र तें देवकीगर्भरत्नें जवें छेदिलें सायकें अप्रयत्नें; ।
नसे चाप नाराच झुंजावयासी. चुरी हात रुक्मा, त्यजी स्यंदनासी. ॥ ३५

परिघ पट्टिश तोमरें सांवरी, परशु खेटक शक्ति करीं धरी; ।
सकळ टाकित जाय अनुक्रमें, हरि विदारितसे स्वपराक्रमें. ॥ ३६

पाणीतळीं झेलित ये कृपाणी, राणीव बोले स्वभुजस्फुराणीं, ।
'नारीसवें क्रीडसि, पूतनारी! हारीस येतां, पळसी विहारीं'. ॥ ३७

---

१. आकाशांत. २. काळोख. ३. सूर्य. ४. पर्वत. ५. धुमाकूळ, धुमश्चक्री, धुमाळी. ६. हा रूपपादबंध आहे. हे श्लोकार्धगत 'प्रतिलोम' नामक यमकाचें उदाहरण आहे. प्रतिलोमत्वानें अक्षरांची आवृत्ति झाली असता, त्रिविध यमक उत्पन्न होण्याचा संभव आहे:—पादगत, श्लोकार्धगत आणि श्लोकगत (प्रतिलोम यमक). 'आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥' [काव्यादर्श—तृतीय परिच्छेद ७३] जेव्हां पूर्व पादाची उत्तर पादाशीं अथवा उत्तर पादाची पूर्व पादाशीं प्रतिलोमावृत्ति होते तेव्हां पादगत प्रतिलोम यमक होतें; जेव्हा पूर्वार्धाची उत्तरार्धाशीं अथवा उत्तरार्धाची पूर्वार्धाशीं प्रतिलोमावृत्ति होते तेव्हां श्लोकार्धगत प्रतिलोम यमक होतें. हेच यमक प्रस्तुत ३३ व्या श्लोकांत आहे. ७. कमलनेत्र. (कृष्ण.) ८. वेगानें. ९. सर्व लोहमय शर. यास प्रक्ष्वेडन असें दुसरें नांव आहे. 'प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः' इत्यमरः. १०. झुंज=युद्ध, झुंझार=योद्धा. ११. हात चुरणें, हातपाय चोळणें=चुसमुसणें, चळफळणें, चडफडणें. १२. गदा, लोहांगी. १३. शस्त्रविशेष, पट्टा, धोप. १४ गंडासा, शस्त्रविशेष. याला 'गुरगूज' असें म्हणतात. हें घुसळण्याच्या रवीसारखें असतें. १५. कुऱ्हाड, कुठार. १६. ढाल, चर्म. १७. आयुधविशेष. 'शक्तिरस्त्रांतरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति मेदिनी. १८. या पद्याचें वृत्त 'द्रुतविलंबित' आहे. १९. येथें मूळचा 'पाणि' शब्द ऱ्हस्व असतांही गण जमण्यासाठीं 'पाणी' असा कवीनें दीर्घ केला आहे. विठ्ठलाच्या कवितेंत हा प्रकार बराच आढळतो. २०. तलवार. २१. राजा (रुक्मा). २२. हारीस येणें=जेरीस येणें, वठणीस येणें, पराजित होणें, चीत होणें. २३. क्रीडास्थळीं.

पतंग[1] दीपावरि[2] झेंप घाली, तैसी तयाची कैव[3] शीघ्र आली. ।
मारावया वारु[4] रथातळीं ये, उत्फाळती[5] अश्व महाबळीये. ॥ ३८
अश्वराज[6] बरवे सुलक्षणे 'बाप[7] बाप' इति सारथी म्हणे, ।
कोप राजकुमरासि नावरे, भूतळीं रथ कदां न थावरे. ॥ ३९
रथापासीं आला, दृढ धरुनि हातीं असिलता[8],
रथांगें[9] छेदाया निकट भट[10] भोवे[11] समंवता; ।
कवेखालें पाहें, परि रथ न फावे समरिंचा.
शिर छेदावें तों रुक्मिण धरी हस्त हरिचा. ॥ ४०
'मारायातें[12] शक्तिविषादें यजिसी तूं, तुझ्याठायीं धीयुत[13] कामज्वरभित्[14] तूं; ।
मातें देई तूं भिमयुद्धीं[15] यश रामा! मायावी[16] तूं, 'मत्तमयूरो'[17]त्तमनामा.' ॥ ४१
अनंगाच्या[18] बापें नृपतनय[19] चापें गवसिला,
धरूनी केशाग्रीं[20] रथमकरभागीं[21] बसविला; ।
जगन्माता[22] चांपेकळिललित[23] कांपे सुचकिता[24],
महोद्वेगें[25] कोमाइलि सुतनु रमा[26] पुलकिता[27]. ॥ ४२

१.शलभ. २.पतंगदीपन्याय सुप्रसिद्ध आहे. पतंग मोठ्या वेगानें दीपावर झडप घालतो आणि मरण पावतो, पण दीपाचें कांहींच होत नाहीं; त्याप्रमाणें रुक्म्यानें (पतंगानें) घोड्यांवर झडप घातली, पण घोडे उसळून गेले आणि तो व्यर्थ क्षीण मात्र पावला, इत्यादि. ३. पकड, मिठी, पकडून धरणें. ४.घोडे. ५. उडतात, उसळून जातात. ६. या पद्याचे वृत्त 'रथोद्धता.' ७. हा शब्द देशी आहे. ८. खड्गरूप वल्लि. ९. चक्रें. १०. वीर, योद्धा. ११. भ्रमण करी, फिरे. १२. हें 'छत्रबंधा'चें उदाहरण आहे. १३. बुद्धिमान्. १४.कामरूप ज्वराचा नाशकर्ता. १५.येथें 'भीम'शब्द वृत्तसुखार्थ ऱ्हस्व केला आहे. १६.कपटी. (माया=कपट.) 'विन्'प्रत्यय माया, मेधा आणि स्रज् या शब्दांपुढें आणि असन्त शब्दांपुढें मतुबर्थी होतो; असें मायाविन् (कपटी), मेधाविन् (बुद्धिमान्), स्रग्विन् (मालाधारी), तपस्विन्, यशस्विन् इत्यादि. १७. या श्लोकाचें वृत्त 'मत्तमयूर.' याचें लक्षण:—'वेदै रंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः'—यांत म त य स आणि एक गुरु अक्षर यांची योजना असते आणि चवथ्या व नवव्या अक्षरांवर यति आहे. किरात—सर्ग १८ श्लो० २८, शिशुपालवध—सर्ग ४ श्लो० ४४, सर्ग ६ श्लो० ७६ आणि रघुवंश—सर्ग ९ श्लोक ७५ यांचें हेंच वृत्त आहे. १८. मदनाच्या. १९. रुक्मी. २०. ही निमित्तवाचक अथवा करणी सप्तमी होय. "कोणास धरावयाचें असतां त्याचा जो अवयव धरावयाचा तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजण्याचा संप्रदाय संस्कृतांतही आहे." (नवनीत.) हाच प्रकार प्राकृत काव्यांत अन्यत्रही आढळतो:—'भूपें हळूच धरिला कलहंस पायीं' इत्यादि. २१.रथाच्या मुख्य भागीं. [मकर=मुख्य भाग.] २२. रुक्मिणी. २३. चंपकाच्या कळीसारखी सुंदर. २४. अत्यंत घाबरी झालेली, भीरु. २५. मोठ्या खेदानें. २६. श्री (लक्ष्मी). २७. रोमांचयुक्त देह जीचा अशी; जीचें शरीर रोमांचित झालें अशी. (पुलक=भयानें अथवा आनंदानें शरीरावर जो कांटा उभा राहतो तो.)

परब्रह्मा[1] ब्रह्मादिक सुरमुनी ध्याति भुवनें[2],
वधू पद्मा[3] मर्दी, नमि चरण शोणस्तनघनें[4]; ।
घनश्यामा रामा[5] वचनिं विनवी, 'ताप हरणें
रणीं तीव्रें शस्त्रें शशक न हणी निष्ठुरपणें.' ॥ ४३

करी रोदना रुक्मिणी मंदवाणी, तियेसीं विनोदें वदे चक्रपाणी; ।
'न मारी तुझा बंधु, मत्कोप गेला, ध्वजस्तंभिं त्यातें भुजाबंध केला.' ॥ ४४

अर्धखांडसम[7] बोडिली मिशी, पंच[8] पाट मग काढिले शिरीं[9]; ।
नागमूत्र[10] वदनासि लाविलें, चूर्णलेपन[11] करूनि गोविलें. ॥ ४५

शौरी म्हणे, 'रुकमिणी! सुखरूप राहें, तूं निंबलोण[12] करिं बंधुमुखासि पाहें; ।
केलें असें वपन[13] शुद्धमुखारविंदा[14], भद्रानिमित्त[15] घडली बहु यासि निंदा.' ॥ ४६

हें[16] झालिया उपरि राम[17] समीप आला, सोडूनि बाहु मग काय म्हणे तयाला; ।
'हा क्षत्रधर्म हरि! कोण अधर्म केला? याचा पुढें सकळ लौकिक मान गेला. ॥

---

१. परमेश्वराला. २. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ हीं तीन भुवनें, तीन लोक. ३. लक्ष्मी. ४. लाल आणि पुष्ट स्तनें. ५. स्त्री (लक्ष्मी.) ६. मोरोपंतकृत कृष्णविजय—उत्तरार्ध—अध्याय ५४ वा, पद्यें ४०-४५ पहा. ७. खांडमिशांसारखी ८. पांच पाट काढणे.=डोईचे मध्यें मध्यें केश काढणें. (हा एक दंड अथवा शासन करण्याचा प्रकार आहे.) ९. मस्तकीं. १०. हत्तीचें मूत. ११. तोंडाला चुना फांसला. चूर्ण=चुना. १२. दृष्टीचा अगर भूतबाधेचा विकार न व्हावा म्हणून मीठ, मोहऱ्या, व कडू निंबाचीं पानें हीं ओंवाळून टाकणें, या कृत्याला 'निंबलोण करणे' म्हणतात. (नवनीत.) १३. वपन=केश काढणें. १४. मुख+अरविंदा=तोंड+कमळाला. १५. भद्रा=भद्राकरण, वपन, हजामत करणें, मुंडन, भादरणें. "मनुष्य जसा कुसंगतीनें बिघडतो तसेंच कांहीं अंशी शब्दांचें आहे. चांगल्या अर्थाचे शब्द असतात ते अशिक्षित वाईट लोकांच्या योगानें वाईट होतात. 'भद्राकरण' याचा मूलार्थ 'मुंडनपूर्वक चौलादिक मंगल संस्कार करणें' असा असून त्यांतील केवळ मुंडनार्थाकडे लक्ष देऊन त्याचा अर्थ नुसतें 'केस काढणें' असा केला, त्यांत देखील आणखी निंदा ध्वनित होते. 'भादरणें' हा शब्द बहुश: 'म्हैस वगैरे भादरणें' अशा ठिकाणीं योजतात. मूळचे चांगल्या अर्थाचे असून अलीकडे वाईट किंवा बीभत्स झालेले असे भाषेमध्यें पुष्कळ शब्द आहेत. कित्येक शब्द मूळचे फारच प्रतिष्ठित असून आतां ते उच्चारण्यास किंवा लिहिण्यास देखील अयोग्य असे झाले आहेत. कोमल तृणवाचक जो कालिदासादि कवींचा आवडता शब्द त्या बिचाऱ्यास तर मराठी बोलणाऱ्या चावट लोकांनीं इतका बाटवून टाकिला कीं तो पतित होऊन पुन: शुद्ध होण्याची आशा उरली नाहीं." (व्युत्पत्तिप्रदीप पृ० ४९.) १६. बंधनमुंडनरूप कर्म. १७. बलराम.

सांपडे सुहृद जैं रणांगणीं, त्यासि गौरव दिजे बुझाउनी; ।
मारितासि तरि मोक्ष पावता, निंद्य कर्म घडलें गुणोन्नता. ॥ ४८
चौऱ्याशीं लक्ष योनी उपजवुनि मनीं वागवी सूत्र पाणीं,
वेदीं शास्त्रीं पुराणीं अभिनव करणी वर्णितां मौन्य वाणी; ।
तो हा सारंगपाणी सुरमुकुटमणी, त्यासि तूं पट्टराणी
माया दृष्टीस नाणीं, बतें करिसि झणी, पैं 'न फीटे शिराणी.' ॥ ४९
तालांकी मग रुक्मयाप्रति कथा श्लोकार्थ भाषीतसे
युद्धीं गोत्रज बंधुवर्ग वधितां निर्दोष शास्त्रीं असे, ।

---

१. मित्र, आप्त, स्नेही. २. समजावून (बुझ आणणें.)=बुझणें. ३. कृष्णाच्या हातीं मरण पावला म्हणून मुक्ति पावता—असा भाव. ४. गुण+उन्नत=गुणांनीं श्रेष्ठ. ५. चौऱ्याशीं लक्ष योनी=एकंदर वस्तुमात्राच्या चार खाणी म्हणजे वर्ग अथवा कोटी आहेत व प्रत्येक खाणींत एकवीस लक्ष योनी आहेत. त्यांचा तपशील—२१ लक्ष योनी अंडज कोटींतील (९ लक्ष योनी सर्प मुंगी इत्यादि+४ लक्ष योनी जळचर +८ लक्ष योनी पक्षी.) २१ लक्ष योनी जारजकोटींतील (९ लक्ष योनी द्विपद+४ लक्ष योनी चतुष्पद+८ लक्ष योनी श्वापद.) २१ लक्ष योनी उद्भिज्ज कोटींतील (९ लक्ष योनी अन्य धान्यादिक +४ लक्ष योनी सुगंधादि पदार्थ+८ लक्ष योनी वृक्ष तृण इत्यादि.) २१ लक्ष योनी स्वेदज कोटींतील (९ लक्ष योनी तारागणादिक+४ यक्ष योनी मेघमाळा+८ लक्ष हीरक रत्नादिक मणि.) दुसऱ्या मताप्रमाणें २० लक्ष वृक्ष योनी, ११ कीटक, ३० पशु, ९ जलचर, १० पक्षी आणि ४ मनुष्य. चौऱ्याशीं योनी=चौऱ्याशींचा फेरा, गरका. ६. जन्ममरणाची दोरी (सूत्र) हातांत ठेवी. ७. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्वणवेद-अशा चार वेदांत. ८. सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा आणि वेदांत, या सहा शास्त्रांत. ९. अठरा पुराणें आणि उपपुराणें यांत. [यांचीं नांवें:—'ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टकं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिंगमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कांदं चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडाष्टादशं तथा ॥' व अठरा उपपुराणें आहेत तीं अशीं:—'अष्टान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥ तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नंदीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्मांडं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शांबं सौरं सर्वार्थसंचयम् ॥ पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंहितम् ॥ चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥.' १०. वाणी मौन्य पावे. ११. यांत चक्रबंध आहे. १२. सारंगपाणी=शार्ङ्गपाणी=कृष्ण. [शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य पाणीच्या (हाताच्या) ठायीं ज्याच्या तो.] १३. खेद. १४. फिटणें=पूर्ण होणें. १५. कौतुक. १६. तालांकी=ताल आहे अंक (ध्वज) ज्याचा तो. 'तालांको मुसली हली' इत्यमरः तालांक=अच्युताग्रज बळराम. १७. बोलतसे.

ब्रह्यानें विधि[1] निर्मिला, विषमता[2] आम्हां न लागे कदा,
दोषा क्षालन पावलासि, न करीं चिंता चितासंपदा[3].' ॥ ९०
रामें राजसुता निरोप दिधला, तेथूनि तो चालिला,
गेला भोजकटासि[4], वस्ति करुनी, लज्जामठीं राहिला; ।
राजे आणिक सार्वभौम शतशा युद्धासि आले बळें,
त्यासीं यादव झुंजिले, पळविलीं दिग्मंडळींचीं दैळें[5]. ॥ ९१
राजे दुर्धर जिंतिले[6], अतिशयें रुक्मा विटंबूनियां[7],
कोदंडाप्रति[8] घातल्या गवसणी[9], तूंणीर[10] ठेवोनियां; ।
[11]भेरीचे भंभकार[12] मंगळतुरें सेनामुखीं वाजती,
स्वानंदें जयकार वीर करुनी द्वारावती चालती[13]. ॥ ९२
श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर निकें संग्राम झाल्यावरी
तेज:पुंज वधूवरें निजरथीं साक्षांत लक्ष्मी हरी, ।
सेनाचक्र सभोंवतें गवसुनी प्रस्थान रामें किजे[14],
वर्णी विठ्ठल सर्ग षष्ठम कथा विद्वज्जनीं सेविजे. ॥ ९३

———

१. दैव किंवा विधान. २. कमजास्तपणा, दोष. ३. चिंता हीच चितेची संपदा म्हणजे मोठी चिता. ४. भोजकट या नांवाच्या नगराला. रुक्मी जेथें पराभव पावला तेथेंच भोजकट नामक नगर वसवून (कुंडिनपुरास न जातां) राहिला. ५. सैन्यें. ६. पराभूत केले. ७. अप्रतिष्ठा करून. ८. धनुष्याला. ९. अभ्रा, आच्छादन, वेष्टन, गवसणी घालणें=बांधून ठेवणें. पिशवींत घालणें (वीणा, सतार इत्यादि). १०. भाता. ११. भेरी, नगारे. १२. गर्जना, 'भभकार' हा अनुकरणवाचक शब्द आहे. १३. या श्लोकांत 'वाजती' 'चालती' हीं वर्तमानकाळचीं रूपें योजिलीं आहेत. पण तीं भूतकाळदर्शक आहेत. ज्या रूपांचा प्रयोग प्राय: गद्यात्मक ग्रंथांत रीतिभूतकाळीं होतो त्या रूपांचा प्रयोग पद्यात्मक ग्रंथांत प्राय: वर्तमानकाळीं आणि पुष्कळदां शुद्ध भूतकाळीं होतो. याचीं कित्येक उदाहरणें:-(१) मंत्रजप करुनि तो कवि येरे वत्सा कचा असें **बाहे**, (२) भेदुनि वृकोदरें पक सर्व **निघे** त्यांत लेशहि न **राहे**, (३) कच येतां बहु **हर्षे** धन्य **म्हणे** मीच कन्यका मातें, (४) '**पूजी**' नरदेवातें '**करि**' तेव्हां स्ववपु दीपक ज्योती, (५) जातां स्वर्गी '**मिरविति**' निजगुरुसुतरत्न देव यानीं तें, (६) '**वर्णिति**' दैत्यातें किति, किति कविचें किनिक देवयानीतें. याच प्रकारचीं दुसरीं अनेक उदाहरणें वाचणारास सहज आढळतील. १४. केलें. 'किजे' हें वर्तमानकाळींचें कर्मणिरूप भूतकाळाच्या जागीं योजिलें आहे. केव्हां केव्हां कवितेंत वर्तमानकालवाचक कर्मणिरूप भूतकालदर्शक होतें:-'नको विसरूं आम्हांसि, असो वेधें, । वदुनि **धरिजे** गहिंवरा महीनाथें ॥.'

सर्ग सातवा.

(श्लोक.)

शृंगें वंशी[1] दमामे[2] पणव[3] रणतुरें[4] शंख भेरी उंबटा,[5]
भों धों त्रों त्रों तुतारे[6] मुरज[7] किणकिणी झल्लरी टाळ[8] घंटा, ।
वाद्यांच्या चंडघोषें[9] नभ[10] दुमदुमिलें, भाट[11] गाती पवाडे,
ऐसे आले प्रभासा,[12] मिरवत गजरें लोक झाले पुढारे. ॥ १

प्रमुदित[13] मग आले सोरटीसोमनाथा,
नमन करुनि पायीं ठेवि कंसारि माथा; ।
उतरुनि निजसेना राहिले वृष्णि जेथें,
तदुपरि हरिभेटी[14] ये[15] विदर्भेंद्र तेथें. ॥ २

राजा आला, भेटला रामकृष्णा, बोले, 'झाली सर्व संतृप्त तृष्णा; ।
आतां कीजे लग्न विधियुक्त[16] देवा! पूजा घ्यावी चार चत्वारि[17] सेवा[18].' ॥ ३

वचन केशवें अंगिकारिलें, मग हलायुधा[19] तेंचि मानलें; ।
'बहु बरें' म्हणे भूभुजोत्तमा,[20] वदति सत्कवी हे 'मनोरमा.'[21] ॥ ४

---

१. पांवे. २. दमामा=नगारा, धोशा. [हा फारशी शब्द आहे.] ३. वाद्यविशेष. ४. युद्धाचीं वाद्ये. ५. वाद्यांतील भेदविशेष. ६. तुतारी=वाद्यविशेष. ७. मृदंग. ८. वाद्यविशेष. याला 'झांज' असे म्हणतात. ९. भयंकर. १०. आकाश. ११. स्तुतिपाठक. १२. प्रभास या नांवाच्या सुप्रसिद्ध क्षेत्रास. १३. हर्षयुक्त. १४. हरिदर्शनासाठीं. १५. ये=आला, येता झाला; हें येथें भूतकालवाचक रूप आहे. सामान्य नियम असा आहे कीं 'एकारान्त व ओकारान्त' धातूंच्या विध्यर्थाच्या द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनाचा प्रयोग कधीं कधीं कवितेंत तृतीयपुरुषीं (वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं) एकवचनी आढळतो.' [प्रौढबोध मराठी व्याकरण, नियम २८ पहा.] या नियमांचीं इतर उदाहरणें:-(१) न दे पाठि कोणिच राया बळी रे, (२) म्हणे हरी प्रेरुनि ने जयातें, (३) मागूनि ये दूरुनि चक्रपाणी, (४) घे इक्षु वारण जसा करपुष्कराने, (५) असें देखतां ये कृपा माधवातें. १६. यथाविधि. १७. चार. ['चत्वारि' हे संस्कृताप्रमाणें प्रथमेचें नपुंसकलिंगी रूप आहे.] १८. या वृत्ताचें नांव 'शालिनी.' याचें लक्षण:-'मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलौकैः' याच्या प्रत्येक पादांत म, दोन तगण व दोन गुरु अक्षरें यथाक्रम असतात व यति चवथ्या आणि सातव्या अक्षरांवर असतो. १९. बलरामाला (हल+आयुध=नागर+हत्यार; हल आहे आयुध ज्याचें तो.) २०. राजश्रेष्ठ. २१. 'मनोरमा' हें पंक्तिजातीच्या म्हणजे दशाक्षरात्मक जातीच्या वृत्ताचें नांव आहे; याचें लक्षण:-'नरजगैर्भवेन्मनोरमा.' पण या चवथ्या पद्याचें वृत्त 'मनोरमा' नसून त्रिष्टुभ्जातीय एकादशाक्षरात्मक 'शुद्ध कामदा' आहे. याचें लक्षण:-'म्हणति तीस या शुद्ध कामदा, न र र ला ग हे येती ज्या पदा.'

मूळ माधवनिवास जे स्थळीं, तें निकें स्वळ दिसे वनस्थळीं; ।
राहिले कुकुर देउनी दुर्षें, भोज ते विरुदवंत पौरुषें. ॥ ५
पाचारिली युवति शुद्धमती भूपाळें, आली त्वरें विभव घेउनि शीघ्र काळें, ।
दूष्यें विचित्र दिधलीं बहुताभिधानी, विस्तीर्ण मंडप मनोहर राजधानी. ॥ ६
द्वारकेसि मग मूळ धाडिलें, उत्सवें तइं वऱ्हाड चालिलें; ।
वाजि वारण रथादि वाहनें, रत्नपुंज शिबिका सुखासनें. ॥ ७
देवकी चवरडोलवाहनीं, रेवती बसविली सुखासनीं, ।
पालखींत मिरवे सुभद्रिका, आणिखी प्रतिरथीं पुरंध्रिका. ॥ ८
उग्रसेन वसुदेव कुंजरीं बैसले, बहुत तोष अंतरीं; ।
वाजती निबिड दुंदुभी तुरें, खेचरें प्रचरतीं भयातुरें. ॥ ९
चामुंडा नवकोटिभार सरिशा त्या मातृका धांवल्या,
संख्या छप्पनकोटिसैन्यगणना कात्यायनी पातल्या; ।

---

१. या पद्याचें वृत्त 'रथोद्धता.' याचें सलक्षण विवेचन श्रीक्षेमेंद्रकृत 'सुवृत्ततिलक' नामक छंदोग्रंथांत केले आहे:–'रनरैरन्वितं युक्तं लगना गुरुणा तथा । ख्यातं **रथोद्धता** नाम वृत्तमेकादशाक्षरम् ॥.' [१।२३.] 'विसर्गयुक्तैः पादान्तैर्विराजति **रथोद्धता** । कलापरिचयैर्याता लटभेव प्रगल्भताम् ॥' [२।१३.] २. दूष्यं (तबू). प्रासाकरितां 'दूषें.' ३. यशस्वी. भोज हे पराक्रमाचें बिरुद (ब्रीद, पट्टा). बांधणारे होते. ४. पराक्रमामुळें. ५. 'नृपाळें' असे येथे असतें तर 'भूपाळें' यांतील 'भु' ऱ्हस्व करण्याचें प्रयोजन पडते ना. ६. बहुत+अभिधानी=अनेक+नामें. ७. घोडे. ८. हत्ती. ९. चवरडोल=अंबारीसारखें हत्तीवर बसायाचें वितानयुक्त आसन. [डोल=हा आरबी शब्द आहे. याचा अर्थ झोकेखात जाणारें पालखीसारखें वाहन. याचा उपयोग अद्यापि हिंदी भाषेंत प्रचलित आहे. 'आज अनंत चौरस है. गणेशजीके **डोल** आज निकले गे' इत्यादि. १०. पतिपुत्रवती स्त्रिया. ११ कंसाचा बाप. १२. कुंजर=हत्ती. १३. वाद्यें. १४. खेचरें (देव, गंधर्व, अप्सरा, किन्नर, यक्ष इत्यादि आकाशमार्गी जन) भयातुरें (भयानें व्याकुळ होत्सातें) प्रचरतीं (पळत सुटतीं). पूर्वोक्त वाद्यांचा गजर इतका प्रचंड झाला कीं ते पळत सुटले. १५. विवाहादि सर्व मंगलकार्यांत पुण्याहवाचन व तदंगभूत नांदीश्राद्ध, मातृकापूजन वगैरे कर्में करायाचीं असतात. त्या कार्यांत देवतादिकांना 'अक्षतपुंजेष्वावाहयामि' असें म्हणून बोलावीत असतात. परंतु प्रस्तुत विवाहसमयीं ती मंडळी अक्षतपुंजांत यावयाची ती प्रत्यक्ष आली असें विठ्ठलकवि त्या दहाव्या व पुढील पद्यांत म्हणतो. मातृकापूजनांत २६ देवतांचें आवाहन करीत असतात. त्या देवता:—'गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवताः॥.' या गौर्यादिक षोडश मातृका. 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । माहेंद्री चैव वाराही चामुंडा सप्त मातरः॥' या ब्राह्म्यादि सप्त मातृका. 'गणपतिर्दुर्गा च क्षेत्रपालश्च ।' आणखी कांहीं देवतांचें इतर प्रसंगीं आवाहन करीत असतात. येथें शेवटच्या तीन देवतांशिवाय

एकीं त्या शववाहिनी वेगळल्या विचावरी आणिका
सर्वां श्रेष्ठ गणेश आखुवहनी निर्विघ्नकर्ता निका. ॥ १०
शृंगार वीर करुणाद्भुत रौद्र आले शांता बिभत्सक भयानक आठ झाले, ।
आतां असे प्रगटला रस हास्य सांगे वर्णीन कौतुकविनोदकर्थानुरागें. ॥ ११
मोठे पोट, विशाळ ओठ, मिरवे सिंदूर सोंडेवरी,
थोंटा दंत, गणेश मूर्त अवघ्यां आधीं निघाला, परी ।
पायीं आंखुड, चालतां लटलटां तो जातसे चांचरी,
हें देखोनि वऱ्हाडिणी गदगदां हांसेति निम्नोदरी. ॥ १२
महामातृका आपुलाल्या प्रकारीं पुढें धांवतां निंदिले त्यासि नारीं, ।
गणेशासि तेणें महाक्षोभ झाला, पथीं चालतां विघ्न केलें तयांला. ॥ १३
हाग ओक सुटली वऱ्हाडिणी, मोडिले शैकट चातुरंगणी; ।
त्यां हिमज्वर व्यथा महा करी, लोळती धरणिमंडळावरी. ॥ १४
दूतीं समाचार हरीस नेला, साकल्य तींहीं श्रुत सर्व केला; ।
कृष्णें समाधान किजे तयांचें, वऱ्हाड आलें मग वैभवांचें. ॥ १५

करून बाकीच्या २३ मातृकांस महामातृका असें विठ्ठलानें म्हटले आहे. (पुढें श्लोक १३ पहा.) दशम श्लोकाचा अर्थ:—पहिला चरण–सप्तमाता चामुंडा नऊ कोटी सैन्य घेऊन आल्या. दुसरा चरण–कात्यायनी (गौरी) वगैरे सोळा मातृका आपलें ५६ कोटी सैन्य घेऊन आल्या. तिसरा चरण–मात्र शववाहिनी (मुडदे फरास) व विचवावर बसणाऱ्या अशा प्रकारच्या देवतांच्या अमंगल सेनेला या विवाहप्रसंगीं वगळिलें होतें, कारण मंगलकार्याला ह्या तेवीस मातृका जात होत्या, तेथे शववाहिनी मातृकांचें अर्थात् प्रयोजन नव्हतें. १६. त्वरेनें. १७. भवानी.

१. प्रेत नेणाऱ्या. २. टाकिल्या, न घेतल्या. ३. विचवावर. ४. उंदीरवाहनी. ५. हे रस नऊ आहेत, कित्येक शांत रस वर्ज्य करतात:—'शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्सोद्भुत इत्यष्टौ रसाः शांतस्तथा मतः ॥' [साहित्यदर्पण—३-२०९], 'शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥' [काव्यप्रदीप—४ उल्लास ६ कारिका, काव्यमाला २४, पृष्ठ ८७], 'निर्वेदस्थायि भावाख्यः शांतोऽपि नवमो रसः' [काव्यप्रदीप—४ उल्लास १२ कारिका], 'शृंगारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः । रौद्रबीभत्सशांताश्च नवैते कथिता बुधैः ॥' [वाग्भट—पंचम परिच्छेद ३ पहा]. ६. 'बीभत्सक' असा शब्द आहे. पण वृत्तसुखार्थ येथे ऱ्हस्व केला आहे. ७. विकृत, आकृति, वाणी, अंग, वेष, हावभाव यांच्या दर्शनापासून उत्पन्न होणारा जो रस तो 'हास्य' रस होय. याचे उत्तम मध्यम आणि नीच या तीन अवस्थामुळें सहा भेद आहेत:—स्मित, हसित, विहसित, अवहसित, अपहसित आणि अतिहसित. [रसगंगाधर—पृष्ठ ४३-४४ पहा.] ८. अनुराग=प्रेम. ९. अडखळत. १०. हे पद्य हास्यरसाचें उदाहरण आहे. ११. निम्न=उदर+गंभीर ज्यांचें उदर (नाभि) अशा. १२. गौर्यादि व ब्राह्म्यादि मिळून २३ मातृका. १३. रथ. १४. थाटमाटाचें.

रुकमिणि मग बापें आश्रमामाजि नेली,
सकळ रुखवताची[1] आइती सिद्धि केली; ।
तदुपरि मग झाली देवकाची[2] प्रतिष्ठा
हळदि वधुवरांतें लाविती[3] एकनिष्ठा. ॥ १६
नांदीश्राद्धविधान[4] मंगळतुरीं दोमंडपीं सोहळा,
लग्नाची घटिका प्रतिष्ठिलि[5] जळीं, राजा मनीं मोकळा; ।
गाई हेम[6] विचित्र राजवसनें दे ब्राह्मणांकारणें,
त्यापेक्षांआनकदुंदुभी[7] करितसे दानें यथालक्षणें. ॥ १७
वराकारणें मूळ राजा निघाला, विमानांत अंत:पुरीं सिद्ध झाला;[8] ।
पुढें चंड वाद्यें, नभीं घोष गाजे, सवें सर्व सीमंतपूजा विराजे. ॥ १८
मिरवत गजरेंसी राजसेना निघाली;
रथ गज हय[9] यानें चालतां दाटि झाली. ।
निबिड जनपदातें वारिती वेत्रपाणी,[10]
सुकृत[11] नरपतीचें वानिती भाट गाणीं. ॥ १९
मग[12] येइजे अतिसमीप विवाहीं वसुदेव त्यासमुख ये लवलाहीं; ।
प्रभु भेटले उभयतां सुख त्यांसी मणियुक्त विष्टरें[13] दिले सकळांसीं. ॥ २०
नृप करि वरपूजा[14] वेदविध्युक्तमंत्रीं,
तदुपरि मृदु शब्दें प्रार्थिला भूप मंत्रीं.[15] ।
'लव पळ घटिकेचें मान वेचून जातें
उचित समय साधा' सांगती भूभुजातें.[16] ॥ २१

१. रुखवत—वरप्रस्थानाचे पूर्वी वरास कन्येच्या बापाकडून समारंभपूर्वक फराळाची इत्यादि सामग्री आणितात, आणि तें फराळाचें वरापुढें ठेवून त्याजकडून फराळ करवितात, असा जो समारंभ करितात तें. हा समारंभ वरप्रस्थानानंतर वधूमंडपांतही क्वचित् करण्याचा प्रचार आहे. २. देवकस्थापना. ३. 'लागली' असा अन्य पाठ. ४. पृष्ठ ८२ टीप १ पहा. ५. स्थापिली. ६. सोनें. ७. वसुदेव. (वसुदेवाच्या जन्मप्रसंगीं देवांनीं आनक नामक दुंदुभि वाजविले म्हणून त्यास 'आनकदुंदुभि' असें नांव पडलें. वसुदेवाचा पिता आनकदुंदुभ म्हणून होता, त्यावरून त्याचा पुत्र तो 'आनकदुंदुभि' अशी व्युत्पत्ति कोणी करितात, ती निर्मूल होय.) ८. 'विमानीं वधूभारही सिद्ध झाला' असा अन्य पाठ. ९. घोडे. १०. चोपदार. ११. पुण्य. १२. या पद्याचें वृत्त 'कलहंस.' यालाच 'सिंहनाद' आणि 'कुटजा' असीं ही नांवें आहेत. याचें लक्षण:—'सजसा सगौ च कथित: कलहंस:' १३. रत्नखचित आसन. १४. वराची पूजा. १५. सचिवांनीं. १६. भूभुज्=राजा.

उच्चैःश्रवा[1] वडिल बंधु घडे जयाचा ऐसा तुरंगम सरोरुहलोचनाचा[2]; ।
आरूढला मग तयावरि दानवारी कृष्णी हलायुध[3] सर्वे परि पूतनारी. ॥ २२

प्रदीप्त[4] लक्ष दीपिका, असंख्यचंद्रलोपिका[5],
पदोपदीं अमोलिका मनोहरा सतेजिका[6]; ।
अपार[7] पुष्पवल्लिका विराजती प्रफुल्लिका,
चतुष्पथादि[8] वीथिका[9] सुरंगिता सुवेदिका[10]. ॥ २३

वारस्त्रिया[11] नाचति रंगभूमिके, सत्कार त्यांतें वसुदेव दे निके. ।
पदोपदीं लोक उभे विलोकिती, भाट प्रसंगें गुण वर्णिती किती. ॥ २४

मिरवत हरि आला नोवरीमंडपासीं,
तंव सदृढ कवाडें लाविती राजदासी. ।
उचित समयकाळीं पावल्या त्या निर्वाडें[12]
तदुपरि मग तीही मुक्त केलीं कवाडें. ॥ २५

वऱ्हाडी सभामंडपामाजि आले, विचित्रासनीं बैसते सर्व झाले. ।
सुधर्मा[13] सभा नाकलोकीं[14] विराजे तसी संसदी[15] भूतळीं दिव्य साजे. ॥ २६

रत्नस्तंभविराजमान मढिल्या भिंती विचित्रांबरीं[16],
चौरंगावरि उत्तरच्छद[17] निके दिव्योपधानें[18] बरीं. ।
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें श्रीकृष्णलीला मुखें,
नेत्रीं देखति सोहळा सुर उभे राहोनियां सन्मुखें. ॥ २७

---

१. समुद्रमथनसमयीं निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं एक, उच्चैःश्रवा. हा अत्युत्तम अश्व होता. याचे कान (श्रव) उच्च होते म्हणून याला उच्चैःश्रवा असे नाव पडले. हा इंद्राचा अश्व होय. २. कमलनेत्राचा. (कृष्णाचा.) ३. हलायुध=नांगर धरणारा. (बलराम.) बळरामाची आयुधें हल मुसल असल्यामुळें त्याला 'अमरकोशा'त हली सीरपाणी मुसली हलायुध अशीं नांवे दिलेलीं आढळतात. 'बलभद्रः प्रलंबघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालांको मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिंदीभेदनो बलः ॥' ४. या पद्याचें वृत्त 'पंचचामर'. याचे लक्षण:–प्रमाणिकापदद्वयं वदंति पंचचामरम्.' किंवा 'जरौ जरौ ततो जगौ च पंचचामरं वदेत्.' याच्या प्रत्येक पादांत ज, र, ज, र, ज, ग, अशीं अक्षरें येतात. यांत प्रत्येक चवथ्या अथवा आठव्या अक्षरावर यति असतो. ५. अगणित चंद्रांच्या प्रकाशाचा लोप करणाऱ्या (दीपिका). ६. 'अलौकिका' असा अन्यपाठ ७. 'हें अष्टदलकमलबंधाचें' उदाहरण होय. ८. चवाठे आदिकरून. ९. गल्ल्या. १०. वेदियुक्त. ११. वेश्या. १२. निश्चयें. १३. सुधर्मन्=देवांची सभा. १४. स्वर्गी. १५. सभा. १६. अंबर=वस्त्र. १७. आच्छादन. १८. दिव्य+उपधान=शोभायमान+गिरद्या.

[1]वसुदेव पूजन करी नवरीचें, मनिं वांछिती सुरवधू[2] यश जीचें; ।
मधुपर्क[3] वेदविधिपूर्वक केला, फल वाहिलें नृपवरें नृपजेला[4]. ॥ २८
अलंकार वस्त्रें नवीनें विचित्रें, सुने[5] वाहिलीं यादवेंद्रें पवित्रें; ।
उपाध्या दिलीं कोटिरत्नें[6] अपारें सुवर्णांबरें दिव्य नानाप्रकारें. ॥ २९
'आली लग्नघडी' पुरोहित म्हणे, 'आतां करा तांतडी[7].'
वस्त्रें नेसविलीं सुगंधसुमनें[8] वाहोनियां आवडी. ।
माड्याच्या घडिया तयां वधुवरां पायांतळीं घातल्या
नांदी काढुनि अंत्रपाट[9] धरिला मंत्रध्वनी लागल्या. ॥ ३०
श्रीवत्सांकित भूषणें तुळसिचीं, आंपाद[10] माळा रुळे,
माथां रत्नकिरीट, कौस्तुभ गळां, सूर्यप्रभे नातुळे; ।
केयूरांगद कुंडलें सुरशना[11] हस्तांबुजीं आयुधें,
लक्ष्मीयुक्त मुरारि तो वधुवरां कुर्वंतु वो मंगलम्. ॥ ३१
[12]लक्ष्मी कौस्तुभ पांचजन्य[13] धनु हें अंगीकरी श्रीहरी,
रंभा कुंजर पारिजातक सुधा देवेंद्र हें आवरी; ।
दैत्यां प्राप्त सुरा[14], विधू[15] विष हरा, उच्चैःश्रवा भास्करा,
धेनू[16] वैद्य[17], वधूवरांसि चवदा[18] कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३२
इंद्रश्चंद्र कुबेर वायु निऋती ब्रह्मा कवी[19] दिक्पती,
सिद्धाश्चारण यक्ष गुह्यक रवी हाहा[20] हुहू वाक्पती ।
गंधर्वादि मरुद्गणा सुरमुनी किन्नार शेषोरगी[21],
ईशानाग्नि जलेंद्र[22] हे वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३३
गंगा भागिरथी कलिंदतनया मंदाकिनी संगमीं,
कावेरी सरयू सरस्वति शिवा कृष्णा पयोष्णी नमीं. ।

---

१. या पद्याचें वृत्त 'कलहंस.' २. देवांगना. ३. मधुपर्क—विवाहसमयीं वर वधूच्या द्वारीं आला असतां पादप्रक्षालनादि करून मध, तूप आणि दहीं हीं मिश्रित करून त्यास समर्पून गंध वस्त्र इत्यादिकांनीं याची पूजा करणें या विधीला 'मधुपर्क' म्हणतात. ४. रुक्मिणीला. ५. सुनेला. ६. 'दिव्यरत्नें' असा अन्य पाठ. ७. त्वरा, घाई. ८. पुष्पें. ९. अंत्रपाट—अंतःपट, विवाहकालीं वधूवरांमध्यें जो पडदा धरतात तो. १०. पायघोळ. ११. कमरपट्टा. १२. 'लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वंतरिश्चंद्रमा' इत्यादि मंगलाष्टक सुप्रसिद्ध आहे. १३. विष्णूचा शंख. ['शंखो लक्ष्मीपतेः पांचजन्यः' इत्यमरः. पंचजन दैत्याच्या हाडापासून झालेला म्हणून पांचजन्य.] १४. मद्य. १५. चंद्र. १६. कामधेनु. १७. धन्वंतरि. १८. चवदा रत्नें. १९. बृहस्पति. २०. गंधर्वविशेष. २१. उरग=साप. २२. वरुण.

रेवा गंडकि कौशिका प्रवरदा भोगावती गोमती,
सिंधू धर्मक शोणभद्र शिव हे, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३४
काशी कांचि अवंतिका मधुपुरी माया अयोध्या बरी,
श्रीमद्द्वारवती सुपुण्यजनका विख्यात पृथ्वीवरी; ।
क्षेत्रें धर्मपरायणें अनुपमें जीं वर्णिलीं कौतुकीं
तीं कल्याण वधूवरांसि इतुकीं, कुर्यात् सदा मंगलम. ॥ ३५
मत्स्यः कूर्म तथा वराह, नृहरी चौथा, बटू पंचमा,
श्रीमद्भार्गवराम राघव हरी बौद्ध्या कलंकी नमा; ।
हे दाहा अवतार भूर्भुवधरा पाताळिचे भूपती,
संरक्षूत वधूवरांसि सुमती, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३६
आतां सावध सावधान समयो साधा समीपें असे,
वाग्दानासि करा पलार्ध घटिका संपूर्ण आली असे. ।
भावें सद्गुरुचें पदांबुज धरा चित्तीं, स्मरा सादरा,
दोंपक्षीं कुलदेवता वधुवरां, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३७
लक्ष्मीकांतपदारविंद हृदयीं भावें स्मरा यापरी,
बोले सद्गुरु सावधान, समयीं राहोति वाजंतरी. ।
होती मंगलघोष ते द्विजमुखें, संपूर्ण झाली घडी[11],
सोडा अंतरपाट हा, वधुवरां कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ ३८
ॐपुण्य शब्द म्हणतां वधु शीघ्र पाहे, दिव्याक्षता यदुविरावरि टाकिताहे, ।
घाली हरी वधुवरी शुचिअक्षतांसी गर्जेति मंगळतुरें सुरेनिर्जरांसीं. ॥ ३९
[13]पश्चिमाभिमुख नोवरी बसे, प्राग्दिशीं सुमुख नोवरा बसे, ।
[14]वोहरें [15]सुतेविलीं सुलक्षणें बांधिलीं उभयतांसि [16]कंकणें. ॥ ४०

---

१. पुण्यप्रद. 'अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥.' या सात पुरी मोक्ष देणाऱ्या होत असें वर्णन आहे. २. हें संस्कृताप्रमाणें प्रथमेचें एकवचन आहे. ३. कांसव. ४. डुकर. (यज्ञवराहावतार.) ५. नृसिंह. ६. वामन. ७. वाग्दान=वाग्निश्चय. मी आपली मुलगी तुमचे मुलास देतों, अथवा तुमची मुलगी आपल्या मुलास करतों एतन्निश्चयप्रधान एक विवाहांग कर्म आहे त्यास 'वाग्दान' असें म्हणतात. ८. चरणकमल. ९. कुलाचें संरक्षण करणारी अधिष्ठात्री देवता. १०. विष्णुचरणकमळ. ११. लग्नघटिका भरली. १२. सुर=देव=निर्जर. 'सुर निर्जर' पदाची योजना पुनरुक्तिदोषमूलक होय. १३. या श्लोकाचें वृत्त 'रथोद्धता' आहे. १४. वधुवरें. १५. सुतानें गुंडाळिलीं. १६. कंकण—कांकण, यज्ञांत किंवा विवाहांत मंत्रून मनगटास दोरा बांधितात तें.

धनें जिरें वायन झालि[1] यानें, वधू कडे घेतलि नोवऱ्यानें, ।
शिंपावया आम्र[2] निघे मुरारी, कपाट[3] देती मग राजनारी. ॥ ४१

नांवें घेवविलीं, तदां गदगदां राजांगना हांसती,
केलें मुक्त कपाट, वाट दिधली, गेला पुढें श्रीपती, ।
श्रीगौरीहर[4] पूजिला वधुवरीं आम्रद्रुमा सिंचिलें,
आलीं बाहिर वैदिकें मग निकें होमासि संपादिलें. ॥ ४२

असें झालें पाणिग्रहण[5] विधिनें सप्तपदिचें[6],
वराचे वामांगीं[7] मिरवत वधू, रूप[8] रतिचें. ।
'दिजे आज्ञा' रायाप्रति हरि म्हणे 'जाउं सदना.'
प्रभू प्रार्थी, 'कीजे मम भवनिं चातुर्थहवना[9]'. ॥ ४३

आले कर्णे[10] पिळावयास हरिचे चौघे निके मेहुणे,
भीती रुक्म विटंबिला म्हणउनी श्रीकृष्ण जाणे खुणे, ।

---

१. झालि=झाल=परडी. विवाहांत या झालींत (वंशपात्रांत) पिठाचे दिवे, फळें इत्यादि पदार्थ घालून कन्यादात्यानें तिची यथाविधि पूजा करून ती वराच्या मातेला किंवा तिच्या स्थानीं जी कोणी असेल तिला देण्याची चाल आहे, या झालीस 'ऐरिणी' असें म्हणतात आणि या आचारास 'ऐरिणी-पूजन' असें नांव आहे. २. देवकाच्या सुपांत मांडलेल्या आम्रपत्रांवर पाणी शिंपडावें—असा विधि आहे. ३. दार बंद करतात. ४. श्रीगौरी=पार्वती, शिवपत्नी, हर=शिव. ५. विवाह. ६. नवऱ्यानें नवरीचा हात धरून जे तांदुळाचे सात पुंज ओलांडितात तिचें. [सप्तपदी (सात पदांचा समुदाय). अग्नीच्या उत्तरभागीं तांदुळांचे सात पुंज घातलेले असतात त्यांवरून प्रथम वधूनें व तिच्या मागून वरानें पाय देऊन सात पावलांपर्यंत मंत्र म्हणत जाण्याचा एक विवाहांत मुख्य विधि आहे. या प्रत्येक पावलाच्या वेळीं जे मंत्र म्हणतात त्यांचा भावार्थ असा—(१) प्राशनापुरता, (२) अन्नापुरता, (३) धनधान्यापुरता, (४) आरोग्यापुरता, (५) प्रजोत्पादनापुरता, (६) ऋतुकार्यांपुरता आणि (७) संवगडीपणाचा (मित्रपणाचा) तुझा माझा संबंध झाला. हा विधि झाला म्हणजे कन्यादान कायम झालें असें समजतात.] ७. वामांग हेंच पत्नीचें बसण्याचें स्थान होय. ८. लावण्य. ९. चतुर्थी होम—(चतुर्थ हवन). हा होम केल्यानें पतीचा पत्नीशीं समागम होऊन ती त्याची होते. याविषयीं वचन आहे तें:—'चतुर्थीहोममंत्रेण त्वङ्मांसहृदयेंद्रियैः । भर्त्रा संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा सा भवेदिति. ॥' याचा भावार्थ:—चतुर्थी होमानें त्वचा मांस हृदय आणि इंद्रियें यांच्यायोगें पत्नी भर्त्याशीं संयोग पावते आणि त्याच्या गोत्राची होते. (त्याच्या गोत्रांत मिळून जाते.) भीमक राजा चतुर्थ होम करून जावें असा कृष्णास आग्रह करीत आहे यावरून वधू विवाहसमयीं पर्याप्तयौवना असावी असें दिसतें. या गोष्टीचा विचार सामाजिक सुधारणा करणाऱ्यांनीं अवश्य केला पाहिजे. १०. मेव्हण्यानें वराचे कान पिळावे व त्याबद्दल त्याला पागोटें इत्यादि द्यावें हा एक देशीय आचार आहे. देशस्थांत हा प्रचलित आहे.

त्यांतें गौरविलें, निशा क्रमिल्लिया प्रातर्विधी सारिला.
राजा शुद्धमतीस हास्यवदनें अत्यादरें बोलिला. ॥ ४४
'भोवल्या कळस देवकीकरीं, मूळ जाय तिजला त्वरा करीं; ।
रोहिणीप्रमुख मंदवादिनी मंडपा विहिणि आणि या दिनीं.' ॥ ४५
राजांगना तदुपरी गजरें निघाली,
श्रीकृष्णमंडपगृहाप्रति शीघ्र आली. ।
प्रार्थूनियां मग तईं वसुदेवजाया
त्या आणिल्या सुनमुखांबुज हो पहाया. ॥ ४६
अंकावरी नवरि घेउनि रूप पाहे,
त्यानंतरें कळस भोवलि तीस वाहे; ।
झालें असें हळदिचें उटणें प्रभावें
त्या वोहरांकडुनि घेवविताति नावें. ॥ ४७
कदंबाभिधानें असे तीर्थ जेथें, तरू मंडपाकार अद्यापि तेथें. ।
महीपाळ आमंत्रणातें निघाला, विवाहि स्वधामासि घेऊनि आला.॥ ४८
घातलीं सकळिकांसि आसनें, मांडलीं कनकरत्नभांजनें. ।
भोजनासि मग पंक्ति बैसली, ते सभा वधुवरीं विराजली. ॥ ४९
लवणमिरकुटाचीं रायतीं एकहारी,
सुरण लवणशाखा आणिती दिव्य नारी. ।
कुवलयदलनेत्रा वाढिती पूर्ण तोषें,
रुणझुणति पदाब्जीं नूपुरें मंदघोषें. ॥ ५०

---

१. भीमकराजा आपल्या पत्नीस म्हणाला, 'देवकी वगैरे विहिणींना तूं मूळ जाय (बोलावणें जा) आणि त्वरा कर. देवकीच्या हातीं भोवल्या कळस दे. या दिनीं (आजच्या दिवशीं) रोहिणी (देवकीची सवत) वगैरे मृदुभाषणी विहिणींना आण=घेउन ये.' भोवल्या कळस=भोवल्या (बहुल्या)च्या चार बाजूस ज्या उतरंडी (वह्या) रचतात त्यावर ठेवण्याचीं लहान भांडीं असतात तीं कळस होत. सुनमुखानंतर दोहोंकडच्या विहिणी एकमेकींस ह्या वह्या व कळस यांचें वाण देत असतात. हा आचार आहे. शास्त्र नाहीं. त्याला उद्देशून ४५ व ४७ श्लोकांत भोवल्या कळसाचा उपयोग केला आहे. (भोवलें=बहुलें.) २. रोहिणी=ही वसुदेवाची पत्नी आणि बळरामाची जननी. ३. मंजुभाषिणी. ४. भीमकपत्नी. ५. सुनेचें मुखकमल. ६. वधूवरांकडून. ७. कदंब यां नांवाचें. (अभिधान=नाम.) ८. भीमकराजा. ९. विवाहांतील मंडळीस. १०. पात्रें. ११. शोभली. १२. रायतीं—रायतें=आलें, आंबे, आंवळे इ० पदार्थांस दहीं, मोहरी इ० पदार्थ घालून तोंडीलावणें करितात तें. १३. कमलपत्रनयना. १४. नूपुरें—नूपुर—घुंगरू, तोरड्या, पैंजण.

निंबें आम्रफलें रसाळ गजरें मूळे तथा भोंकरें,
आलें आंवळिचीं फळें पचविलीं बेलें[1] किती सुंदरें. ।
सुस्वादिष्ठ कुष्मंबरी अनुपमा पात्रांतरीं राजती,
वृंताकें[2] प्रमुखें प्रभावळि[3] महाशाखांचिया शोभती. ॥ ९१
पात्रीं ओदन[4] वाढिलें, लखलखी जैसा शरच्चंद्रमा
क्षीरी, पंचवरान्न[5] पापड वडे लाडू यथानुक्रमा, ।
मांडे तेलवऱ्या बऱ्या गुळवऱ्या घाऱ्या पुऱ्या फेनिया,
संतृप्तें घृतशर्करा पयदधी संपूर्ण हे झालिया. ॥ ९२
नाना सुगंध उदकें भरिलीं सुपात्रें,
आपोषणें[6] करिति सर्व पलार्धमात्रें; ।
प्राणाहुती[7] करुनि सारिति भोजनातें
विज्ञप्ति भूभुज[8] करी प्रभु यादवातें. ॥ ९३
लेह्य[9] पेय[10] चोष्य[11] खाद्य भक्ष्य भोज्य[12] आणिलें,
जें जयासि आवडे तयासि तेंच वाढिलें, ।
प्रीतिपाद्य[13] बद्धहस्त कौंडणेश[14] लाघवी[15]
'स्वस्थचित्त जेविजे' विवाहियांसि[16] वीनवी. ॥ ९४
सभापंक्तिस्थानीं भ्रमति नव योषा[17] सुगरणी[18],
तयांमध्यें राणि प्रियकर विराजे सुखरणी[19], ।
रसाळे आंब्यांचे रस मधुर वाढीति विहिणी,
सुपक्कां केळ्यांच्या रुचिकर अमूपा[20] शिखरिणी[21]. ॥ ९५

१. बेलफळें. २. वांगीं, भटा. ३. सुंदर रांगा. ४. भात. ५. पंचवरान्न=पंचपक्वान्न=घीवर, लाडू, खाजी, जिलबी, आणि गुळोरी. येथें क्षीरी पंच, वरान्न—अशीं पदें पाडावीं हें प्रशस्त होय. पंच क्षीरी—पांच प्रकारच्या खिरी—(१) नखुल्यांची (२) बोटव्यांची (३) शेवयांची (४) माल्ह्याची आणि (५) सरोळ्यांची. वरान्न=वरण. ६. आपोषण=आपोशान या शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे. भोजनाचे प्रारंभीं व अंतीं तळहातावर उदक घेऊन मंत्र म्हणून प्राशन करणें याला 'आपोशान' म्हणतात. 'अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा' आणि 'अमृतापिधानमसि स्वाहा' असे मंत्र आरंभीं व अंतीं म्हणतात. ७. पंच प्राणांस भोजनसमयीं दिलेली आहुति. ८. राजा. ९. लेह्य=चाटून खाण्याजोगें—क्षिप्रादि. १०. पेय=पिण्याजोगें—दुग्धादि. ११. चोष्य=चोंखून खाण्याजोगें—पक्व आम्रफलादि. १२. भोज्य—ओदनादि. १३. प्रेमभावानें. १४. कुंडिननगराधिप. (भीमक.) १५. शाहणा, चतुर, गोड बोलून आपलें काम करून घेणारा. १६. व्याहीमंडळास. १७. स्त्रिया. १८. सुगरीण—स्वैंपाकांत चतुर अशा स्त्रिया. १९. प्रमुख. २०. पुष्कळ. २१. शिकरण.

स्वस्थ[1] संपादिलीं भोजनें मांडवीं, उत्तरापोशणें[2] घेतलीं यादवीं; ।
दिव्य तांबूल दे भूप त्यांकारणें, पुष्पगंधाक्षता अंबरें भूषणें. ॥ ५६

सभे बैसले सर्व आनंदरूपें, किजे[3] ऐरणीपूजनालागिं[4] भूपें. ।
दिलीं अंबरें भूषणें दिव्य रत्नें, नृपें अर्जिलीं जीं यशोदार[5] यत्नें. ॥ ५७
शिरीं झालि[6] तैं आफळी[7] व्याहियांचे, हलीनो[8]वरानोवरीयादवांचे ।
वंदे[9] देवकीरेवतीरोहिणीसीं करी प्रार्थना घेउनी रुक्मिणीसी. ॥ ५८
म्हणे, 'अष्टवर्षा[10] भवेत् कन्यका या, इची लागलीसे सुताहूनि माया; ।
तुम्हां दीधली पुत्रवंतीस पाळा' वधू 'स्फुंदतां[11] बाष्प[12] येती भुपाळा[13]. ॥ ५९

धेंडों[14] नाचविला, स्वधर्म कुळिंचा संपूर्ण संपादिला,
केला होम चतुर्थ, गौरिहर तो श्रीवोहरीं[15] पूजिला; ।
देवोत्थापन[16] भोपयां भुतविला, भूपाळ पाचारिला,
आज्ञा मागितली स्वमंडपगृहा श्रीकृष्णजी चालिला. ॥ ६०

---

१. या श्लोकाचें वृत्त 'स्रग्विणी.' याच्या प्रत्येक चरणांत चार रगण असतात. २. भोजनानंतरचें आपोशान. ३. करी. ४. ऐरिणीपूजन हा विधि विवाहाच्या चवथ्या दिवसीं करतात. यांत वधूवरांच्या वंशवर्धनार्थ कन्यापिता वरमातेस ऐरिणी दान देतो. तसेच तिला व तत्पक्षीय स्त्रीपुरुषांस लुगडी, चोळ्या, धोतरजोडे, शेल इत्यादि यथाशक्ति देतो. ऐरिणीचें पूजन करून ती वरमातेस देतां, तेव्हां जे श्लोक म्हणतात त्यांतील एकाचा अर्थ:—ही पुत्रासारखी पाळलेली सात वर्षांची कन्या तुझ्या पुत्रास दिली आहे, तर तूं आतां तिचें प्रेमानें पालन कर. इतके झाल्यावर उभयपक्षीय सुवासिनी एकमेकीस वायनें देतात. ५. यशोदार=यशानें भव्य किंवा उत्कृष्ट. ['यशोदार' हें 'अंबरें' याचें विशेषण समजावें.] ६. झालि=झाल=चौकोनी परडी. हिचा उपयोग ऐरणीपूजनसमयीं करतात. ७. धरी. ८. बळराम. ९. भीमक राजा वदे. १०. हा श्लोक असा आहे:—'सप्तवर्षा त्वियं कन्या पुत्रवत्पालिता मया । इदानीं तव पुत्राय दत्ता स्नेहेन पाल्यताम् ॥.' ११. स्फुंदली तेव्हां. १२. रोदनोदक. १३. 'भूपाळा' असा शब्द असून वृत्तसुखार्थ 'भुपाळा' असा ऱ्हस्व केला आहे. १४. धेंडा किंवा झेंडा—मध्यप्रदेश व वऱ्हाड यांतील देशस्थ महाराष्ट्रीयांत झेड्याचा उपनयनविवाहादी मंगलकार्यांत मांडवपरतणीच्या दिवशीं एक कुलाचार करित असतात. ज्याचें कार्य होईल त्या मुलाला (मौंजीसमयीं) किंवा नववधूवरास (विवाहप्रसंगी) न्हावी (म्हाली) कडेवर किंवा दोहां कडांवर घेऊन नाचतो. यालाच 'धेंडा नाचविला' असें येथें म्हटलें आहे, [धेंडा=नाचणारा पुरुष. वधू वराच्या घरीं ज्या दिवशीं जाते त्या दिवशीं धेंडा तिला कडेवर घेउन नाचतो—असाही प्रकार आहे.] कोंकणस्थांत असा बोडणाचा किंवा गोंधळाचा कुलाचार आहे तसाच हा देशस्थांत आहे. गोंधळ तर देशस्थांत सर्वत्र कुलाचार आहे. १५. वधूवरांनीं. १६. देवकोत्थापन=कार्यातीं देवक उठवून मंडप सोडून टाकण्याचा विधि. यजमान व यजमानपत्नी यांनीं देवकाच्या सुपांत ठेवलेल्या पानांवर पाणी शिंपडून त्यांची पूजा करून, देवतांची प्रार्थना करून त्यांस 'सहा सहा महिन्यांनीं

गजस्कंधारूढें मणिचवरडोला वधुवरें,
पुढें नाना वाद्यें ध्वनित चमु वेष्टीत गजरें; ।
निजस्थाना आले, गृह भरुनि, लक्ष्मीस नमिलें,
समारंभें द्वारावतिस उभ येताति नवलें. ॥ ६१
पुन्हा वर्णूं द्वारावति तरि दिवाळी सण सदां,
दरिद्राची वार्ता न करिति पुरींचे जन कदां. ।

पुन: आमच्या घरीं या' इत्यादि प्रकार या समयीं होतो. १७. भोपया=भूपया=भोप्या=भवानीचा भक्त. निरनिराळ्या देवतांच्या उपाध्यायांस निरनिराळीं नांवें आहेत, क्षेत्रोपाध्यायांची ही नांवें निरनिराळीं आहेत. पंढरपुरचे विठोबाचे बडवे, तुळजापुरच्या भवानीचे भूते, आंब्याच्या जोगाईचे भोप्ये, रामटेकचे रामाचे पंडये, प्रयागचे प्रयागवळ, वगैरे. वाघ्या, मुरळी, भावकाई, भगतिण, जोगतीण, वगैरे हीं भक्तांचीं नांवें आहेत. १८. भोपया भुतविला=भोप्याच्या अंगीं वारें आणविलें. भोपया भुतविणें=देव संचार करविणें, अंगांत आणविणें, 'भाव' आणविणें. हाही एक कुलाचार आहे. ज्या पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या अंगीं देवतासंचार होतो अशा पुरुषास किंवा स्त्रीस बोलावून आणून त्याच्या किंवा तिच्या इष्टदेवतेचा **मांड** केला असतां, त्या देवतेचा अंगांत संचार होतो, त्या प्रकाराला येथें **भूतविणें** म्हटलें आहे. उदाहरणार्थ—बोडणांत कांहीं स्त्रियांचे अंगीं देवीचा संचार होतो. कांहीं मंगलकार्ये घरांत झाल्यावर अशासारखे कुलाचार (उदाहरणार्थ—गोंधळ, बोडण, डवरा वगैरे) करणें आवश्यक आहेत. हा प्रकार महाराष्ट्रीयांचा झाला. इतर प्रांतस्थांत इतर प्रकारचे कुलाचार, देशाचार आहेत त्यांस 'नेगं,' 'रसूम' अशीं नांवें आहेत. 'भुतविणें' हा 'भूत' नामापासून झालेला नामधातु.

१. दिवाळी—हा शब्द 'दीपावलि' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. दीपावलि शब्द, दीप म्हणजे दिवा आणि आवलि म्हणजे ओळ—पंगत, ह्या शब्दांच्या संयोगापासून झाला आहे. हा दिवाळीचा सण एकंदर पांच दिवसांचा आहे, असें मानितात. ह्यांतला पहिला दिवस आश्विन वद्य त्रयोदशी होय. तिलाच 'धनत्रयोदशी' असें म्हणतात; अजाण लोक 'धनतेरस' म्हणतात. हा दिवस आणि पुढचे दोन दिवस—म्हणजे चतुर्दशी आणि अमावास्या—ह्यांस सण मानण्याचा परिपाठ कशावरुन पडला, ह्याच्या ज्या कथा आहेत, त्यांत एक मुख्य अशी आहे कीं, कोणेएके काळीं, देवांचा अपमान करण्याकरितां, दैत्यांचा राजा भौमासुर, प्राग्ज्योतिषपुरीमध्यें राज्य करीत होता, त्यानें देवमाता अदिति हिचीं भूषणें चोरुन नेलीं; त्यावरुन उभय पक्षांचें तुमुल युद्ध झालें; आणि त्यामध्यें आश्विन वद्य त्रयोदशीच्या रात्रीं, सत्यभामेच्या हातून भौमासुराचा पराभव होऊन, देवांचा जय झाला. त्या प्रसंगीं, भौमासुर समरांगणामध्यें मरणोन्मुख होऊन पडला; आणि, आपल्या उद्धारार्थ गोपालकृष्णास शरण आला. तेव्हां, त्यानें कृपादृष्टीनें त्याचा उद्धार केला; आणि त्याला असा वर दिला कीं, ह्या तीन दिवशीं तुझ्या प्रीत्यर्थ सर्व लोक दीपोत्सव करितील. तेव्हां पासून हा दीपोत्सवाचा परिपाठ चालला आहे. आणखी एक कथा अशी आहे कीं, दैत्यांचा राजा बळी हा आपल्या तपाच्या सामर्थ्यानें अत्यंत प्रबल झाला; आणि त्यानें इंद्रपद देखील घेऊन देवांस अरण्यवासास लाविलें. तेव्हां, भगवंतांनीं वामनावतार घेऊन बळीजवळ तीन पावलें भूमि मा-

सुवर्णाचीं पत्रें झळकति महारत्ननिकरें,
सडे [1]काश्मीराचे [2]विशद गुडियादीक मखरें. ॥ ६२
हली श्रीहरीचा सखा ज्येष्ठ भाऊ, तथा रेवती रुक्मिणी होय [3]जाऊ, ।
जिचा कृष्ण भर्तार विश्वैकतारू निरोपी तितें सर्व संसारतारू. ॥ ६३
विधाता निघंटांत एकाक्षरीया, घृत क्षीर सासू म्हणे पी करीं या. ।
सुनेला पुसे, 'पूर्ण धालीसि बाई !' वदे रुक्मिणी, 'तृप्त मी आतबाई.'॥६४
पुरी द्वारकेमाजि आनंद गाजे, [4]गृहस्थाश्रमीं कृष्ण लक्ष्मी विराजे. ।
[5]टिका श्लोक आख्यान संपूर्ण झालें, शुकाच्या मुखें वाक्य ऐसें निघालें.॥६५

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित.)

[6]आनंदाब्दक शालिवाहन शके [7]षण्नंदबाणक्षमा,
मासांचा [8]नृप मार्गशीर्षक महा बोले कवी सत्तमा. ।

गून घेतली. आणि मग विराटस्वरूप धारण करून, बळीच्या मस्तकावर पाय देऊन, त्यास पाताळीं घातलें; आणि देवांचें राज्य देवांस दिलें. ही गोष्ट आश्विन वद्य त्रयोदशीस झाली; पुढें दोन तीन दिवसांत सगळे देव त्याच्या बंदींतून सुटून स्वस्थानीं गेले. लक्ष्मी क्षीरसागरीं जाऊन स्वस्थ राहिली. म्हणूनच त्या दिवशीं लक्ष्मीपूजन करण्याचा परिपाठ पडला आहे. पांचवा म्हणजे शेवटचा दिवस भाऊबिजेचा. तो कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस पडतो. त्या द्वितीयेस 'यमद्वितीया' म्हणतात. त्याची उपपत्ति अशी सांगितली आहे की, यमुना आणि यम हीं बहीणभावंडें होतीं. यम दक्षिणदिशेस आपल्या राज्यावर आणि यमुना ही उत्तरेस आपल्या पतीच्या गृहीं असल्यामुळें, फार दिवस त्यांची भेट झाली नव्हती; आणि एकमेकांवर त्यांची प्रीति अतिशयित होती. म्हणून, यमराज, आपल्या भगिनीस भेटण्याकरितां तिच्या येथें गेले, आणि तेथें तिनें त्यांचा आदरसत्कार उत्तम प्रकारें करून मोठा उत्सव केला; आणि तिला यमराजांनीं नानाप्रकारचीं मोलवान वस्त्राभरणें देऊन संतुष्ट केलें; ही गोष्ट कार्तिक शुद्ध द्वितीयेस घडली; आणि ती त्या उभयतां बहीणभावंडांस अत्यंत लाभदायक झाली. तेव्हांपासून हा भाऊबिजेच्या सणाचा परिपाठ पडला. अशी ह्या सणाची उपपत्ति प्राचीन ग्रंथांवरून कळते. ('दिवाळी.' पृष्ठ ३-५.)

१. केशराचे. ['काश्मीरं कुंकुमेऽपि स्याट्टंकपुष्करमूलयोः' इति मेदिनी.] २. स्वच्छ. ३. यातृ=जाऊ. ४. गृहस्थाश्रम=चार आश्रमांपैकीं एक. [ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम मानिले आहेत.] ५. येथें छंदोभंग न व्हावा म्हणून 'टी' हें अक्षर कवीनें लघु घातलें आहे. ६. आनंद+अब्दक=आनंदनामक+वर्ष, संवत्सर. ७. षट्=सहा; नंद=कुबेराच्या नऊ निधींपैकीं एक=९; बाण=मदनाचे बाण पांच. 'अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥' अथवा 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तंभनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पंच

श्रीमत्कौशिकगोत्र, वस्ति नगरी गौरीपुरी जाणिजे,
मुख्य स्थानक बीड नीडतरफेमध्यें नृपें राहिजे. ॥ १
'श्रीमद्रुक्मिणिचें स्वयंवर' निकें संपूर्ण हें वाचिजे,
ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखांबुधी जाणिजे, ।
वर्णी विठ्ठल दुंग्धसागरकुलालंकारचूडामणी,
पद्यें प्राकृत सप्त सर्ग तिनशें त्रेपन्न चिंतामणी. ॥ २

विठ्ठज्जीवन.

उल्लास पहिला.

(श्लोक.)

कमलनयन कान्हा[9] जो उभा कुंजशाई
मुरलिमधुरनादें[10] जो वेळी[11] लक्ष गाई[12]; ।

बाणा: प्रकीर्तिता: ॥'=५; क्षमा=पृथ्वी=१=१५९६. हा विठ्ठल कवि छत्रपति शिवाजी महाराजांचे वेळीं होऊन गेला असें शके १५९६ वां वरून होतें. ८. येथें मार्गशीर्ष मासाला मासांचा राजा असें म्हटले आहे. भगवद्गीतेंतही 'मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकर:' [अध्याय १० श्लोक ३५] असे या मासाचें प्रधानत्व वर्णिलें आहे. अमरकोशांतही 'मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च स:' या श्लोकांत याच मासाचें प्रथमत: वर्णन आहे. कदाचित् प्राचीनकाळीं मार्गशीर्ष हा वर्षाच्या आरंभींचा मास असावा, असें अनुमान यावरून कित्येक विद्वानांनीं काढिलें आहे. हा मास समशीतोष्ण असल्यामुळें यास प्रथम स्थान दिलें असें मधुसूदनकृत गीतेवरील टीकेंत दर्शविलें आहे.

१. हा कवि बीड शहरानजीक गौरीपूर येथील राहणारा. हा जातीनें ऋग्वेदी ब्राह्मण असून त्याचें गोत्र कौशिक होतें. यानें 'सीतास्वयंवर' काव्याच्या अखेरीस आपला थोडकासा वृत्तांत दिला आहे. [पृष्ठ ६४ श्लोक, ४६-४७ पहा.] २. जाणावे. ३. बीड हा गांव मोगलाई हद्दींत पैठणापासून आग्नेयेस सुमारें २५ कोसांवर बेंडसुरा नामक लहानशा नदीच्या तिरीं आहे, हें गांव याच नांवाच्या जिल्ह्याची मुख्य जागा आहे. येथें शेंदोनशें ब्राह्मणांचीं घरें असून कलाबतू तयार करण्याचें काम चांगलें चालतें. ४. वाचावें. ५. सोमवंशकुलदीपक. ६. येथें 'प्राकृत' याचा अर्थ 'मराठी' असा आहे. पंतांनींही 'प्राकृतसंस्कृतमिश्रित' इत्यादि स्थलीं या शब्दाचा उपयोग 'मराठी' या अर्थानें केला आहे. ७. या काव्यांत सात सर्ग असून तीनशें त्रेपन्न श्लोक आहेत. ८. या काव्यास 'विठ्ठज्जीवन' असें नांव देण्याचें कारण, कवीच्या मतें हें काव्य विद्वान् लोकांच्या जीवितास आधारभूत होय असें बहुधा असावें. याच्या पठनानें विद्वानांस आनंद होईल अशी याची रचना आहे असा कवीचा अभिप्राय दिसतो. विठ्ठलाच्या इतर काव्यांप्रमाणें याचेही सात उल्लास (सर्ग) आहेत. यांत पौराणिक कथांचें वर्णन असून अनेक वृत्तांची योजना कवीनें केली आहे. ९. कृष्ण. १०. मुरलीच्या गोड स्वरानें. 'मुरलिअधरनादें' असा पाठ मानिल्यास मुरलीच्या आणि मुखाच्या आवाजानें असा अर्थ करावा. ११. वळवितो. १२. 'नंद गाई' असाही पाठ आहे.

[1]शतहिमरुचि लोपे गोपिकामध्यभागीं,
हृदयिं धरि मना! तूं [2]लुब्ध जो रासरंगीं. ॥ १
[3]हरित वसन [4]कांसे कोटिविद्युत्प्रकाशें
[5]नटवरवपु भासे रासरंगीं [6]उभासे, ।
गवळणि गुण वाचे वर्णिती माधवाचे,
[7]हरित मन जनाचें [8]मालिनीमाजि नाचे. ॥ २
[9]कर्णीं रत्नमणी [10]मृगांक [11]तरणी तेजोप मोठें गणी,
केयूरें रमणीय कौस्तुभमणी [12]कांसे झणत्किंकिणी ।
[13]सौवर्णाभरणीं मनोहर मणी जो [14]शोभला भूषणीं,
तो खेळे तरुणीसवें [15]शिशुगणीं [16]गोपाळचूडामणी. ॥ ३
माया पिच्छ जटीं विचित्र मुगुटीं रत्नें महा गोमटीं,
कांसे [17]पीत घटी मणी मणगटी मूर्ति स्वयें धाकुटी; ।
[18]वंशी [19]ओष्ठपुटीं सुरेख मुकुटी खेळे कलिंदीतटीं,
भक्तीतें प्रगटी; अभक्त [20]निवटी, [21]स्वस्थान दे शेवटीं. ॥ ४
कांसे [22]सोनेसळा दिसे [23]झळफळा रंगीत माळा [24]गळां
[25]भाळीं पीत टिळा [26]नवीन विपुळा माळा गळां पुष्कळा, ।
कानीं पद्मकळा [27]प्रफुल्ल सकळां गंधें [28]सुगंधागळा
खेळे [29]पद्मदलायताक्ष [30]सकळा वेष्टीत [31]कामाकुळा. ॥ ५
संध्यारागपरागचर्चितवपू आरूढ जो उंदिरीं,
भाळीं चंद्र विशाल, वर्ण धवला, चंद्रार्क नेत्रोदरीं; ।

---

१. शंभर हिमरुचि (शीतांशु—चंद्र) असा कृष्ण गोपांगनांमध्यें लोपे. २. आसक्त. ३. हिरवें. ४. कमरेस. ५. उत्तम नर्तकाचा देह. ६. उभा असे. ७. हरण करीत. ८. या श्लोकाचें वृत्त 'मालिनी' आहे; (पक्षीं) मालिनी नामक लतांमध्यें. ९. 'कर्णीं दीप्त मणी' व 'कर्णीं दिव्य मणी' असे पाठभेद आहेत. १०. चंद्र. ११. सूर्य. १२. 'कांची कणत्किंकिणी' असाही पाठभेद आहे. १३. सोन्याच्या अलंकारीं. १४. 'शोभवी' असाही पाठभेद आहे. १५. 'शिशुपणीं' असाही पाठभेद आहे. १६. गवळ्यांचा शिरोभूषण. (कृष्ण.) १७. पिंवळें. १८. पांवा. १९. तोंडांत, ओंठांत. २०. मारी. २१. आपलें स्थान, वैकुंठपद, मुक्तिपद. २२. सुवर्णरंगयुक्त पद्यांचा (पीतांबर). २३. तकतकित. २४. गळ्यांत. ['गळां' ही सप्तमी होय. येथें 'आं' सप्तमीचा प्रत्यय आहे. जसें—पायां पडतो.] २५. कपाळीं पीत (पिंवळा) टिळा, केशराचा तिलक. २६. 'नवी नव कळा' असाही पाठ आहे. २७. प्रफुल्ल सगळा गंधें सुगंधी गळा' असाही पाठ आहे. २८. सुगंधानें आगळा (श्रेष्ठ). २९. कमलदललोचन. (कृष्ण.) ३०. 'सदला' पाठभेद. ३१. मदनपीडित.

चक्रांभोजगदांकुशादि धरिले हे आयुधें चौकरीं,
 ध्याता [1]नाभळगांविचा गणपती निर्विघ्न भक्ता करी. ॥ ६
पाशकार्मुकशरांकुशासनीं जे धरी दुरितघोरशासनीं, ।
ते भजोनि शि[2]खिवाहन [3]शारदा वेदशास्त्रजननी वि[4]शारदा. ॥ ७
सद्गुरूसि शरणागत जावें, तो म्हणेल तितकें समजावें; ।
तेंचि बीज हृदयांत [5]जेपावें, [6]साधकें मग तयांत लपावें. ॥ ८
जो गोवर्धनपर्वतातळवटी वेष्टीत गो[7]पावळी,
 ज्याचे वेणुरवें [8]हळाहळ निवे, दुष्टासि जो निर्[9]दळी; ।
ज्यातें [10]बल्लवयोषिता मधुवनीं आलिंगिती चुंबिती,
 तो कल्याण कवींद्र [11]विठ्ठल म्हणे [12]हो श्रोतयां श्रीपती. ॥ ९
म्यां [13]पूर्वार्जव साधिलें न, तुमचे शास्त्रार्थ ना पाहिले,
 श्रीसारस्वतकाव्यनाटकरसालंकार ना देखिले, ।
[14]छंदोग्रंथ निरीक्षिले न, यमकें चित्रेंविचित्रें तुकें,
 [15]दोषां सर्व क्षमा करा चतुर हो! द्या धैर्य मातें [16]निकें. ॥ १०
गर्वे ना फुगणें, न निंद्य करणें, निष्ठूर ना बोलणें,
 युक्तायुक्त, उणें, मनीं न धरणें, क्रोधें न संभाषणें, ।
पद्या आइकणें, उगेंचि असणें, जाणोनि मूकेपणें,
 दोषांतें चुरणें, स्वयं न करणें, हीं साधुंचीं लक्षणें. ॥ ११
[17]छंद[18]ज्ञाननिघंटनाटकरसालंकारकाव्यक्रिया
 जो जाणे गुरुदेवतावरकृपा [19]सारस्वतप्रक्रिया, ।

---

१. बीड गांवापासून सात आठ कोसांवर 'लिंब' या नांवाचा गांव आहे व तेथील गणपतीची प्रतिमा लिंब्याचा गणपति या नांवानें प्रसिद्ध आहे तोच हा गणपति असावा. २. मयूरवाहन. ३. सरस्वती. ४. विचक्षण, चतुर. ५. 'जमावें' असा पाठभेद. ६. मोक्षफळ साधण्याची इच्छा ज्यास त्यानें. ७. गोपसमूह. ८. महाविष शांत होई. ९. मारी. १०. गोपवनिता. ११. विठ्ठलानें स्वनामनिर्देश 'सीतास्वयंवर' आणि 'रुक्मिणीस्वयंवर' या काव्यांच्या आरंभींही केला आहे. [सीतास्वयंवर—सर्ग १ श्लोक २-४-६; रुक्मिणीस्वयंवर—सर्ग १ श्लोक ५ पहा.] १२. होवो. १३. पूर्वग्रंथकारांचें आर्जव (सरलत्व). १४. सीतास्वयंवर—सर्ग १ श्लोक ९ पहा. १५. 'दोषां सर्व करा क्षमा चतुर हो द्या धैर्य जें तें निकें' असाही पाठभेद आहे. १६. खरें, स्पष्ट. १७. छंदःशास्त्र. १८. शब्दकोश. १९. सारस्वत व्याकरण.

त्याचें शुद्ध कवित्व मान्य चतुरांमध्यें सभामंडळी
वर्णी **विठ्ठलदास** तो कवि [1]जगद्वंद्य [2]स्वयं भूतळीं. ॥ १२
वाग्देवी! उदरानिमित्त [3]सदरा म्यां पाहिल्या सुंदरा,
[4]पैं नोहे जठराग्निशांति विधुरा आला [5]कलौ पाहरा ।
गर्भांधा बधिरापुढें श्रम पुरा तूं पावलीसी गिरा[6]!
हा माते! अपराध तो कविवरा सर्व क्षमावा बरा. ॥ १३
माझी [7]स्फूर्ति **सरस्वती**! मज म्हणे, 'बाळा कवी **विठ्ठला**!
मद्वत्सा! श्रमलासि, ऐक सखया! सांगेन जें मी तुला, ।
झाला ताप शमेल या [8]हरिकथापीयूषपानें तुझा,
भक्ताचे पुरवी मनोरथ **हरी**, संदेह नाहीं [9]दुजा.' ॥ १४
श्रीसी गुप्त हरी सुधाब्धिजठरीं गेलासि **मेरु**दरीं
धाके [10]शीत हरी **हिमालय**गिरी, [11]चंद्रप्रभा [12]अंबरीं, ।
झाला [13]क्षीरसरित्पती **शिव** तरी [14]दिग्वासलीलाधरी,
दाते यापरि [15]वैखरी स्तुति करी भूभार पृथ्वीवरी. ॥ १५
जिव्हे! तूं [16]नटवी, तुझे अनुभवीं श्रीमंत सन्मानवी
होती लुब्ध, परंतु एकहि तुला कोणीच ना गौरवी; ।
सत्कीर्ती बरवी जगांत उरवी, व्युत्पन्नता बोलवी,
सत्संगें नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी. ॥ १६
निवे ताप देहीं असें सौख्य नाहीं, विचारूनि पाहीं करीं हीत[17] कांहीं, ।
अदत्ता परीक्षित्य जावो मृगाक्षी भजें [18]खंजनाक्षी [19]प्रभू [20]सर्वसाक्षी. ॥ १७

---

१. जगताला मान्य. २. स्वतः. ३. मोठमोठीं मंदिरें, हवेल्या. ४. पैं, पां, नि इत्यादि निरर्थक शब्द कवितेंत कधीं कधीं पादपूरणार्थ योजितात. ५. कलियुगांत. ६. हे वाणी. ७. कवित्वस्फूर्ति. ८. हरिचरितामृतसेवनानें. ९. या काव्यांतील पद्यांवरून आणि विचारांवरून हें विठ्ठलानें प्रथमतः रचिलें असावें असें वारंवार वाटतें. १०. थंडी. ११. 'चंद्र भ्रमे अंबरीं' असा पाठभेद आहे. १२. आकाशांत. १३. क्षीराब्धि. १४. दिगंबर. १५. वाणी. १६. या श्लोकांत 'वी' अक्षराची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें हा अनुप्रासालंकार होय. नटवी=नर्तकी. १७. येथें वृत्तसुखार्थ 'हित' दीर्घ केला आहे. १८. खंजरीटपक्ष्यासारखे अक्षि (नयन) जिचे ती. [खंजन=ताजवापक्षी.] १९. 'असे सर्वसाक्षी' असा पाठ आढळतो. २०. 'मेरूपासून अणुरेणुत्रसरेणूपर्यंत स्थूलसूक्ष्मपदार्थ, त्यांचा साक्षी—पाहणारा.' (केकावलि.)

व्यर्थ कां श्रमसि, साधका मना! सोडिं हे विषय[1]भोग[2]कामना।
द्रव्यलोलुप धरी जसा धना, तूं करी [3]हरिपदाब्जसाधना. ॥ १८

यत्नें [4]कल्पक्ते सुरायपुरीचें आळें बरें बांधिलें,
सांक्षेपें [5]सुरधेनुच्या [6]पयरसें म्यां सर्वदा सिंचिलें; ।
ते वल्ली रुइचीं फुलें प्रसवली, झाली निराशा मना,
हे वांच्छा पुरवील कोण कविची श्रीपांडुरंगाविना? ॥ १९

[7]अंबर्षि [8]ध्रुव तो [9]गजेंद्र परिसा [10]प्रल्हाद [11]पांचालिका
[12]शीबी चक्रवर्ती [13]बिभीषण महा [14]भक्तोपमन्यू निका, ।

---

१. विषयोपभोगवांछा. २. 'बुद्धिकामना' असाही पाठ आढळतो. ३. हरिचरणकमलप्राप्तीचा उपाय. ४. अगत्यानें, मुद्दाम. ५. कामधेनूच्या दुधानें. ६. 'धेनुच्यामृतरसें' असें पाठांतर आहे. ७. अंबरीष—हा सूर्यवंशोत्पन्न नाभाग राजाचा पुत्र. हा मोठा दानशूर, पराक्रमी आणि भगवद्भक्त होता. एकदां द्वादशीच्या दिवशीं दुर्वास ऋषि याच्या घरीं अतिथि म्हणून आला. तेव्हां राजानें त्यास भोजनार्थ राहवून घेतलें. नंतर मुनि आपलें आन्हिक कर्म करण्यासाठीं नदीतीरीं गेला. या दिवशीं द्वादशी थोडी म्हणजे साधनद्वादशी होती. तेव्हां व्रतभंग होऊं नये म्हणून राजानें, तिथि संपली नाहीं तों देवास नैवेद्य समर्पण करून, भोजन न करतां देवाचें तीर्थ प्राशन करून पारणें सोडलें. हें जाणून मुनि संतप्त झाला. त्यानें आपल्या जटेंतील केंसापासून एक अक्राळ विक्राळ कृत्या (राक्षसी) उत्पन्न करून राजावर सोडिली. तेव्हां विष्णूच्या सुदर्शनचक्रानें तिचा नाश केला आणि त्या मुनीचा पाठलाग केला. हें पाहून दुर्वास भीतिग्रस्त असा विष्णूस शरण गेला. विष्णूनें 'परत अंबरीषाकडे जा, तो निराहार आहे, त्याचें समाधान कर म्हणजे चक्र तुला सोडील' असें सांगितलें. त्यावरून निरुपाय होऊन तो अंबरीषाकडे परत आला. दुर्वासास पाहतांच राजास हर्ष झाला. त्यानें सुदर्शनाची स्तुति करून दुर्वासाला त्यापासून मुक्त केलें आणि यथेच्छ भोजन दिलें—अशी कथा आहे. (भागवत—नवम स्कंध—अध्याय ४-६.) ८. ध्रुव—उत्तानपाद राजास त्याच्या सुनीति नामक भार्येपासून झालेला पुत्र. या राजास सुनीति व सुरुचि अशा दोन भार्या होत्या, त्यांत सुनीति ही नावडती होती, त्यामुळें तिचा पुत्र ध्रुव हाही नावडता होता. एकदां याचा सावत्र भाऊ राजाच्या मांडीवर बसला असतां हाही बसण्यास गेला, पण हें सुरुचीला आवडलें नाहीं व तिनें त्याचा धिक्कार केला. तेव्हां हा रडत रडत आपल्या मातेकडे (सुनीतीकडे) गेला व झालेली गोष्ट तिला सांगितली, तेव्हां तिलाही फार वाईट वाटून ती म्हणाली, 'परमेश्वराची आराधना केल्याशिवाय हें ऐश्वर्य कोठून प्राप्त होणार!' तेव्हां याला पश्चात्ताप होऊन लागलाच अरण्यांत जाऊं लागला, इतक्यांत मार्गामध्यें ध्रुवाला नारद भेटले. त्यांनीं 'तूं लहान आहेस, परत जा' असें सांगितलें, पण यानें ऐकिलें नाहीं. नारदमुनींस याची दया येऊन त्यांनीं यास एक मंत्र व भगवद्ध्यान यांचा उपदेश केला. अल्पकाळांत यास भगवंतांनीं भेट दिली म्हणून याच्या मनांत स्तुति करावी असें वाटलें, पण सामर्थ्य नसल्यामुळें हस्त जोडून उभा राहिला. तेव्हां हें जाणून परमेश्वरानें त्यास सामर्थ्य दिलें, व यानें स्तुति केली. तीवरून परमेश्वर संतुष्ट होऊन 'तूं छत्तीस सहस्र वर्षें पित्याच्या मागें राज्य कर व या स्थानीं परत ये' असा वर दिला. हें सर्व वर्तमान उ-

हे ध्याती हरि, भक्त वैष्णव तया जो पावला संकटीं
ज्याचें चिंतन केलिया हित मना, ध्यातें भजे धूर्जटी. ॥ २०

पाहे एक विचित्र कौतुक, मना! गर्भी कसें रक्षिलें?
मातेचे स्तनमंडळीं पय पुढें कोणे रिती आणिलें? ।
जे मातापितरें निमग्न सुरतें संमोहि कंदर्पकें
त्यांतें ही न कळेचि काय रचिलें सर्वोत्तमें नाटकें. ॥ २१

त्तानपाद राजास कळलें, व तो समारंभपूर्वक सामोरा येऊन ध्रुवास परत नगरास घेऊन गेला, व त्याला राज्याभिषेक करून आपण अरण्यगमन केलें—अशी कथा आहे. (भागवत–स्कं०,४ अ० ८-९.) ९. मागें पृष्ठ ७९ टीप ७ पहा. १०. पृष्ठ ७९ टीप ८ पहा. ११. द्रौपदी. द्रुपदराजाची कन्या. हिला पित्याच्या नांवावरून पांचाली, याज्ञसेनी अशीं नांवें पडलीं. द्रुपदराजानें, हिचें कौतुकानें 'कृष्णा' असें नांव ठेविलें होतें. १२. शिबि—याचें नांव उशीनर असें होतें. याच्या सत्वाची परीक्षा करण्यासाठीं इंद्रानें श्येनाचें रूप घेतलें, आणि अग्नीनें कपोताचें रूप घेतलें, ते दोघे शिबीच्या यज्ञसभेंत आले. कपोत भयाभीत होऊन राजाच्या आश्रयानें लपून राहिला. इतक्यांत त्यास मारण्याच्या मिषानें श्येनही त्याच्याजवळ आला. 'मी क्षुधेनें पीडित झालों आहे, तेव्हां माझा भक्ष्य कपोत मला दे, त्याला आश्रय देऊन तूं अधर्म करूं नको' असें श्येन म्हणूं लागला, तेव्हां राजानें त्यास मृगवराहवृषभमहिषांचें मांस देण्याचें कबूल केलें. पण तें श्येनास आवडलें नाहीं. नंतर 'कपोताचे भारंभार आपल्या शरीराचें मांस कापून देतों' असें उशीनरानें उत्तर केलें. तें श्येनास पसंत पडलें. तुलेमध्यें कपोतास एका बाजूस घालून राजानें आपलें मांस दुसऱ्या बाजूस घातलें, परंतु तें कमी भरलें म्हणून पुन: आपलें मांस घातलें, तरी तराजूंत कपोत जडच येऊं लागला, कपोताचे भारंभार मांस होईना; म्हणून राजा आपण स्वत: पारड्यांत बसला. तें पाहून संतुष्ट होऊन उभयतां इंद्र आणि अग्नि आपलीं रूपें प्रकट करून राजास वर देऊन निघून गेले. (वनपर्व—अध्याय १३०-१३१; १९७-१९८.) १३. रावणसहोदर. (रामभक्त.) १४. उपमन्यु—वसिष्ठकुलोत्पन्न व्याघ्रपाद नामक मुनीचा ज्येष्ठ पुत्र. हा लहान असतां बहुतकरून घरींच खेळत असे. एकदां हा दुसऱ्या आश्रमांतील मुलांसह खेळत असतां तेथे यानें गाईचें दूध काढतांना पाहिलें, व तेथील मुलाच्या मातेनें तेथील मुलांस व यास गोरस पान करण्यास दिलें व तें तो प्याला. नंतर तो आपले घरीं आल्यावर आपले मातेजवळ गोरस मागूं लागला. तेव्हां त्याच्या मातेनें नित्याप्रमाणें पिष्ट पाण्यानें कालवून त्याला दिलें परंतु तें तो न घेतां 'काल मी त्या दुसऱ्या आश्रमांत दूध प्यालों तसें दे' असें म्हणूं लागला. तेव्हां त्याची आई फार खिन्न होऊन म्हणाली कीं, 'असें दूध तुला मिळण्यायोग्य तुम्हीं नाहीं, कारण पूर्वजन्मीं तुझ्या हातून ईश्वराराधन घडलें नाहीं.' यावरून त्यानें ईश्वराराधन करून आकल्प आयुष्य व समग्र क्षीरसागराचें अधिपत्य अशीं संपादन केलीं—अशी कथा आहे. हा शैव होता व कृष्णासही यानेच शैवी दीक्षा दिली. हा धौम्य ऋषीचा ज्येष्ठ भ्राता व तंडी ऋषीचा शिष्य होता. (विशेष माहिती महाभारत—अनुशासनपर्व—अध्याय १४ यांत, अथवा सौरपुराण—अध्याय ३६ यांत पहावी.)

१. शंकर. २. मदनानें.

रक्तीं वीर्य भलें जमोनि रचिलें चर्मास्थिचें बाहुलें
   जें गर्भीं पचलें, कृमीं कवळिलें दुर्गंधीचें पोतलें, ।
पोटीं मूत्र पुरीष पेव भरले [1]रोगें अती सांचिलें
   काळाचें जरि भीतुकें तुज मना! सांगीतलें विठ्ठलें. ॥ २२
शुक्रीं शोणित एकवाट मिळतां कैसी कला निर्मिली?
   दीर्घांशें सुत होय, नातरि [3]सुता हे [4]नेणवे माउली; ।
रेतें शोणित भाग तुल्य मिळतां [5]क्लीबत्व देहासि ये,
   त्यामध्यें [6]यमलें फळें निपजती हे साक्षि सर्वांसि ये. ॥ २३
काळें ना उजळें न नीळ धवळें आरक्त ना पीवळें
   मोठें ना सरळें दुरस्थ जवळें एकत्र ना वेगळें ।
बोलेना मुकलें अपक पिकलें जे साक्षि भूति भलें
   ती ठायीं पडलें म्हणोनि धरिलें वाक्सौन्य म्यां विठ्ठलें. [7] ॥ २४

(घनाक्षरी.)[8]

[9]ध्येय ध्याता आणि ज्ञान । ज्ञेय ज्ञाता आणि ज्ञान ।
जे हे होती तत्समान । तैं [10]निधान सांपडे. ॥
आम्ही भक्त भले भोळे । एक नाचे एक लोळे ।
कैंचे कान कैंचे डोळे । अहो! वेड बागडे! ॥
पाहतां सौख्य कोठें नाहीं । पडलों चिंतासागरडोहीं, ।
तेथें तारूं आलें पाहीं । आपण पांडुरंगजी! ॥
तेणें तेथें दिधली बाहे । ऐसा स्वामी कोठें आहे? ।
म्हणोनि त्याचे हृदयीं राहे । चिंती पाय ते पुजी. ॥ २५

---

१. 'रोगें अचें लिंतिलें' पाठांतर. २. भक्ष्य. खाद्य. ३. कन्या. ४. न जाणे. ५. नपुंसकत्व. ६. जुळीं. ७. यांत 'ळे' आणि 'लें' या अक्षरांची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. ८. या वृत्ताचें नांव घनाक्षरी (कवित्त.) याचें चिंतामणिकविकृत छंदविचारांत लक्षण दिलें आहे तें:—'सोरह पंद्रह बरनपर होत जहां विश्राम । इकतिस अक्षर अंत गुरु कहत घनाक्षर नाम॥'. याचा भावार्थ—या छंदास कवित्त अथवा घनाक्षरी असें म्हणतात. याच्या प्रत्येक पादांत एकतीस अक्षरें असून प्रथम १६ व्या अक्षरावर व नंतर १५ व्या अक्षरावर म्हणजे पादाच्या अखेरीस विराम असतो. याच्या प्रत्येक पादांतही चार भाग असून पहिल्या तीन भागांस यमक असतें. ९. या त्रिपुटी म्हणतात. १०. ठेवा, ब्रह्मरूप ठेवा.

(श्लोक.)

ज्या नामें शतकोटि दग्ध दुरितें[1] जैसीं तृणें पावकें[2],
ज्या नामें गणिकेसि[3] मोक्ष वरिता यानें विमानादिकें, ।
ज्या नामें तरला अजामिळ[4] चमत्कारास तो पावला;
जेणें उद्धरली गजेंद्र[5], मजही त्याचाचि लागो कळा[6]. ॥ २६
विद्वज्जीवनपुण्यपावनकथा[7] वैय्यासकें[8] आपणें
श्रीमद्भागवतीं परीक्षितिप्रती सांगीतली मी[9] म्हणें, ।
जी [10]गीर्वाणमहापुराणदशमस्कंधोत्तमाची टिका,
भाषा प्राकृत[11] हे मराष्ट्रकविता व्युत्पन्न हो! आइका. ॥ २७
श्रीमद्रामचरित्र तेंचि परिसा [12]मंदाकिनी [13]मंद्गिरा,
श्रीमत्कृष्णकथा सुनीलयमुना आली त्रिवेणीतिरा[14]; ।
श्रीमत्काव्य सरस्वती प्रगटली श्रीविठ्ठलाची कळा,
श्रीमद्रुक्मिणिकांत दैवत भजा ग्रंथ प्रयागागळा. ॥ २८
हे गंगा त्रिपंथा[15] अधोक्षजकथा[16] जो आइके [17]सर्वथा
तो पावे चवथा पदार्थचि तया मानाल हो! नान्यथा. ।

---

१. पापे. २. अग्नीने. ३. पिंगलेला. (पृष्ट ५९ टीप २ पहा) ४. हा एका विद्वान् अग्निहोत्री ब्राह्मणाचा मुलगा होता. तो एकदा वनातून समिधा दर्भ घेऊन परत येत असता त्याने रस्त्यांत एक शूद्रस्त्री पाहिली, ती फार सुरूप असल्यामुळे तिला पाहून अजामिळास मोह उत्पन्न झाला. व त्याप्रमाणेंच तिलाही त्याच्या सगतीने काल घाल्वावा असें वाटल्यामुळें तीही त्याच्या सगतीनें राहूं लागली. मग त्याने आपले कुटुंबातील सर्वांचा. त्याग केला. ह्या शूद्रस्त्रीपासून त्याला दहा मुले झाली. त्या सर्वांत त्याचा नारायण नांवाचा एक लाडका मुलगा होता. अजामिळाचा अतकाळ समीप आला असतां त्याने पुत्रवात्सल्यानें 'नारायणा! इकडे ये' अशी हाक मारिली. तेव्हा विष्णुदूतानीं पुत्राचे मिषाने का होईना, त्याचे तोडून श्रीविष्णूचे नाव आले म्हणून त्याचा उद्धार केला—अशी कथा भागवतात आहे. ५. पृष्ट ७९ टीप ७ पहा. ६. गोडी. ७. विद्वानास जीवन देणारी, शुद्ध आणि पवित्र अशी कथा. ८. व्यासपुत्रे. (शुकें.) ९. कवि विठ्ठल. १०. जी संस्कृत भागवत नामक महापुराणाच्या दहाव्या भागाची टीका. ११. मराठी. या श्लोकावरून या काव्यात दशमस्कंधातील कथाचें निरूपण आहे असे होते. १२. गंगा. १३. मंजुळ वाणी. १४. गंगा यमुना सरस्वती संगमतीरा. १५. तीन वाटानीं जाणारी, त्रिमार्गगा. १६. कृष्णकथा. [अधोक्षज=(१, 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः,' (२) 'द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते ॥,' (३) अक्षात् इंद्रियाज्जायते इति अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानं, तदधरं ग्राहकत्वाभावात् हीनं यस्य सः, (४) अधः कृतं अक्षजं इंद्रियज्ञानं येन.] १७. यात 'र्था' आवृत्त असल्यामुळें अनुप्रासालंकार आहे.

गेले जन्म वृथा धरा व्रत कथा बैसोनि विष्णूरथा
  जा सेवा [1]प्रमथाधिपा प्रिय मधा गीतार्थ [2]शब्दोल्लथा. ॥ २९
[3]लीलाविग्रह रामकृष्ण जन हो! आले स्वयें गोकुळा,
  त्यांचें कीर्तन पुण्यपावनकथा गातां सदा सोहळा, ।
धर्मस्थापक विश्वव्यापक जगद्वंद्य व्रजेंद्राघरीं ।
  ते दोघे सरिसे पुराणपुरुष क्रीडे त्रिलोकांतरी. ॥ ३०
नंदाचीं पुंगुलें मुलें सुचपलें दोघे सदा सोज्वळे
  माथा मंडित जांवळें पदतळें रातोत्पलें कोवळें, ।
रामें वज्रहेळें सुरांतककुळें संहारिलीं [11]दोर्बलें;
  कृष्णें [12]शैलें करांगुळीं उचलिला, झाले तळीं गोवळे. ॥ ३१
श्रीरामें [13]विपिनांत [14]अंहमलिना स्त्री ताटिका कल्पना
  श्रीकृष्णें सदनांत दैत्यललना संहारिली पूतना ।
काकुत्स्था रणि नागपाश जडले, जैसी फणी चंदना,
  मातेनें मनमोहनासि उखळी केलें कटीबंधना. ॥ ३२
रामें उद्धरिली शिळा पदरजें, जी शापिली गौतमें,
  कृष्णें वेणुरवें स्वयें उठविली विप्रांगना विक्रमें, ।
रामें उद्धरिली द्रुमप्रियतमा भावें अटव्यांतरीं
  कृष्णें पैं यमलार्जुनासि चरणें उद्धार केला घरीं. ॥ ३३

---

१. प्रमथांचा (गणांचा) नाथ. (शिव.) २.भाषांतर,तरजुमा. ३.लीलेनें मनुष्यदेह धरणारे. ४.सारखे.५. दोन. ६. 'अचपलें' पाठभेद. ७.तांबडें कमल. ८.बळराम. ९. हल=नांगर. १०. दैत्यांचीं कुळें. ११. भुजबळें. १२. पर्वत. (गोवर्धन.) १३. अरण्यांत. १४. पापानें मलिन. १५. पृष्ठ २२ टीप १६ पहा. १६. कंसाची अनुचरी राक्षसी. ही तरुण स्त्रीचें रूप घेऊन गोकुळांतील बालकांचा संहार करित नंदाचे घरीं गेली व कृष्णास आपले विषयुक्त स्तन पाजूं लागली. हें तिचें कपट कृष्णास कळून त्यानें स्तनपान करित असतां तिच्या स्तनांचें आकर्षण करून तिचा प्राण घेतला. भागवत—दशमस्कंध—अध्याय ६ पहा. १७.रामलक्ष्मणां. १८.शरभूत सापांचे पाश. १९.साप. २०.अहल्या. (पृष्ठ २६ टीप १ पहा.) २१. 'सवें' असाही पाठ आहे. २२. अरण्यामध्यें. २३. यमलार्जुन या नांवाचे दोन वृक्ष जवळ जवळ होते. एकदां कृष्ण खेळत खेळत त्यांजवळ गेला तेव्हां त्याच्या आईनें त्याच्या कमरेस उखळ बांधिलें होतें. तें उखळ आडवें होऊन त्या दोन वृक्षांमध्यें अडकलें, तेव्हां त्यानें मोठ्या नेटानें पुढें जाण्यासाठीं हिसका मारिला. त्याक्षणींच ते दोन्ही वृक्ष उपटून पडले. यमलार्जुन हे कुबेरपुत्र होते. हे शापामुळें वृक्षरूप झाले होते. ते कृष्णाच्या करस्पर्शानें शापमुक्त झाले—अशी कथा आहे.

रामें प्रस्तर तारिले कपिवरें हे ख्याति रामायणीं,
गोगोवर्धन माधवें उचलिला गोगोपसंरक्षणीं; ।
रामें रावण कुंभकर्ण समरीं कैसेचे निर्दाळिले
कृष्णें चाणुर मल्ल कंस मथुरेमध्यें जिवें घेतले. ॥ ३४
कांतारीं रघुनाथ रोदन करी, सीता न देखे पुढें,
दैत्यारी नवनीत मागत रडे, नेणेति गौळी मुढें; ।
श्रीरामें दशकंधरासि समरीं चिद्रूपडें दाविलें,
श्रीकृष्णें निजरूप विश्वनयनीं पार्थाचिया घातलें. ॥ ३५
काकुत्स्थासि कलत्र एक, हरि ते सोळा सहस्रा सती,
[12]लंकादान बिभीषणा, मधुपुरी श्रीउग्रसेनाप्रती, ।
वैकुंठासि रघूत्तमें सकळही नेली अयोध्या पुरी,
कृष्णें द्वारवतीसि सर्व मथुरा नेली क्षणाभीतरी. ॥ ३६
रामें राक्षस मारिले, यदुवरें संहारिलें दानवां,
[13]श्रीरामें मृत वानरें उठविले, कृष्णें व्रजीं वल्लवां; ।
श्रीरामें कपिपुंगवांसह वनीं क्रीडा करी काननीं,
कृष्णें गोपसभागमें विचरितो [16]वृंदावना जाउनी. ॥ ३७
रामें विप्रसुता अकाळमरणापासूनि संरक्षिलें,
गोपाळें यमलोक शोधुनि गुरुपुत्राप्रती आणिलें. ।

---

१. दगड, पत्थर. नलवानराच्या साहाय्यानें रामानें सेतु बांधला या कथेकडे कटाक्ष आहे. २. 'लंकेसि' असा पाठभेद आहे. ३. मारिले. ४. अरण्यांत. ५. कृष्ण. ६. लोणी. ७. 'चिद्रूप तें दाविलें' असाही पाठ आहे. ८. अर्जुनाच्या. [गीता—अध्याय ११, यांत श्रीकृष्णानें अर्जुनास विश्वरूप दाखविलें याचें वर्णन आहे.] ९. रामाला. १०. स्त्री. ११. भौमासुरास जिंकून आणलेल्या सोळा हजार राजकन्या. १२. 'लंकाप्राप्ति' असाही पाठ आहे. १३. 'रामें वानर संगरीं उठविले' पाठभेद. १४. इंद्रानें अमृतसेक केला तेव्हां सर्व मृत वानर उठले. १५. गवळ्यांना. १६. जालंधरदैत्याची स्त्री वृंदा, तिचें जें वन तें वृंदावन. १७. एकदां राम राज्य करीत असतां एका विप्राचा मुलगा मरण पावला. तेव्हां बापानें शोकविव्हळ होऊन त्या मुलाला राजद्वारीं ठेवून विलाप करण्यास आरंभ केला. रामाने त्याची समजूत घालून त्याचे डोळे पुसून त्यास स्वस्थ केलें. नंतर रामानें विप्रसुतमरणकारण नारदमुनीला विचारलें. तो म्हणाला, 'जातिधर्माचें उल्लंघन झाल्यामुळें विप्रसुत मेला. कोणी शूद्र तप करीत असावा असें वाटतें, त्याचें निवारण केलें पाहिजे.' नारदाच्या म्हणण्याप्रमाणें रामानें शोध केला. तों दक्षिणदिशेस एका कमलभूषित उत्तम सरोवरासमीप वृक्षाच्या खांदीस लोंबणारा जटाधारी तपोनिरत शंबूक नामक शूद्र दृष्टीस पडला. त्याचवेळीं रामानें त्याचा खड्गानें शिरच्छेद केला. तेव्हां सर्व देव प्रसन्न झाले, आणि 'बर माम' असें रामास म्हणूं लागले.

श्रीरामें दशकंठ मारुनि सुरां बंदींतुनी सोडिलें,
श्रीकृष्णें पितरांसि कंसदनापासूनि दूराविलें. ॥ ३८
रामें दिव्य वनीं विहार करितां सीतासवें गोरटी,
कृष्णें रासविलास गौळणिसवें केला कलिंदीतटीं; ।
रामें त्यागिलि मैथिली, लुटविलीं अंतःपुरें माधवें;
दोघे तारक पूर्ण ब्रह्म, जन हो! ध्यावे गिरा गौरवें. ॥ ३९
विष्णूची अवतारपंक्तिगणना होईल कालांतरीं;
पैं लागे बलरामकृष्णमहिमा वर्णावया वैखरी, ।
ते दोघे जगदीशव्यापकपणें सोमार्कबिंबोद्भटीं
यापेक्षां स्तुति काय विठ्ठल म्हणे वर्णू मुखें गोमटी? ॥ ४०

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'विठ्ठलजीवन' ग्रंथराज पहिला उल्लास 'विष्णुस्तुती,'
श्रीमद्भागवतीं परीक्षिति करी पृच्छा शुकेंद्राप्रती, ।
सांगे विठ्ठल कीर्तनें कलियुगीं सायुज्यता लाहिजे,
स्वर्ग प्राप्त तपें, अधःपतन हें पुण्यक्षयें पाहिजे. ॥ ४१

उल्लास दुसरा.

(मत्तगयंदवृत्त.)

कृष्ण जनार्दन कैटभमर्दन केशव माधव वामन विष्णो!
श्रीमधुसूदन देवकिनंदन दानवशासन विठ्ठल जिष्णो! ।

रामानें मृतविप्रबालक मागून घेतला—याप्रमाणें ही विप्रसुतकथा आहे. १८. कृष्णाचा गुरु सांदीपनि. हा काश्यपमुनीचा पुत्र. याचे मृत पुत्र परत आणून देऊन कृष्णानें गुरुला गुरुदक्षिणा दिली आणि गुरुपत्नीचें समाधान केलें—अशी कथा आहे. (भागवत–दशमस्कंध–अध्याय ४५ पहा.)

१. देवां. २. वाणी. ३. सुंदर. ४. कदाचित् 'विष्णुस्तुति' हें या पहिल्या उल्लासाचें नांव असावें. ५. चार मुक्तींपैकीं एक. ही चार मुक्तींपैकीं शेवटची मुक्ति. हींत जीवाशीं आणि ईश्वराशीं अभेद होतो, दोन्ही एकरूप होतात. (सायुज्यता, सलोकता, समीपता आणि सरूपता हे मुक्तीचे चार प्रकार आहेत.) ६. अधोगति. ७. या वृत्ताचें लक्षण चिंतामणिकविकृत हिंदुस्थानी 'छंदविचारां'त दिलें आहे. 'सात भगण गुरुजुगलजुत सो कहि मत्तगयंद.' याचा भावार्थ:—ज्या श्लोकाच्या प्रत्येक पादांत सात भगण आणि दोन गुरु अक्षरें असतात त्या वृत्ताला 'मत्तगयंद' असें म्हणतात. ह्याला

जे श्रुतिसारपरायण ते जन मुक्त निरंतर त्या हरिनामें
विठ्ठलदास करी ह्रदयीं जप छंदघटा प्रमदाहित कामें. ॥ १

(श्लोक.)

कुंडलें मणिमनोहर कानीं, पीतचीर जघनीं कर दोन्ही ।
पाउलें सम इटेवर सानीं, तो तुझा कवि विठो! वरदानी. ॥ २

'अहो! अक्षराणामकारोऽस्मि' गीता त्यजा वर्ण चौथा, भुजंगप्रयाता, ।
निघे 'राम' तो नाम तो मीचि जिष्णो!' वदे सार श्रीकृष्ण साक्षात विष्णो !॥३

गीता कोटिगुणें मनासि रमते, श्रेष्ठ [11]त्रिवेणीहुनी,
गीता श्रीमुखपंकजीं प्रसवली, पादाब्ज[12]मंदाकिनी; ।
या गंगेसि [13]भगीरथें प्रगटिलें, गीतां[14]तुनें आणिली,
[15]हे चौरी पुरुषार्थ विठ्ठल म्हणे हे पाहिजे सेविली. ॥ ४

'मदिरा' असें संस्कृत नांव असून मराठींत 'सवाई' म्हणतात. हीच फार पाहण्यांत येते. ८. कैटभ दैत्याचा शत्रु. जगदुत्पत्तीच्या समयीं हा दैत्य विष्णूच्या कर्णमलापासून उत्पन्न झाला व याचा संहार विष्णूनें केला—अशी कथा आहे. ९. वृत्तसुखार्थ येथें 'देवकी'शब्दाची अंत्य 'ई' ऱ्हस्व केली आहे.

१. वेदतत्त्वनिरत. २. हरि=विष्णु, कृष्ण. ['हरि' शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत:—'यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्ण्वीशसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥.' ३. विठ्ठल हाच ईशदास. ४. पिंवळें वस्त्र. (पीतांबर.) ५. विटेवर. ६. लहान. ७. 'अक्षराणामकारोऽस्मि' [भगवद्गीता—अध्याय १० श्लोक ३३] हा गीतेंतील श्लोक आहे. याचा अर्थ असा:—'अक्षरांमध्यें मी अकार आहें, समासांमध्यें मी द्वंद्वसमास' इत्यादि. ८. चौथा वर्ण म्हणजे 'णा' होय; हा काढिल्याने 'राम' असें पद निघतें. ९. सर्पासारखें चालणें. 'भुजंगप्रयात' हें या श्लोकाचें वृत्त आहे. याचें लक्षण—'भुजंगप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः'. १०. हे अर्जुना! ११. त्रिवेणी=गंगा, यमुना आणि सरस्वती यांच्या प्रयागस्थ संगमास 'त्रिवेणी' म्हणतात; या नदीत्रयसंगमांत सरस्वतीचा प्रवाह सांप्रत गुप्त झाला आहे. तीन पेड करून घातलेल्या वेणीला त्रिवेणी म्हणावयाचें. १२. गंगा. गीता मुखकमलांतून आणि मंदाकिनी पादकमलांतून निघाली. १३. भगीरथ—पूर्वी रामाचा पूर्वज सगर नामक राजा होता, त्याला दोन स्त्रिया होत्या. त्याच्या दोन स्त्रियांपैकीं एकीस साठ सहस्र व एकीस एकच पुत्र होता. त्याचें नांव असमंजस. सगरानें नव्याण्णव अश्वमेध यज्ञ करून पुन्हा शंभराव्या यज्ञासाठीं अश्व सोडला. तेव्हा इंद्रास धाक पडला कीं, जर शंभर यज्ञ शेवटास गेले तर यास माझे पद मिळेल. या भीतीनें इंद्रानें तो घोडा पळवून पाताळांत कपिलऋषीच्या आश्रमांत नेऊन ठेविला. सगराचे साठ सहस्र पुत्र अश्वरक्षणास होते, ते अश्व पृथ्वीवर कोठे दिसेना म्हणून पाताळलोकीं त्याच्या शोधार्थ गेले. तेथें कपिलमुनीच्या आश्रमांत घोडा पाहून त्यास ताडन करूं लागले. तेव्हां त्या ऋषीनें डोळे उघडून रागानें पाहतांच ते सर्व सगरपुत्र एका क्षणांत जळून भस्म झाले. हें वर्तमान सगरास कळल्यानंतर त्यानें आपला नातू अंशुमान् यास कपिलऋषीच्या सांत्वनार्थ पाठविलें. तेव्हां त्याने कपिलाला प्रसन्न करून त्याच्या आज्ञेनें

गीतेचा [1]महिमा पवित्र परिसा, '[2]गीतामहात्म्यीं' असे,
    झाले व्यास शुकेंद्र संजयमुनी, [3]चौथा पुराणीं नसे. ।
जो साक्षाद्भगवत्परायण कथा सारांश वेदार्थिंचा,
    प्रार्थी विठ्ठलदास [4]पाठ करणें [5]यामार्ध संतीं [6]ईचा. ॥ ५
आयका सरल [7]किंकरवाणी, अर्थ सार्थक तु [8]किं करवाणि ! ।
देति ते वरद सत्कवि राजे, हो सहाय तुज एक विरा जे. ॥ ६
नंदातें गवळी मिळोनि सकळीं [9]आक्षेपिती गोकुळीं
    'कैसा गोपकुळीं तुझा सुत बळी ? आश्चर्य भूमंडळीं, ।
जो जो दैत्य [10]बळेंचि येउनि छळी त्यातें हरी [11]निर्दळी,
    [12]वंशी [13]पाणितळीं, वनीं पशु [14]वेळी वेष्टीत गोपावळी. ॥ ७
झाला जन्मदिनास एक महिना तैं शोषिली [15]पूतना,
    श्रीशौरी मदनावतार सदना आला तुझ्या सज्जना ! ।
कन्या दिव्य सुना [16]सरोजनयना [17]संलग्न सोडीत ना
    वाटे [18]चित्र मना विचित्र रचना, ते काय [19]सांगेसि ना ? ॥ ८

घोडा नेऊन सगराचा यज्ञ पुरा केला व आपल्या चुलत्याचा उद्धार होण्याविषयीं प्रार्थना केली, तेव्हां 'गंगेशिवाय सद्गति होणार नाहीं' असें कपिलानें सांगितलें. तेव्हां गंगेला खालीं आणण्याकरितां त्यानें तप आरंभिलें, परंतु त्याचा हेतु तडीस न जातां त्यास मृत्यु आला. पुढें त्याचा पुत्र दिलीप यानें तप केलें पण तोही मरण पावला. अखेरीस भगीरथानें अत्यंत कठिण तपश्चर्या करून गंगेस प्रसन्न करून खालीं आणलें व सगरपुत्रांचा उद्धार केला. गंगेला भगीरथानें आणिलें म्हणून 'भागीरथी' असें म्हणतात—अशी कथा आहे. १४. गीता+अर्जुनें आणिली. येथें गीता अर्जुन हीं पदें वेगळालीं असणें इष्ट आहे. १५. हे गीता. १६. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ.

१. मोठेपणा. [इमन् (इमा) प्रत्यय विशेषणास लागून भाववाचक नामें होतात. जसें—गुरु-गरिमा, बहु-भूमा, प्रिय-प्रेमा, काल-कालिमा, मृदु-म्रदिमा, इत्यादि.] २. या नांवाच्या प्रकरणांत—स्तोत्रांत. ३. तीन झाले, चौथा मुनि झाला नाहीं. ४. पाठ करावा. [क्रियावाचक नामें कधीं कधीं काव्यग्रंथांत क्रियापदाऐवजीं येतात. येथें 'सारांश पाठ करणें' याचा अर्थ 'सारांश पाठ करावा' असा आहे. दुसरीं उदाहरणें—(१) 'सर्वज्ञाला अज्ञ मनुष्यें काय ज्ञान शिकविणें' (शिकवावें)—मोरोपंत. (२) वरचेवर पत्र पाठवीत जाणें (जावें.)] ५. अर्धा प्रहरभर. याम=प्रहर. ६. इचा=हिचा; गीतेचा. ७. दासाची वाणी. ८. मी काय करूं. ९. प्रश्न करतात, विचारतात. १०. 'बलीय' असाही पाठ आढळतो. बलीय=बलीयस्=बळवान्. ११. निर्दाळण करी, संहारी. १२. 'वेणी' असाही पाठ आहे. १३. हातांत वंशी (पांवा.) १४. वळवितो. १५. पूतना नामक राक्षसी. १६. कमलेक्षणा. १७. 'सलक्ष' असाही पाठ आहे. १८. आश्चर्य. १९. कां सांगत नाहींस.

कंसारी सुभटा कलिंदिनितटा नेलों अई धाकुटा,
तैं आला शकटासुर द्विजहटा कां रे! महा चोरटा? ।
अंगुष्ठें मुगुटा करोनि उलटा संहारिला वोखटा
हाका नंदभटा! तुझा सुत नटा वेषीं घडे गोमटा? ॥ ९
जे आले मरणार्थसाधक तृणावर्तादि संघट्टणा
ते गेले परिणावयासि तरुणा मुक्तीचिया धारणा, ।
जैं पाहे चरणांबुज द्रुमगणा उत्पाटिले दारुणा.
तैं होता करुणानिधी शिशुगणामध्यें लघू रिंगणा. ॥ १०
गोकंठपाश नवलक्ष उणे नितंबी चंचू धरूनि चिरिला बक काक झोंबी, ।
झाला भुजंगम बळें अघ दैत्य आला, तो मारिल्या उपरि कालिय नाथियेला. ११
राधामुखांबुजमिलिंद कलिंदकन्ये! क्रीडा करी तंव निशाचर गोपिकानें, ।
तो मारिला मधुवनीं विपरीत केलें, दावाग्निजाळ गिळिले, व्रज वांचवीलें.॥ १२
गोधनें सकल गोधनवत्सें चोरिले विधि नखें विधि कच्छें, ।
गोकुळीं प्रगटिला अधिकारी पूर्णब्रह्म अवतार मुरारी. ॥ १३
गोपांगनासि यमुनातटिं नग्न केल्या, वेणुस्वरें ऋषिनितंबिनि चोजवील्या, ।
गोवर्धनाद्रि धरिलांगुलि सप्तरात्रीं चौदायनें वय तदा हरिच्या चरित्री. ॥ १४

---

१. कृष्ण. २. उत्तम वीर. भट=वीर, योद्धा. ३. 'आला अर्धी धाकुटा' असाही पाठ आहे. ४. शकटासुर हा कंसाचा सेवक राक्षस. हा शकटाचे (गाड्याचें) रूप धरून कृष्णास मारण्यास आला होता, परंतु कृष्णानें त्यालाच मारिलें. ५. वाईट, दुष्ट. ६. 'चोरटा' असाही पाठ आहे. ७. तृणावर्त. (पृष्ठ ६९ टीप २ पहा.) ८. परिणय (विवाह) करावयास. ९. बक (बकासुर)—कंसपक्षीय असुर. यमुनातीरीं वृंदावनामध्यें, एकदां गोपालांसहवर्तमान कृष्ण क्रीडा करीत असतां, तेथें यानें बकवेषानें येऊन त्यास गिळिलें. तेणेंकरून याच्या गळप्रदेशीं दाह होऊन यानें कृष्णास मुखाबाहेर टाकिलें, व त्यास पुनः मारावास धांवला. तें याचें दुष्ट कृत्य पाहून, कृष्णानें याचे दोनही चचू धरिले, आणि ते फाडून यास मारून टाकिलें. (भा०म०ऐ०को०.) १०. सर्प. ११. मारिला. १२. कमलभ्रमर. १३. गोकुळ. १४. 'अधिकार' असाही पाठ आहे. १५. कृष्ण. (मुर नामक दैत्याचा अरि.) १६. ही गोष्ट 'कात्यायनीव्रतकथा' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. १७. मुनिपत्नी. वामनकृत 'यज्ञपत्न्याख्यान' पहा. १८. 'नाचवील्या' असा अन्य पाठभेद आहे. १९. गोवर्धन—यमुनातीरीं वृंदावननिकटवर्ती पर्वत. प्रतिवर्षी इंद्रानें चांगली वृष्टि करावी, आणि तद्द्वारा धान्यतृणाची विपुलता व्हावी, म्हणून नंद इंद्रयाग करीत असे, तो न करतां ब्राह्मण, गाई आणि गोवर्धन पर्वत यांस उद्देशून यज्ञ केला. त्यावरून इंद्रास मोठा राग आला, व त्यानें गोकुळ बुडविण्यासाठीं सात दिवस सात रात्री भयंकर जलवृष्टि करविली. यामुळें गाई आणि गवळी यांना खाणें मिळेना तेव्हां गोवर्धन पर्वताला बोटावर उचलून धरून त्याच्या खालीं कृष्णानें सर्व गोकुळाचें अतिवृष्टीपासून संरक्षण केलें—अशी कथा आहे. २०. 'अष्ट सप्तरात्रीं' असाही पाठ आहे. धरिला+अंगुलि या पदांचा संधि अप्रशस्त होय.

सर्पें शरीर गिळितांचि तुझें सखुर्दें मारूनि त्यांसि तुज सोडविलें मुकुंदें, ।
नेलें धरूनि वरुणें तधिं बांधवीले, गोपां सचित्र उदकीं मग दाखवीले. ॥ १५

धेनुकासुर निमासुर आला तो प्रलंब करि साह्य तयाला, ।
प्रेतनाथनगराप्रति[3] त्यांतें प्रेरिले हलधरें बलवंतें. ॥ १६

उपजला जगजीवन जैंहुनी द्रुमलता सफला मधुकाननीं ।
मरकतोपलदिव्यगृहांगणीं प्रगटली कमला नटधारिणी. ॥ १७

व्रजपुरीं नवलक्ष निकेतनें उघडिजे नयनाब्जविलोचनें ।
भुलविल्या शरदिंदुनिभानना, 'हरि कसा मग तूं हि कथींचना?' ॥ १८

[12]वोसंगी स्तनपान कृष्ण करितां माता निरीक्षीतसे,[13]
शौरी आ पसरी विजृंभणमिषें,[14] ब्रह्मांड पोटीं दिसे, ।
तें देखोनि मनांत विस्मय करी, कांपे यशोदा सती,
दृग् लावी मृगशावलोलनयना कैसा सुत श्रीपती?' ॥ १९

नंदें आयकिलें म्हणे, 'बहु भलें, जें जें तुम्हीं पूसिलें,
तें गर्गें पहिलेंचि गुह्य कथिलें, सांचार म्यां मानिलें, ।
सच्चिद्रूप भलें स्वयें प्रगटिलें श्रीविष्णुनें आपुलें,
त्वद्भाग्य स्फुरलें, म्हणोनि उरला सारांश सांगीतलें.' ॥ २०

जो विष्णु अवतार घे चहुंयुगीं रूपें अपूर्वें धरी,
नानावर्ण विचित्र घेउनि वसे ब्रह्मांडभांडोदरीं, ।
तो हा कृष्ण म्हणोनि पालन करी हें बीज सांगीतलें,
केलें विस्मय गोवळीं, मग गृहा गंतव्य आरंभिलें. ॥ २१

---

१. मोक्षदाता जो कृष्ण त्यानें. २. यमाच्या नगराला. ३. 'मारिले' असाही पाठ आहे. ४. बळरामानें. ५. मधूच्या उद्यानांत. ६. मरकताच्या (पाचेच्या) उपलांनीं (दगडांनीं) दिव्य (सुंदर) अशा गृहांगणांत. ७. 'जगतारिणी' असाही पाठ आहे. ८. गृहें. ९. नयनकमलें. १०. शरत्कालीन इंदूप्रमाणें (चंद्राप्रमाणें) सुंदर आननें (मुखें) ज्यांचीं अशा. ११. 'हरि कथा तव सूत कथींचना' असाही पाठ आहे. १२. मांडीवर उत्संगीं. १३. पाहतसे. १४. जांभई देण्याच्या मिषानें. १५. दृष्टि लावी. १६. हरिणबालेक्षणा. १७. गर्गमुनीनें. १८. खरोखर. १९. 'त्वद्भाग्य स्फुरलें, म्हणोनि उगलें संक्षेप सांगीतलें' असाही पाठ आहे. २०. स्फुरण पावलें, वृद्धि पावलें. २१. चार युगांत. २२. बहुत. २३. 'नटे' असाही अन्य पाठ आहे. २४. या विश्वांत. २५. गवळ्यांनीं. २६. गमन. [गंतव्य हें येथें नाम आहे. धातूस 'तव्य' प्रत्यय लागून भविष्यकालदर्शक विशेषणें होतात, पण केव्हां केव्हां त्यांचा अर्थ व्यवहारांत मर्यादित होऊन तीं नामें होतात. जसें—कर्तव्य, भवितव्य.]

चित्ता तत्वविचार शुद्ध न कळे वेदश्रुती[1] शोधितां,
विश्रांतिस्थळ नाढळे हरिविणें नानागमें[2] पाहतां, ।
जो विश्वंभर सर्वसाक्ष नटला साकार सर्वां घटीं
तो पाहे कविराज विठ्ठल म्हणे साक्षात भीमातटीं. ॥ २२

राम राम जयराम सतकें[3], नित्य जो जप करील कौतुकें, ।
त्यांसि पुण्य[4] इतुके घडे निकें, भस्म होति शत कोटि पातकें. ॥ २३

रमा सारमासारखी वृत्ति ज्याची, करी चाकरी चापपाणी तयाची, ।
जना सज्जना सत्य मिथ्या कळावें, कवी शीकवी शीघ्र जावोनि ध्यावें. ॥ २४

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'विठ्ठज्जीवन' ग्रंथराज दुसरा उल्लास हा वर्णिला,
गोपाळीं व्रजनायकांसीं पुसिलें तो भाव सांगीतला. ।
आतां गाइन कौतुकार्थ हरिची क्रीडा कलिंदीतटीं
प्रार्थी विठ्ठल पंडितीं [10]परिसिजे पद्यें महा [11]गोमटीं. ॥ २५

---

१. 'श्रुति'शब्दाविषयीं पुढील विवेचन मनन करण्यासारखें आहे:—'जिच्या योगानें धर्म ऐकूं येतो (समजतो) ती श्रुति, असा 'श्रुति'शब्दाचा मूलार्थ आहे. वेदमंत्र म्हणण्याचे वेळेस पाठकाचे चित्ताची एकाग्रता राहून अर्थानुसंधान राहावें म्हणून पुस्तकावरून पठन करण्याचा निषेध शास्त्रकारांनीं केला आहे. ऐकून म्हणणें यावरून वेदास 'श्रुति' हें नांव पडलें, व 'श्रुति' शब्दावरून प्राचीनकाळीं लेखनकला भरतखंडांत नव्हती, अशीं अनुमानें यूरोपांतील विद्वान् करतात तीं बरोबर नाहींत. याप्रमाणेंच वेदार्थाचें स्मरण करून त्यांत प्रतिपादित केलेल्या धर्माचें ऋषींनीं विस्तारानें ज्यांत कथन केलें आहे, असे जे ग्रंथ त्यांचें नांव 'स्मृति.' असा 'स्मृति'शब्दाचा अर्थ प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांनीं केला आहे. याकरितां 'स्मृति' म्हणजे केवळ 'स्मरणानें पढण्याचे ग्रंथ' असा अर्थ करून स्मृतिकालींही भरतखंडांत लेखनकलेचा अभाव होता असें म्हणणें निराधार आहे. कारण स्मृतींमध्यें न्यायसभेंत मानण्याचीं प्रमाणे सांगितलीं आहेत व त्यांत लेखप्रमाण धरलें आहे.' (व्युत्पत्तिप्रदीप–पृष्ठ ६६ पहा.) २. नाना+आगमें=अनेक+शास्त्रें. ३. सतत. ४. 'पूज्य' असाही पाठ आहे. ५. स्पष्ट, खरें, चोख. ६. कृष्ण. ७. सांग–सांगितला, माग–मागितला, असें भूतकाळचें रूप अंत्यास 'इत' लागून होतें. ८. लीला. ९. यमुनातटीं. १०. ऐकावीं. 'परिसिजे' 'साहिजे' इत्यादि रूपें काव्यग्रंथांत विध्यर्थी योजतात हें प्रसिद्ध आहे. ११. सुंदर.

उल्लास तिसरा.

(श्लोक.)

करकमळनितंबा सांवळी ब्रह्ममूर्ती,
प्रगटलि नटवेषें, व्यापिलें विश्व कीर्ती; ।
[2]अमृतपद वराया सेतु हा [3]पुंडरीकें
कलियुगिं रचिलासे पाहवी साक्षि लोकें. ॥ १

भागीरथी भीमनदी समाना, काशीपुरी पंढरि तैत्समाना, ।
विश्वेश तो विठ्ठल राज पाहा, सांगीतला मंत्र सुखें जपा हा. ॥ २

भूवैकुंठपुरी पवित्र नगरी [6]द्वारावती दूसरी,
पृथ्वीहूनि बरी वसे वितिभरी श्रीविष्णुचक्रावरी, ।
काशी सौम्य पुरी, अपाय न करी जे दर्शनें उद्धरी,
नांदे मुख्य हरी, म्हणोनि चतुरीं वस्ती किजे[7] पंढरीं. ॥ ३

माघस्नानें प्रयागीं सुकृत कलियुगीं प्राप्त जें होय वेगीं,
जैसा घे [10]सोमयागी [11]अमृतपद जगीं, जें घडे साधुसंगीं, ।
जें कां [12]अष्टांगयोगीं गवसित सलगी ऊर्ध्वरेतःप्रसंगीं
तें श्रीमत्पांडुरंगीं हरिचरणयुगीं पाविजे पुण्यभागीं. ॥ ४

[13]प्राण्या रे! घटिका न होय सुटका काल क्रमी नेटका,
मानीना [14]फटकाल देह लटिका [15]मृत्कुंभ हा फूटका, ।
ये जोडूनि टका दुरांश कटका जाऊनि कर्णाटिका,
तैसा कां भटका [16]श्रिकृष्ण चुटका साधी मना कंटका. ॥ ५

---

१. 'कृष्णकीर्ति' असाही पाठ आहे. २. मोक्षस्थान. ३. विठ्ठलभक्तविशेषानें. ४. 'पाहिजे' असाही पाठ आहे. ५. 'तुल्य जाणा' असा अन्य पाठ आहे. ६. द्वारका—कंसास मारून मथुरेमध्यें कृष्ण राहिला असतां, कंसाचा सासरा जरासंध मगधदेशचा राजा, याणें अठरा वेळां मथुरेस वेढा दिला; परंतु तो व्यर्थ झाला. तरी सुखानें राहण्याकरितां कृष्णानें द्वारकानामक नगरी गुजराथेच्या पश्चिमेस समुद्रामध्यें वसविली. पूर्वींचें द्वारका बेट समुद्रांत गुप्त झालें, व हल्लीं जी द्वारका आहे ती त्या द्वारकेच्या जवळच दुसरें बेट आहे असें म्हणतात. [विविधज्ञानविस्तार—पु० ५ अं० ६.] ७. 'सांवशरी अपार नगरी जे दर्शनें उद्धरी' असा अन्य पाठ आहे. ८. करावी. ९. पुण्य. १०. सोमयज्ञ करणारा, (राजसूय यज्ञ करणारा.) ११. मोक्षस्थान. १२. योगाचीं अंगें आठ आहेत:—नियम, प्राणायाम, प्रत्याहार इत्यादि. १३. 'पुण्याचा चुटका न होय घटिका' असाही पाठ आहे. या श्लोकांत 'टका' पदाची आवृत्ति आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. १४. नीच, हलकट. १५. मातीचा घडा. १६. येथें 'श्री' छंदोभंग न व्हावा म्हणून न्हस्व केली आहे. असा प्रकार विठ्ठलाच्या काव्यांत सर्वगामी आहे.

चैत्र मास तिथि पूर्ण चंद्रमा, दिव्य कुंजवन कामिकलोपमा, ।
ते स्थळीं सुरतरू[1]तळीं हरी वाजवी सुरस र[2]समोहरी. ॥ ६
तो व्रजासि मुरलीधर गेला, गोपिकासीं विरहज्वर झाला; ।
चालिल्या नविन कुंजवनासीं साभिमान वृ[3]षभानुसुतेसीं. ॥ ७
पा[4]टव्य वर्णूं जरि इंद्रियाचें तें तों[5] निजागार म[6]नोभवाचें, ।
शृंगारबाहूल्यरसप्र[7]बंधीं संक्षेप सांगेन कथासमंधी. ॥ ८
[8]मधुविपिना परमादर जा[9]या र[10]सें पहिला करि सादर जा[11]या, ।
न[12]गे परिवेष्टित लंपटजाया व्र[13]जमहिषी हरिची पट का[14]या. ॥ ९
देशपरत्वें सुंदर योषा[15] प्राकृत लेणें लेत विशेषा, ।
संस्कृत मत्ते वर्णिन सोळा छंद निरोपी '[16]चंपकमाळा' ॥ १०
अभ्यंग चीर तिलकीं मृ[17]गनाभि नेत्रीं मुक्तावली अगरुचंदन गोपगात्रीं ।
श्रीकुंडलें श्रुतिपुटीं, [18]मणिमुक्त नाकीं प[19]त्रावली कुचयुगीं र[20]चना विलोकी. ॥ ११
म[21]नगटीं वलयावरि आदरें, प[22]दयुगीं झणकारिति नेपुरें[23]; ।
स[24]रळभूषणमंडित वेणिका, मग विडी वदनीं धरि राधिका. ॥ १२
कानीं ता[25]नवडे विचित्र सु[26]घडे चंद्रोपमे [27]चोखडे,
चोळीचें निरडें दिसे धड पुढें मुक्ताफळा येवढें; ।
रंगाचें लुगडें, कृशांग उघडें, दावीतसे चोखडें,
स्वर्गींचेहि पडे, भुले मन कुडें, देखोनियां रूपडें. ॥ १३

---

१. येथें 'तरु' शब्द छंदोभंग टाळण्यासाठीं दीर्घ केला आहे. २. उत्तम पांवा. ३. राधिकेशीं. ४. पटुता, कुशलता. ५. तर. ['तों' हें पादपूरणार्थक अव्यय आणावें.] ६. मदनाचें. ७. 'प्रसंगीं' असाही पाठ आहे. ८. या श्लोकाचें वृत्त **तामरस**. 'इह वद **तामरसं** नजजायः' या लक्षणाप्रमाणें या श्लोकाच्या प्रत्येक पादांत न, ज, ज आणि य असे गण येतात. ९. आण्यासाठीं. १०. पहिला रस=शृंगाररस. ११. स्त्रियांस. १२. 'नग परिवेष्टित' असाही पाठ आहे. १३. गोकुळांतील स्त्रिया. १४. 'आया' असाही पाठ आहे. १५. स्त्री. १६. या श्लोकाचें वृत्त 'चंपकमाला' होय. याच्या प्रत्येक पादांत भ, म, स, आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. यांत पांचव्या अक्षरावर यति आहे. याचा अन्य पाठ:–'देशपरत्वें प्राकृत लेणें । देतिहि रत्नें भूषित लेणें ॥.' १७. कस्तुरी. १८. नथ. १९. पत्रावळी='पत्राकार पंक्ति—शृंगारी पुरुष स्वहस्तानें कुंकुमकेशरादि सुगंध द्रव्यांनीं आपल्या प्रियांच्या स्तनगंडादिकपर्यंतावर मकरपत्राकार वेलबुट्टी काढितात ती.' [यशोदापांडुरंगी—केकावली पृष्ठ ४७.] २०. 'रसना' असाही पाठ आहे. २१. 'मनगट=मणगट=मणिबंध. २२. दोन पायांत. २३. नूपुरें=पैंजण. २४. 'रुळत अंचळ मंडित वेणिका' असाही पाठ आहे. २५. अलंकारविशेष. २६. सुंदर. २७. उत्तम.

नीळे निर्मळ पुष्पराग मरकें वैडूर्य चिंतामणी,
माणिक्यें मणि पद्मराग जडिले राधेचिया भूषणीं, ।
गोमेदोत्पलपाचिरत्ननिकरीं[1] वज्रप्रभाळादिभा,
श्रीजांबूनदहेम[2] त्यावरि पडे मुक्ताफळांची प्रभा. ॥ १४
नीळी कलिंदतनया[3] नवरोमराजी[4], मुक्तावळी सुरनदी धवळी[5] विराजी, ।
मध्यें सरस्वति प्रवाळमणी निवेदी, तीर्थे प्रयागवनिता हृदयारविंदीं[6]. ॥ १५
कुचीं कंचुकी भूषसंन्यास[7] केला, मनींचा तिनें भ्रष्ट संन्यास[8] केला; ।
अहंताप तो देवकन्यास केला, महागर्व त्याचा उपन्यास[9] केला. ॥ १६
करी स्वच्छ सारंग सारंगनेत्रा[10], निरीक्षी कसा रंग सारंगनेत्रा. ।
मृगांक[11] स्वता रंग सारंगपाणी[12], दिसे लालसा लाल सारंगपाणी. ॥ १७
निघाली वना राधिका कामसेना, न वाखाणितां ग्रंथ साक्षीस येना; ।
स्मराचा सखा चंद्रमा होय माना, मुखीं साम्यता पावली सत्यभामा. ॥ १८
मृगाक्षी[13] म्हणे की नवीनांबुजाक्षी[14] चलन्मीनदृग्बाण[15] ते खंजनाक्षी[16], ।
स्फुरे भ्रूलता वक्रचाप स्मराचें, महा[17] वाद्य कंबुग्रिवा[18] शंकराचें. ॥ १९

(मंदिरावृत्त.[19])

पीन[20] पयोधर[21] की धरणीधर[22]मंदरमेरुघनस्तनलिंगें,
कीं करिशावक[23]कुंभ कि कंदुक गुच्छ करी धरि जोति अनंगें, ।
की कुचमंडल कीं घट[24]वर्तुल तालफळें वृंते[25] गोल सदा
बिल्व कपित्थ अलंबु पदा छंद कवींद्र म्हणे प्रमदा. ॥ २०

१. रत्नविशेष. २. सोनें. ३. यमुनानदीचें उदक काळें, व गंगेचें शुभ्र आहे. ४. 'तनुरोमराजी' असाही पाठ आहे. ५. पांढरी. ६. हृदयकमळांत. ७. भूषणें घालणें. ८. संन्यास=उत्तम विचार. ९. त्याग, एकीकडे ठेवणें. १०. हरिणाक्षी, एणाक्षी. ११. चंद्र. १२. कृष्ण. (शार्ङ्गपाणि=शार्ङ्ग चाप ज्याच्या हातांत तो.) १३. मृगशावाक्षी, मृगशावनयना. १४. नूतनकमलनेत्रा. १५. चंचल मीनाप्रमाणें कटाक्षशर जिचे अशी. १६. खंजनपक्ष्याप्रमाणें डोळे जिचे ती. १७. 'महावाद्य कंबुग्रिवा कंठ साचें' असाही पाठ आहे. १८. कंबूसारखी (शंखासारखी) ग्रीवा (कंठ) ज्याची तो. ['रेखात्रयांकिता ग्रीवा कंबुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः—वीरराघवकृत टीकान्वित महावीरचरित पृष्ठ ८३.] १९. याचें हिंदुस्थानी नाव 'मत्तगयंद.' या छंदाला सवाई म्हणण्याचा परिपाठ आहे. हीच फार पाहण्यांत येते. कामदाहूनाप्रमाणें सवाईत गणभेद, अक्षरभेद आणि क्रमभेद कधीं कधीं आढळतात. या पद्याच्या उत्तरार्धांतच गणभेद आढळतो तो वाचकांनीं पहावा. २०. पुष्ट. २१. स्तन. २२. पर्वत. २३. गजबालगंडस्थळ. २४. कुंभ. २५. वाटोळे.

(श्लोक.)

योद्धा महा पुष्पधनुष्यबाणीं त्याचे करीं शस्त्र जसें सुपाणी, ।
तैसी दिसे भूषणयुक्त वेणी कीं सांवळी नागिणिकांचि वेणी. ॥ २१

बाल नाग लघु गोंडस साजिरी हेमदंड कर मंडित त्यापरी, ।
दुर्ग धाम तनु दुर्ग भूवरी युध्यते रतिनितंबकेसरी ॥ २२

स्मराचे घनाकार कर्ण स्त्रियांचे शुचीदंतपंक्ती हिरे मन्मथाचे, ।
सुजिव्हा जसी ते नदी ताम्रपर्णी तनू दिव्य कांता शुकंदर्पवाणी. ॥ २३

बाणांकुशांबुज····हृदयांबु पेटी, रंभोरु नाभि विरहा परि येक पाटी, ।
सोपांनमार्ग त्रिवळी स्मर खड्गपाणीं, पादाब्ज कामकमळें नवपल्लवाणी. ॥ २४

वना निघाली गजमत्तचाली कामेश्वराची चमु दिव्य झाली, ।
तीचे शिरीं छत्र धरी मुरारी, उष्णें पिडीना भृश भानु कारि. ॥ २५

अलंकार ल्याली प्रफुल्लांबुजाक्षी निकुंजाल्या जावयातें अपेक्षी; ।
ठकारें निघाली मदोन्मत्त चाली मनीं राजहंसासि लज्जा उदेली. ॥ २६

कल्याण नेनी शकुन प्रयाणीं, स्वेच्छें वरी रत्न अनेक लेणीं, ।
मुहूर्त जुंबाड धबाड मानी, केंद्र त्रिकोणीं ग्रह सौम्यलग्नीं. ॥ २७

तथं चंद्रमुखी तिची प्रियसखी आली मनासारखी,
तैं बोले स्वमुखीं धरोनि वळखी मी हो ! नव्हे पारखी, ।
सांगे कार्य, सुखी करी नवि सखी, पाहे वनें आणखीं,
घेई ये चवखी प्रमाण निरखी साक्ष स्वभू शंभु कीं. ॥ २८

१. उत्तम पाणीदार, तीव्र. २. नागिणीचें वेटाळें. ३. 'षोडश' असा पाठ ग्रहण केल्यास 'सोळा वर्षांची' असा अर्थ होऊं शकेल. ४. 'दंड तया वरी' असाही पाठ आहे. ५. 'गुहा' असाही अन्य पाठ आहे. ६. सिंह. ७. ताम्रपर्णी=मलयपर्वतापासून उत्पन्न होणारी नदी. ही फार लहान आहे तरी हिची मौक्तिकांविषयीं ख्याति आहे. [रघुवंश—सर्ग ४-५० 'मिळे ताम्रपर्णी समुद्रास जेथें । अती उत्तमें मौक्तिकें होति तेथें'.] ८. मदनासारखी. ९. कदलीसारख्या मांड्या जिच्या ती रंभोरु. (रंभा+ऊरु =कदली+मांडी.) १०. पायऱ्यांचा मार्ग. ११. त्रिवली=उदरावरील तीन चिरम्यांचा समूह ती. १२. मत्तगजगामिनी. १३. सूर्य. १४. विकसितकमलनेत्रा. १५. इच्छी. १६. राजहंस. ['राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः.] १७. 'सबन्स वरि वस्त' असाही पाठ आहे. १८. धबाड मुहूर्त=शुभ मुहूर्त. १९. कुंजवनांत. या पद्यांत वारंवार 'खी' या वर्णाची आवृत्ति झाली आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. २०. परकी. २१. 'सांगे कार्य सुखी करी नवि सुखी सांगे नये आयकी' असाही पाठ आहे.

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विद्वज्जीवन ग्रंथराज, तिसरा उल्लास तो वर्णितां,
चित्तोल्लास कवीश्वरांसि हरिनें केला, कथा ऐकतां, ।
गेल्या कुंजवनासि हंसगमना पाहावया श्रीहरी;
प्रार्थी विठ्ठल पंडितीं परिसिजे, दारिद्र्यदोषा हरी. ॥ २९

उल्लास चवथा.

(श्लोक.)

कानीं कांचन कुंडलें, कर कटीं, कंठीं सुमुक्तावळी,
भालीं चंदन, पीत चीर जघनीं, काया खुजी सांवळी; ।
श्रीवत्सांकित भूषणें प्रगटलीं भीमापेगच्या तटीं,
श्रीमद्रुक्मिणिकांतमूर्ति हृदयीं मी ध्यातसें गोमटी. ॥ १

जेणें आचरणें करोनि तरणें तें कां न कीजे म्हणे?
काळें आप्तपणें दिल्हें अवन जें तें तों नये टाकणें, ।
ज्या नामस्मरणें करोनि तरणें सायुज्यता भाकणें
तें कां न स्मरणें अधर्म करणें, हे श्लाघ्य कोण्या गुणें. ॥ २

निकुंजवन शोधिलें, गणपचक्र धुंडाळिलें,
सहस्रदळ टाकिले, ग्रहदशा......पाहिले, ।
अनाहत उलंघिले उपरि यान आरंभिलें,
विशुद्ध वन लागलें, सरळ वृक्ष पृथ्वी भले. ॥ ३

सहस्रपत्रा रुजिणावयाचे, उपाय हे ते स्थळिं जावयाचे, ।
दारिद्र्यदावानळचक्र मध्यें उल्लंघिल्या प्राप्त निजात्मबोधें. ॥ ४

---

१. चित्ताला आनंद. २. हंसगामिनी गोपी, हंसासारखें सुंदर गमन (गति) ज्याचें त्या. ३. सोन्याचीं. ४. कुंडलें="सोन्याचीं कुड्डीं. यांत एक खालोखाल एक व एकावर एक बसविलेलीं तबकटें असून त्यांच्या कोंदणांत हिरे बसविलेले असत. प्राचीन काळीं स्त्रियांप्रमाणें पुरुषही असलीं कुंडलें कानांत घालीत, व उत्तर हिंदुस्थानांत अजून सुद्धां तसें करितात." [देशी हुन्नर–पृष्ठ ४५.] ५. कमरेवर हात. ६. मोत्यांची कंठी. ७. पिंवळें रत्न. ८. श्रीवत्स भूषणानें युक्त. ९. भीमानदीच्या तीरीं. १०. सुंदर. ११. ज्या (आचरणानें). १२. संरक्षण. १३. संसारसागरतरण. १४.'सुरस वृक्ष पृथ्वी भले' असाही पाठ आहे. १५. कमळा. १६. 'भुतावळिचे झगडे समोंतें' असाही पाठ आहे.

भ्रुमध्याग्नि गोल्हाट टाकोनि यावे, सुषुम्नासवें ब्रह्मरंध्रासि जावें, ।
कपाटासि पाठा पडे जैं स्वभावें न यावें पुन्हा त्याच डोहीं बुडावें. ॥ ५
मद्भक्ति चौथी परिचारिका म्हणे प्रिया प्रिया चक्र किरीट भूषणें, ।
नवीन पाहे फुलल्या वनस्पती, वसंत आला ऋतु या वनाप्रती. ॥ ६
आतां 'वसंततिलका' सखि! नाम याचें, 'सिंहोन्नता' कलियुगीं मत कश्यपाचें, ।
'उद्धर्षिणी' मग बरी कथिली ललामें या द्वापरांत 'मधुमाधवि' युक्त नामें. ॥ ७

अशोकवनस्थळिमाजि विराजी महाहरिचंदनपादपराजी, ।
सखि! महकार महीरुह नाम कथिति कवीश्वर मौक्तिकदाम. ॥ ८
कोराट पालाश कदंब निंब, औदुंबराश्वत्थ मधु प्रलंब, ।
संतान रातांजन पारिजात मंदार कल्पद्रुम या वनांत. ॥ ९
शाल विशाल विराजित कोटी माल विशाल तरुघन वाटी, ।
चित्र विचित्रहि ताल समीरें शील सुशील सुगंधित पुष्पें. ॥ १०
चारी बोरी आंवळी, सोनकेळी, चिंचा, मेथा, कर्दळी, नारिकेळी, ।
मल्ली वल्ली आठरा भार [16]संख्या त्या⋯⋯शालिनी मुख्य सुख्या. ॥ ११
आंवळि, शालमली तिळ, भोंकरि, रायणि गोंदणि पीपका ये परी, ।
पूगि खजूरि कादावडि द्राक्षिका नागवल्लिलता दाखवि शालिका. ॥ १२
चापे केतकि मोगरे सुरतरू जाईजुई शेंवती,
वेणू वेत कणेर मंद पवनें हेलाविती मालती; ।
भूपाळें मधु माधवें वनलता साऱ्या प्रफुल्ला महा,
वल्लीचें ऋतुचें स्वयंवर पटा शार्दूलविक्रीड हा. ॥ १३

---

१. येथें छंदोभंग झाला आहे. २. दासी. ३. मुकुट. ४. 'वसंततिलका'वृत्तालाच उद्धर्षिणी, सिंहोन्नता, सिंहोद्धता आणि मधुमालती अशींही नांवें आहेत. 'उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः । सिंहोन्नतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन । उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन' । नागेन सैव गदिता मधुमाधवीति ।' [वृत्तरत्नाकर पृष्ठ ४८ पहा.] ५. 'सिंहोद्धता कृतयुगीं मत कश्यपाचें' असाही पाठ आहे. ६. शोभे. ७. उत्तम प्रकारचा चंदन. ८. वृक्षपंक्ति. ९. आम्र. १०. वृक्ष. ११. या वृत्ताचें नांव 'मौक्तिकदाम.' याचे लक्षण 'चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम' असें आहे. यांत चार जगण असतात. १२. उंबर. १३. पिंपळ. १४. वृक्षादिकांची शाखा. १५. 'माल तमाल तरु घन वाटी' असाही पाठ आहे. १६. 'शाखा' असा अन्यपाठ आहे. १७. हाल-तात. १८. या श्लोकाचे वृत्त 'शार्दूलविक्रीडित' आहे. याचें लक्षण असें आहे:—'मसजैः सततैर्गैन युक्तमेकोनविंशवत् । शार्दूलक्रीडितं प्राहुश्छिन्नं द्वादश सप्तभिः ॥ ३६ ॥' [सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास.] 'साकाराद्यक्षरैः पादपर्यंतैः सविसर्गकैः । शार्दूलक्रीडितं भवे तेषां वीक्षितमूर्धांत-

श्रोते हो! वनकुंज त्यांतिल महा तेथें जातू नोकरा,
आलसे मलयानिल द्विपिंडुनी बैसोनि त्या सैंवरा; ।
वल्ली मात्र कलत्र, वृक्ष तितुके पौरस्त साधू वनी,
वाद्यें वाजति शंख दुंदुभि झणत्कारेंहि नाना ध्वनी. ॥ १४
ब्राह्मण सतक जोसि तरुतळिं शिवि वाहन सुरवे करिती,
मंगल मंत्र विलोकि तटाकिं तटीं कुहु कूहु शब्द करिती ।
सौक्ष हुताशन लग्न स्मरे विरहाग्नि कलिंदिनी तीर्थी,
क्षेत्र सुशीतल साइ मधुवन वांपि पवित्र दिसे शुभार्ती. ॥ १९
या वसंतासवें ग्रीष्म आला जवें वृक्ष तेथले वैभवें गौरवीले
तापली शीतळें होति मंदानिलें पांथ साधू जळें शांत केले; ।

म ॥ ३५ ॥ विसर्जनीयस्योत्वेन पदैर्निम्नोन्नतैरिव । शार्दूलक्रीडितं याति पाठे सायासतामिव ॥ ३६ ॥ विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् । शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ ३७ ॥ आद्यंतयोर्गुणोत्कर्षकांत्या सर्वातिशायिनोः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥ ३८ ॥ आद्यंताकारविरहात्पर्यंते चाविसर्गतः । शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ॥ ३९ ॥' [सुवृत्ततिलक—द्वितीय विन्यास.] 'शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ॥ २२ ॥' [सुवृत्ततिलक—तृतीय विन्यास.] याचा भावार्थ असाः—ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणांत १९ अक्षरें असतात आणि बाराव्या आणि त्यानंतर सातव्या अक्षरावर यति असतो आणि ज्यांत म-गण, स-गण, ज-गण, स-गण, त-गण, त-गण आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते त्यास **शार्दूलविक्रीडित** वृत्त म्हणावें. अकरादिपासून विसर्गापर्यंत प्रत्येक चरणांत अक्षरें गाविलीं असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** मोठें भारदस्त आणि सतेज असें समजावें. जागोजागीं विसर्गयुक्त पदें आल्यानें **शार्दूलविक्रीडित** म्हणतांना खालउंच चालल्याप्रमाणें हिसके बसतात. पूर्वार्धांत वेगळालीं पदें असलीं व द्वितीयार्धांत समासयुक्त असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** विपरीत आणि निकृष्ट समजावें. आरंभ आणि अंत हे सुंदरतम साधतां आले तर गुणोत्कर्षाच्या सौंदर्यानें मध्यभागीं **शार्दूलविक्रीडितास** गौरव आणि श्रेष्ठत्व प्राप्त होतें. आरंभीं आणि शेवटीं 'आ'कार नसला व अंतीं विसर्ग न आला तर **शार्दूलविक्रीडितास** आपलें स्वरूप प्राप्त झालें नाहीं असें समजावें. राजे वगैरे भुजबलशाली वीरांच्या शौर्याची प्रशंसा करावयाची असली तर **शार्दूलविक्रीडित** योजावें, असें शास्त्रांचें मत आहे.

१. स्त्री. २. 'वाद्यें वाजति ते मधुव्रत पुढें गुंजार झाला ध्वनी' असाही एक पाठ आहे. ३. शंख—"शंकराचा पांचजन्य व विष्णूचा देवदत्त त्यांचीं हीं धाकटीं भावंडें होत. बौद्ध धर्मीयेही लोक शंख वाजवितात. जंगमाचें तर हें उदरनिर्वाहाचें साधन आहे." [देशी हुन्नर—पृष्ठ १९.] ४. दुंदुभि=(नौबद) एक प्राचीन रणवाद्य अशी याची प्रसिद्धि आहे. ५. 'सौक्ष हुताशें नक्तासि स्मरे विरहाग्नि कलिंदिनीतीर्थी' असाही पाठ आहे. ६. 'वापु पवित्र शुभार्थी' असाही पाठ आहे.

त्यासर्वें मागुते सत्य वर्षा ऋतु ते मेघ धारामृतें वाढवीले
वृत्त हें पैं भलें [1]दंडका वर्णिलें सत्कवी विठ्ठलें पद्य केलें. ॥ १६
वेदप्रगल्भ दूतिका मनोहरा [2]प्रेमाणिका ।
विचारी जे विचक्षणी महानग स्वरूपिणी. ॥ १७
जल कंबुशे बहु [3]पंक होय वाटे नद नदी याप्रति पूर फार दाटे ।
धन दुर्दिनोत्तम मानला समग्रा रस निपजे सखि! वृत्त 'पुष्पिताग्रा' [4] ॥ १८
कांतालक्षण दुर्ग [5]उग्र मलके जिंकावया कारणें,
केली चाल गडोत्तमासि भवती सामंत संरक्षणें, ।
ते ते कोण म्हणाल हो! चतुरसे ते लागले सांगणें,
शृंगारोत्कट शोणभद्र फुगला श्रीसत्कृपेच्या गुणें. ॥ १९
आत्मभू ब्रह्मभू रामनामें बरी दोप सद्विठ्ठलातें दिजे चातुरीं, ।
ग्राम याचे चिदाकाश येणें घडे, शक्रचापा बरे द्वार पूर्वेकडे. ॥ २०
प्राग्द्वारें स्मर [6]भूभुज प्रगटला वेष्टीत सेनासवें,
शंख स्फूरण मेघ दुंदुभि झणत्कारोनि नाना रवें, ।
[7]दंती मंतद्रि गंधराधिकवधू गंडस्थळींचा [8]मदू
मेघोद्धारतुषारबिंदु गळती जिंकोनि घ्यावा वधू ॥ २१
विद्युल्लतालक्षण खड्गवल्ली हे वेळ वेळा रतिनाथ झेली ।
आकाश कोशांत निवांत नादे नाचे मयूरी रसराज दोदे. ॥ २२
कामाचा मलयानिलोत्तम रथ शृंगारिला [9]सौरभें,
[10]हांती शस्त्र धरोनि दावि महिमा कोंडे रती वल्लभे; ।
[11]प्रत्यंचा भ्रमरावळी ऋतुपती कामासवे सारथी,
[12]बैसोनी मकरध्वजें कटक, ही केली विराजे स्थिती. ॥ २३

---

१. हें एका वृत्ताचें नांव आहे. २. हें वृत्ताचें नांव आहे. याच्या चरणांत जगण, रगण, एक लघु व गुरु अशी अक्षरें असतात. ३. चिखल. ४. हें अर्धसमवृत्तापैकीं वृत्त आहे. यालाच 'औपछंदसिक' असेंही म्हणतात. याचें लक्षणः—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा.' न, न, र, य (सम चरण) न, ज, ज, र, ग (विषम चरण) अशी याची रचना असते. ५. 'गर्भे छलके' असाही पाठ आहे. ६. राजा. ७. 'दंती मत्त झलंदरोदक झरे गंडस्थळींचा मदू' असाही पाठ आढळतो. ८. मदोदक—गंडस्थळांतून स्रवणारें उदक. ९. सुवासानें वसंतांतील सुगंधानें. १०. 'हातीं पुष्प धनुष्य पंच धरिलीं कोंडे रती वल्लभें' असाही पाठ आहे. ११. दोरी. १२. 'वर्षती' असाही आहे.

सेना तीन वयें वनांकुर महा मंत्री अलंगावरी,
　ठाणीं बैसविलीं [1]जिंणोनि नगरें [2]मुग्धांगदेशांतरीं; ।
जे जे जे उपमेसि रम्य तितुके दुर्गाधिकारी धरी,
　चोराचें स्थल चार मंडल पुरी मुक्तापगेच्या तिरीं. ॥ २४
कामें गौरविला विलासमहिमा आरंभिला तो उभा,
　[3]तन्वंगी सुकुमार तूं [4]घनतमामध्यें जसी पौर्णिमा, ।
रंभेची प्रतिमा मुखासि उपमा साजे [5]शरच्चंद्रमा,
　वाग्बाणीं परमादरें प्रियतमा जिंकोनि ये [6]संभ्रमा. ॥ २५
हस्तीचीं [7]यमलें [8]महामदजळें दावेति गंडस्थलें,
　त्या गर्वें विपुलें [9]मधूकरकुलें वारी [10]स्वकर्णानिळें; ।
हें पाहे सगळें उणेंपण बळें [11]आलें असें [12]आगळें,
　जाती भृंगकुळें वनांत कमळें [13]शोधावया पुष्कळे. ॥ २६
श्रीदुर्गीं उघडे [14]पयोधर पडे आधी करी [15]वांकुडे,
　तेणें कंदुक उंच [16]खंदकिं पडे घेवोनियां तो भिडे; ।
यालागीं न पडे सुवर्ण लुगडें देहा तिच्या रोकडें,
　केल्या यत्न बुडे, प्रयत्न न घडे, सायोज्यता सांपडे. ॥ २७
दे सत्कार [17]मनोज युद्ध [18]करितां [19]योषांगनाकारणें,
　[20]श्रवणीं तें नव चित्र कर्णयुगुलें दे कुंडलें भूषणें, ।
हस्तातें मणिकंकणें श्रककुची तांबूलबिंबाधरा
　केलें बंधन त्या [21]कुंचासि समरीं जे पाठिमोरा परा. ॥ २८
स्वर्गीं कल्पलता पवित्र [22]सरिता वाहे सुधेचि स्वतां,
　दिव्य स्त्री सुरतासि मुक्त बहुता [23]भोगांगना उद्धता; ।

---

१. जिंकोन. २. सुंदर स्त्रियांच्या अंगप्रदेशांतील. ३. कोमलांगी. ४. मेघाच्या अंधकारांत. ५. शरत्कालीन चंद्र. ६. युद्धा. ७. जुळें. ८. विपुल मदोदकानें. [मद=गंडस्थळांतून स्रवणारें उदक.] ९. मधूकर=मधुकर=भ्रमर=भृंगा. [मधुकर=फुलांवर उडून मधु (मध) गोळा करणारा=भ्रमर.] १०. कानाच्या अनिलें (वायूनें). ११. 'आले महत्त्वागळें' असाही पाठ आहे. १२. मोठें. १३. 'सेवावया' असाही अन्यपाठ आहे. १४. स्तन. १५. या श्लोकांत 'डे' या वर्णाची आवृत्ति झाली आहे म्हणून हा अनुप्रासालंकार होय. १६. 'कंदुकि' असाही पाठ आहे. १७. काम. १८. 'श्रमतां' असाही पाठ आहे. १९. योषा=स्त्रिया. २०. कानांत. २१. 'कुंतलांसि' असाही पाठ आहे. २२. नदी. २३. भोग्य स्त्रिया. (भोगांगनेपेक्षां धर्मांगना (धर्मपत्नी) श्रेष्ठ होय.)

पुण्याची गणिता सरे, मग रिता प्राणी पडे खालता,
हे तारे गळताति तेंवि महता तैसी न सायोज्यता. ॥ २९

आला शरत्काळ सुकाळ झाला, लतांगनाचा गण गौरवीला; ।
नि:[1]कंप जाली [2]पूतनास मुंदी शरत्क्षिचें साम्य [3]मुखारविंदीं. ॥ ३०

सूर्याचे वैहिले मयूख हरिले हेमंतभूपें भले,
स्त्रीवक्षोजगडद्वयावरि [6]तया कारागृहीं घातले; ।
तेजें मंद रवी ऋतु प्रगटला होतां हिंवाळा स्वयें
कांतेचें स्तनमंडळी [7]बैसतसे अद्यापि उष्णा जवें. ॥ ३१

यमुना वन माजविलें शरिरें, निजवैभव दाखविलें चतुरें; ।
नवपल्लव शोभति ते बरवे, सखि! 'तोटक' वृत्त जगीं मिरवे. ॥ ३२

श्रीकृष्णाविण [9]कृष्णसारनयना दीनाचिया सारखी,
बोले प्राणसखी [10]त्वरें उठविली 'पाहूं वनें आणखीं,' ।
हस्तें हस्त धरूनियां [11]उपवनीं दोघी जणीं शोभती,
राधा प्रश्न करी पवित्र तुलसी देखोनिया श्रीपती. ॥ ३३

'त्रिश्वातें तुलसी! पवित्र करिशी, [12]वृंदावनीं [13]नांदसी,
[14]पत्रीं तेतिसें कोटि देव धरिसी, तीर्थ स्थळीं पाळिसी, ।
ब्रह्मा मूलविसी, मुकुंद कटिशीं, [16]शूळी शिरीं वंदसी,
पुण्याची तरि राशि विठ्ठल म्हणे, 'लोळूं तुझे भूमिसीं.' ॥ ३४

हळु चढाळ दिल्हे मलयानिलें तरुण मंजरि कांपविली दळें ।
समजली [17]हैरिणांकनिभानना मृगि मृगासि पुसे मृगलोचना. ॥ ३५

---

१. 'नि:पंक' असाही पाठ आहे. २. 'पूतनासमृद्धी' असा पाठ लेखी प्रतीवरून दिसतो. ३. मुखकमलावर. [अरविंद=कमळ.] ४. सत्वर, तत्काळ. ५. किरण. ६. 'वनें कारा अहि घातले' असाही पाठ आहे. ७. 'लपतसे' असाही पाठ आहे. ८. पुढे ३७ व्या श्लोकावरील टीप पहा. ९. मृगलोचना (स्त्री) कृष्णसार=मृग, काळवीट, नयन=नेत्र. १०. 'प्रती' असाही पाठ आहे. ११. उपवन=बाग, उद्यान. १२. वृंदेच्या वनांत. [जालंधरदैत्याची स्त्री वृंदा, तिचें जें वन तें वृंदावन.] वृंदावन म्हणजे तुळसी लावण्याची कुंडी जागा इत्यादि असा अर्थ कालांतरानें झाला आहे.] १३. राहसी १४. दलामध्यें, तुळसीपत्रांत. १५. आठ वसु, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, आणि दोन आश्विन मिळून तेतीस देव होतात, त्याचेच तेतीस कोटी झाले. 'अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ १४॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप' ॥१५॥ [आरण्यकांड–सर्ग १५ वाल्मीकिरामायण.] १६. शंकर. १७. चंद्रानना. (हरिणांक=मृगांक, चंद्र, निभ=सम, तुल्य, आनन=मुख.)

[1]उत्यंका हरणी कसी विहरणी वैगुण्यसंभाषिणी,
[2]बालांत:करणीं निवोनि सजणीपासीं कथी काहणी, ।
हा गुतार्थ गुणी बुझोत श्रवणीं वैगुण्यसंभाषणीं
वाग्दोषें मृगिणी बनांत अझुनी नांदेति पर्यटणीं. ॥ ३६
[3]पळसि धरुनि ताठा, काय गा नीलकंठा!
विभुविण वइकुंठा चालिला प्राण पीठा; ।
कमकिनिनलदेठा खालता लोक काठा,
तेरि अति उतकंठा लागली पुष्पपीठा! ॥ ३७
[4]कमला क्षणिं प्रश्न करी कमळा, कमलावरि शोभविसी कमळा, ।
कमलावर आणि प्रिया कमळा, कमला कथि तूं त्यज पंक मळा. ॥ ३८
नदियमुनेचें स्थिर बहु पाणी, क्षितिवनितेची सरळ सुवेणी, ।
नग परिवेष्टित वहि पवित्रा शशिवदना या '[5]कुसुमविचित्रा'. ॥ ३९
सखियास वदे व्रज गोरटी, भ्रमता न पवे हरि संकटीं, ।
भ्रमली न चले पद येथुनी, जन हो! परिसा [6]अतिशायिनी. ॥ ४०
[7]कुंड मंडपि दिव्य उन्नत पादपीं तप योजिलें,
क्षेत्र [8]हृद्वन पुण्यपावन [9]मंत्रसाधन मांडिलें; ।
पद्मलोचन तापमोचन हेंचि चिंतन ते करी
[10]छंद हा '[11]विबुधप्रिया' वरि निश्चयात्मक [12]वैखरी. ॥ ४१

---

१. 'उध्येक्षा हरणी किजे विहरणीं देखोनियां शाहणी' असाही अन्यपाठ आहे. २. 'तसि-परि' असा अन्य पाठ आहे. ३. या श्लोकाचें वृत्त तोटक. 'इह तोटकमंबुधिसैः प्रथितम्' असें याचें लक्षण. याच्या प्रत्येक पादांत चार सगण येतात. यति पादांतीं असतो. याचें लक्षण 'सुवृत्ततिलकां'त सांगितलें आहे तें:—'सकारैरन्वितं वृत्तं चतुर्भिर्युगपत्स्थितैः । उदितं तोटकं नाम वृत्तं द्वादशाक्षरम् ॥' [श्रीक्षेमेंद्रकृत सुवृत्ततिलक २।५]; 'द्रुतताललयैरेव व्यक्तं स्पष्टाक्षरैः पदैः । प्रनर्तयति यच्चित्तं तत्तोटकमभीप्सितम् ॥' [सुवृत्ततिलक २।१६]. ४. पृथ्वीरूप स्त्रीची. ५. 'कुसुमविचित्रा' हें या वृत्ताचें नांव आहे. याचें लक्षण:—'नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा' असें आहे. याच्या प्रत्येक पादांत न य न य असे गण यथानुक्रम येतात. ६. या श्लोकाचें वृत्त उप-चित्र. याच्या प्रत्येक चरणांत तीन सगण एक लघु अक्षर व एक गुरु अक्षर अशी रचना असते. 'उपचित्रमिदं ससस ल्गौ' [वृत्तरत्नाकर—तृतीय अध्याय]. ७. 'पुष्पमंडप दिव्यपादप ते स्थळीं तप योजिलें' असा अन्य पाठ आहे. ८. हृदयरूप वन. ९. 'मोक्षसाधन' असाही पाठ आहे. १०. वृत्ति, वर्तन; (पक्षीं) वृत्त. ११. देवांना प्रिय; (पक्षीं) विबुधप्रिया हें वृत्ताचें नांव; र स ज ज भ र असे सहा गण यथानुक्रम याच्या प्रत्येक चरणांत येतात. १२. वाणी.

कृष्णें मखित चोरिलें, तरि कथा संपूर्ण दोषा हरी,
जारत्वें गुरुतल्पदोषदहनें[1] होती क्षणाभीतरी; ।
श्रीरामायण जो कवीश्वर[2] कथी तद्ब्रह्महत्या हरे,
हालाप्राशन[3] सर्व दोष हरिती जो पूतनारि[4] स्मरे. ॥ ४२

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विद्वज्जीवन ग्रंथराज चवथा उल्लास हा गोमटा,
दूतीनें वन वर्णिलें, मग सख्या आल्या कलिंदीतटा[5]; ।
राधा कुंजवनीं श्रमोनि रमली प्रार्थी जगन्नायका,
वर्णी विठ्ठलदास कौतुक पुढें, विद्वस्त्र हो! आयका. ॥ ४३

उल्लास पांचवा.

(श्लोक.)

कंठी कौस्तुभ कंकणें मणगटीं पत्रावली, मेखला[6],
केयूरांगद[7] कुंडलें, तुलसिच्या आपादमाळा[8] गळां[9], ।
विश्वाकारण[10] विश्वसाक्षि नटला साकार[11] सर्वां घटीं,
तो राधे! करुणाब्धि येइल तुतें भेटावया संकटीं[12]. ॥ १
सर्वात्मा[13] जो अनादी सुत उपनिषदीं[14] गाइला सामवेदीं,
[15]खेळे लीला विनोदीं, जडजन[16] संपदीं[17] उद्धरी, दुःख नेदी; ।

---

१. गुरुपत्नीगमनपाप. २. वाल्मीकि हा दस्युकर्म करून पाथांस मारहाण करून उदरनिर्वाह करी—अशी कथा आहे. ३. मद्यपान. ४. कृष्ण. ५. यमुनातीराला. कलिंदी=कलिंद नामक पर्वतापासून जन्मलेली ती. ६. कमरपट्टा. ७. केयूर="हा एक दंडामध्यें घालण्याचा दागिना आहे. हा बाजुबंदाच्या आकाराचा असून त्याच्या दोन्ही तोंडांस सिंहाचे किंवा दुसऱ्या जनावराचें तोंड करून बसवितात. हा कधीं कधीं जडावाचा केलेला असतो. त्याला गोंडा नसला म्हणजे 'अंगद' म्हणतात." (देशी हुन्नर—पृ० ४७ पहा.) ८. पायांपर्यंत लोंबणाऱ्या माळा. ९. गळ्यात. (ही सप्तमी विभक्ति होय.) १०. 'विश्वाकार विकारवंत सकला' असाही पाठ आहे. ११. मूर्तिमान्. १२. 'शेवटीं' असाही पाठ आहे. १३. सर्वव्यापक. १४. उपनिषद्मधांत वेदांतविचार आणि आत्मज्ञान यांचें उपपादन आहे. उपनिषदांत आत्मा म्हणजे काय, जन्मांतर काय आहे, मुक्ति म्हणजे काय, जगताची उत्पत्ति कशी झाली इत्यादि विषयांचे विवेचन आहे. उपनिषदें १०८ आहेत, तथापि त्यांत दहा मात्र मोठीं महत्त्वाचीं आहेत. त्यांजवर शंकराचार्यांचे भाष्य आहे. त्यांचीं नावें:—(१) ऐतरेय, (२) छांदोग्य, (३) ईशावास्य, (४) तैत्तिरीय, (५) बृहदारण्यक, (६) मुंडक, (७) मांडूक्य, (८) कठवल्ली, (९) प्रश्न

ज्याचे पादारविंदीं जनित सुरनदी, तीर्थ भूतेश वंदी,
नेणो पादारविंदी भ्रमरिणि कुमुदी 'स्रग्धरा' हे निवेदी. ॥ २
वेक्त्रीं निर्माण गीता, पदिं सुरसरिता, नाभिपद्मीं विधाता
श्री ज्याची लोकमाता त्रिभुवनिं परता एवढी ज्याचि सत्ता, ।
सर्वात्मा, सर्ववेत्ता, गगनपरिणता, व्यापक प्राणदाता,
राधे! तो दैत्यहंता तुजहुनि परता काय गेला दिगंता? ॥ ३
बाला वदे कोकिळबाळलीला, 'दया नये नूतन मेघनीला, ।
मदांध डोळे, बहिराट कानीं, हे इंदिरेची करणीं निदानीं. ॥ ४
उन्मादें बधिरे, सदां निर्दसुरे, गर्भांध होती खरे,
विष्णू शेप जरेसि नित्य पसरे, हा सर्प तो ना स्मरे, ।
प्राणीमात्र मरे, विषें जिव तुरे, हें सत्य त्याचें पुरें
यापेक्षां चतुरे! तुझें गण बरें, जीवें जिता इंदिरे! ॥ ५

आणि (१०) केन, या उपनिषदांच्या भाष्यांवर आनंदगिरीची 'रत्नप्रभा' या नांवाची विस्तीर्ण व्याख्या आहे. [सरलार्थबोधिनी गीता—पृष्ठ २१४-२१८ पहा.] १५. 'केली' असाही पाठ आहे. १६. पापराशीनें जड झालेले. १७. सत्वर.

१. गंगा. हिची उत्पत्ति विष्णूच्या पायांपासून आहे म्हणून हिला 'विष्णुपदी' असेही म्हणतात. आणि विठ्ठलाचा सुद्धा 'पादारविंदीं जनित' म्हणण्याचा उद्देश हाच आहे. याविषयीं मोरोपतानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे:—'गंगेचा तेंवि जयश्रीचा प्रभुच्या पदांबुजीं उगम' [अष्टम स्तोत्ररामायण—गीति ५७ उत्तरार्ध]. अशा प्रकारचे उल्लेख पंतांच्या आणि इतर सर्वमान्य मराठी कवींच्या ग्रंथांतून फार आढळतात. २. भूतनाथ, शंकर. ३. स्रग्धरा=मालाधारिणी; (पक्षीं) स्रग्धरा हें वृत्ताचें नांव आहे. या श्लोकाचें वृत्त 'स्रग्धरा'. याचे लक्षण:—'युक्तं मरभनैर्यैश्च त्रिभिः सप्ताक्षरैस्त्रिभिः । छेदैश्च **स्रग्धरा**वृत्तमेकविंशाक्षरं विदुः ॥' [सुवृत्ततिलक—१-३७], 'सुकुमाररसस्यात्र रक्षयौ वृत्तमुद्धतम् । वाक्पाकेनैव गलितं कविना नीतमल्पताम् ॥ ४० ॥ आकारगुरुयुक्तादिपर्यंतानविसर्गिणी । असस्यूतविरामा च राजते **स्रग्धरा** तराम् ॥ ४१ ॥ आद्यंताकारविरहाद्बंधदोषः स्फुटोऽपि यः । अविलुप्तैर्विसर्गैस्तैः **स्रग्धरा**या समीहते ॥ ४२ ॥ [सुवृत्ततिलक—२.] 'शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् । सावेगपवनादीनां वर्णने **स्रग्धरा** मता ॥' [सुवृत्ततिलक—३-२२]. स्रग्धरेच्या प्रत्येक पादांत म, र, भ, न, तीन यगण, असतात. यति प्रत्येक सप्तम अक्षरावर असतो. हें वृत्त रौद्र, वीर, भयानक अशा रसांस अनुकूल आहे. वायुवेगादिक प्रसंगाचें वर्णनास हें वृत्त योग्य असें समजतात. ४. मुखांत. ५. ब्रह्मदेव. ६. 'थोर' असाही पाठ आहे. ७. अखेरीस. ८. झोंपाळू, निद्राळू.

फुल्लित निबिड जाई ये स्वर्गी आणि बाई।
जवळि चरती गाई, भोंवतीं दाट छाई, ।
त्रिभुवन सुखदाई आणसी सांग काई,
नमन करुनि पायीं लाविला कृष्ण सोई. ॥ ६
भक्ती निघाली गजमत्तचाली, कीर्तनछंदें हरिप्रति गेली; ।
क्रीडति वृंदावनिं जगजेठी मौक्तीकमाला मिरवे सुकंठीं. ॥ ७
वृंदावनधात्री प्राथीं व्रजबाळा गोपवधूमध्यें देखे घननीळा, ।
पीतांबर कांसे कंठीं वनमाळा विद्वज्जन गाती हे विद्युन्माळा. ॥ ८
पदाब्ज हरिचें नमूनि सुगुटीं, उभी तव विभू धरी मणगटीं ।
तिशीं यदुपती विनोद करिती कवींद्र तिजला म्हणे धरि धृती. ॥ ९
बोले लक्षप्रकारें, 'तुजविण दुसरें नावडे या विचारें,
चित्तें वित्तें शरीरें तव भजन बरें फावलें निर्विकारें; ।
स्वस्थें श्रीरंगवीरें वरद यदुवरें दीधले म्यां उदारें'
ऐसीं गंभीर वाक्यें विदधत चतुरें नायकाचित्तचोरें. ॥ १०
'त्वद्भक्तांसि सदा वियोग विपदा, नीचगृहीं संपदा,
हे कैसी त्रिरुदावली तव पदांभोजीं रुळे सर्वदा? ।
हा भक्तासि उदारशब्द सुहृदांमध्यें न लागो कदा,
हें लज्जा वरदायका! तुज गदापाणे! कृपावारिदा! ॥ ११
राधा राणी चतुर शहाणी तुजविण पाणी पीइच ना
स्त्री तुझि कांता पुत्र विधाता म्हणउनि कांता बोलच ना ।
छंद सुमित्रा 'राजिवनेत्रा! चाल सुनेत्रा! कुंजवना
त्रिभंगीछंदा गुणगोविंदा बत्तिस बाधा बोलघना. ॥ १२

---

१. फुललेल्या. २. या पद्यांत 'ई' वर्णाची आवृत्ति वारंवार झाल्यामुळें अनुप्रासालंकार आहे. ३. चरणकमल. ४. 'वरद यदुविरें नायका चित्तचोरें' असाही पाठ आहे. ५. वर देणाऱ्या. ६. गदा आहे हातांत (पाणीच्या ठायीं) ज्याच्या तो. (संबोधन.) ७. 'कृपाकंदा' असाही पाठ आहे. ८. कृपाघना! ९. या श्लोकाचा अन्य पाठ असा आहे:—'ते राधाराणी चतुर शहाणी तुज-वीण पाणी ही पिई न, परि चालेसना । स्त्री तुझी कांता पुत्र विधाता म्हणे गुणवंता बोलेसना मज मानिसना ॥ छंद विचित्रा चालीस मात्रा अर्जुन मित्रा चाल सुनेत्रा कुंजवना हरि आण मना । त्रिभंगी छंदा गुणगोविंदा बत्तिस बाधा क्षण मना तुझा (?) बोलघना ॥' १०. कमलनयना!

[1]बारा सोळा रविशशि कळा[2] दीपिती[3] वेळवेळां,
  काढी माळा दहति विपुळा क्रूर मोठा उन्हाळा; ।
वेळोवेळां तरुपरिमळा सिंचिती[4] गोपबाळा,
  [5]मंदाक्रांता त्यजुनि सकळा चाल तूं मेघनीळा[6]! ॥ १३
 जड जन व्रजराजे तारिले तेंवि भोजें
  तिसि चरणसरोजें उद्धरावें सहाजें. ।
 सदय हृदय तूझें, कां न बोले न तूझे,
  तुजविण भवओझें घे शिरीं कोण माझें? ॥ १४
 नव किसलय गुंफे भोवतें पुष्पतापें,
  ललितसुमन सोफे त्यावरी भृंगतापे, ।
 स्थिर करि मनमेधाकुंज देखोनि राधा,
  परम विरहबाधा पावली सापराधा. ॥ १५
 विषयसुख न तें घे दीर्घ सूखाद्रि वेंघे
  तुजविहित गुणाचे शून्य संकल्प चौघे, ।
 परिस वचन सुज्ञा राधिकेची प्रतिज्ञा,
  कवण करि अवज्ञा चाल वेगी गुणज्ञा! ॥ १६
विलासिनी! तूं हरि गोविलासी, न येसि किं यासि पुसोनि यासी; ।
[9]नितंविनी जाड्य बहू नितंबिनी विलंबिनी मोक्षपदावलंबिनी[10]. ॥ १७
 जीता पुत्र कलत्र[11] मित्र अवघे सत्सोयरेधायरे,
  स्वार्थी लोलुप[12] ते न येति मरता कोणीच या मोहरे. ।
 [13]अंतीं सोडवणार तूंच मजला, हा भाव माझा खरा,
  निःसंदेह कवींद्र विठ्ठल म्हणे चाले दयासागरा! ॥ १८
हरि म्हणे, 'परिसे वचन प्रिये! हृदयिं राग तिनें धरिला नये; ।
दिनमणी[14] रजनीरमण[15] प्रिये तव त्वरें चतुरे! परतोनि ये.' ॥ १९

---

१. सूर्याच्या कला बारा आणि चंद्राच्या सोळा. सूर्याला द्वादशात्मा आणि चंद्राला कलानिधि अशीं नांवें सुप्रसिद्ध आहेत. २. कला=सोळावा भाग (चंद्राचा), बारावा अंश (सूर्याचा). ३. 'राविती तारवेळा' असाही पाठ आहे. ४. 'वेंचिती गोपिबाळा' असाही पाठ आहे. ५. सावकाश चालणें, मंद गमन. 'मंदाक्रांता' हें एका सुप्रसिद्ध वृत्ताचें नांव आहे. ६. घनश्यामा! ७. 'अनुजा' असाही पाठ आहे. ८. गुंतवून घेतलास. ९. स्त्री. १०. मोक्षस्थानाला अवलंबून असणारी. ११. स्त्री. १२. लोभी, आसक्त. १३. 'भ्रांतीं' असाही पाठ आहे. १४. सूर्य. १५. चंद्र.

मग तिला अभयकर देई, मालतिला सखि घेउनि जाई; ।
हा र[1]मणीस निरोप निरोपी, हारमणी मग हा तिस [2]ओपी. ॥ २०
वंदोनि [3]पादांबुज ते निघाली, सुवर्णलाहे प्रति शीघ्र आली; ।
मूर्ध्नी करी नम्र [4]पदारविंदीं, वृत्तांत झाला तितुका निवेदी. ॥ २१
कलिंदीचे पाळीं त्रिदश विटपा लीन वदला,
त[5]या पृच्छा कोणी भ्रमर वरि जाती परिमळा; ।
विराजे [6]ग्लौबिंबाधर मुरलि बिंबाधरपुटीं,
तुझे ठायी मंदादर गमत मंदार निकटीं.' ॥ २२
राधा म्हणे, 'निष्ठुर दानवारी नेदी सपादांबुजदानवारी, ।
जो अंगसंगें करि पू[7]त नारी, तो कां नये गे ! सखि ! [8]पूतनारी. ॥ २३
लागला हिमकरा[9] ग्रह केतू, तेंवि हा मज पिडी शशिकेतू; ।
आलि ! आजि रुसला वृषकेतू, भेटवी मज [10]खगेश्वरकेतू. ॥ २४
सर्पाकार क[11]हार हार करितो जि[12]व्हार भेदीतसे,
गेले चारि प्र[13]हार कां हरि नये व्यवहार खोटा दिसे; ।
अन्यायी परिहार देइल सखे ! स[14]हार म्यां धुंडिलें
भेटेनाचि, विहारवेळ टळली, बांधोनियां मारिलें. ॥ २५
ता[15]राकांत सुरांतकासि धरितो रंभासुतासारिखा
त्याचा शत्रु पिता नये तरि सखे ! हो सर्व दोषामुखा. ।
ज्याचें भूषण वासुकी म्हणवितो त्याच्या विषाच्या झरें
जाळे तप्त शरीर, विठ्ठल म्हणे हें पद्य वाचा बरें. ॥ २६
ब्रह्याचा पणतू उरावरि छ[16]ळी, नातू नभाचा पिडी
व्योम्याच्या तनयासि, कांकि विनयें जाते युगाची घडी, ।
दीनाच्या परि कारुणा करितसे गोपांगना राधिका,
ये काळीं हरि भेटता तरि सखे ! संसार होता निका. ॥ २७
मिरवति अभिवत्से म[17]स्तकीं पुष्पगुच्छें,
जवळि जवळि वत्सें गो उभ्या ऊर्ध्व पुच्छें; ।

---

१. सुंदर स्त्रीला. २. ओपी, अर्पी. ३. चरणकमल. ४. पद+अरविंद=चरण+कमल. ५. 'तया पुष्पा' असाही पाठ आहे. ६. चंद्रबिंबाधर. ७. पवित्र, शुद्ध. ८. पूतनेचा अरि=कृष्ण. ९. चंद्राला. १०. खगेश्वर (पक्ष्याचा राजा गरुड) आहे केतु. केतूच्या स्थानीं) ज्याच्या तो. (कृष्ण.) ११. कहर. १२. मर्मस्थान. १३. प्रहर. १४. शहर, नगर. १५. चंद्र. १६. 'सळे' असाही पाठ आहे. १७. 'गो उभ्या ऊर्ध्व पुच्छे' असाही पाठ आहे.

त्रिदश[1] सुलिन[2] पायीं तो[3] हरी लुब्ध जाया
कवण करि उपाया, प्राण जाईल वायां. ॥ २८
कमललोचना! बंधमोचना![4] पतितपावना![5] पावसीच ना, ।
प्रगट पौर्णिमापूर्णचंद्रमा! पटु मनोरमा! साधकोत्तमा. ॥ २९
उगवला तिथिपूर्ण[6] कलानिधी[7] तम करेंद्र विराधक पारधी; ।
गिरिपुरंदर दिग्वरिचा तरी, प्रगटला मृगराज[8] वनांतरी. ॥ ३०
अर्धेंदु शीवें धरिला ललाटीं चंद्रार्ध कात्यायनि[9]भालपाटी ।
संपूर्ण झाला सुरतप्रसंगीं, पीयूष[10]धारा द्रवला कलांगीं. ॥ ३१
उगवलीं कमलें यमुनेजळीं[11] विकसलीं कितिएक धरेतळीं[12] ।
भ्रमतसे वरतीं भ्रमरावळी[13], परिमळें नवकुंजवनस्थली. ॥ ३२
प्रगटली परिपूर्ण विभावरी[14], मलयवायु फिरे सुलभावरी; ।
[16]हरि विना बहु व्याकुल राधिका, वदतसे चतुरा सुयशोधिका. ॥ ३३
मूर्तिमंत यमरूप चंद्रमा मारमातुळ पिठी प्रियोत्तमा ।
गंधलेप सखिये! न सोसवे हारभार करि तो नसो सवे. ॥ ३४
सखि म्हणे, 'परिसे व्रजवासिनी! हरिकथा कलि[17]कल्मषनाशिनी ।
वसतसे कमलाकर[18] कीर्तनीं प्रगट होइल कुंज[19]निकेतनीं. ॥ ३५
कृष्णाचीं लपती स्थळें अनुकुळें सांगीतलीं[20] निर्मलें
ऐका भावबळें यथार्थ सगळें जें गुह्य गुह्यांतलें ।
संताचीं विपुलें मनें सुविमलें ते पाहि ऐसीं स्थलें
तेथेंही हरिकीर्तनीं वसतसे चित्पापहा सांवळें. ॥ ३६

---

१. देव. २. नम्र, लीन, शरणागत. ३. 'त्रिदश विनित जाया तो' असाही पाठ आहे. ४. हे संसाररूप बंधनापासून मोचन करणाऱ्या. ५. पापी जनांस शुद्ध करणाऱ्या. ६. तिथींनीं पूर्ण झालेला. ७. कलांचा निधि=चंद्र. [कला म्हणजे चंद्रबिंबाचा सोळावा अंश असा कला शब्दाचा अर्थ चंद्राच्या वृद्धिक्षयाच्या संबंधानें करतात. चंद्राच्या कला देव प्राशन करतात अशी पौराणिक ग्रंथांत कथा आहे, परंतु चंद्राच्या कलावृद्धिक्षयाचें वास्तविक कारण ज्योतिर्विदांस माहीत होतें. ज्योतिर्विलास—पृ० ७४-७५.] ८. सिंह. ९. दुर्गा—पार्वती. १०. पीयूष=अमृत. ११. यमुनेच्या जळांत. १२. पृथ्वीच्या पृष्ठावर. १३. भ्रमरांची पंक्ति. १४. रात्र. १५. 'विरहाकुल' असाही पाठ आहे. १६. 'वदतसे सखि संचित राधिका' असाही पाठ आहे. १७. कलियुगांतील पाप हरण करणारी. १८. कृष्ण. कमला=लक्ष्मी आहे ज्याच्या करीं (हातीं) तो. १९. लतागृहांत. २०. 'सांगेन मी पुष्कळें' असाही पाठ आहे.

नामें पाप जळे, भयें यम पळे, काळासही नाकळे,
आलें विघ्न टळे, भवाब्धि वितुळे, वक्ता सेवक्या मिळे, ।
शेषातें न कळे, जपासि न वळे, जिव्हा गिरा पांगुळे,
पायीं मुक्ति हेळे, म्हणोनि सरळे नामार्थ ध्या कोंवळे. ॥ २७

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

विठ्ठजीवन ग्रंथराज परिसा उल्लास हा पांचवा,
उद्दामस्तुति आयका हरिकथा संतोषवी मानवा; ।
जेणें विश्व तरे भवभ्रम हरे ते ध्यातसे राधिका,
वर्णी विठ्ठलदास काव्यकविता हे संस्कृताची टिका. ॥ २८

उल्लास सहावा.

(श्लोक.)

हृषीकेश गोविंद विष्णू मुरारी विभू पद्मनाभा स्वभू दानवारी ।
अजोपेंद्र दामोदरः कृष्ण शौरी हरी श्रीहरी कंस चाणूरवैरी. ॥ १
सर्वेशा ! विदुषा ! पुराणपुरुषा ! शेषा ! विदेशाधिशा !
भीमा ते बरषा[11]समान निमिषा धांवे जगच्चक्षुषा, ।
तूं घेशी मनुजावतार कलुषा दंडावया किल्मिषा
ताराया विकषा सहस्रशिरिषा ये पाव कंसद्विषा ! ॥ २
जय गोविंदा ! परमानंदा ! जीवनकंदा ! भगवंता !
पाव, मुरारी ! दैत्यकुळारी ! कुंजवीहारी ! जयवंता ! ।
हा भवसिंधू तारकबंधू मानससाधूवीहरणा !
तुजला ध्यातों, पावशि कान्हा ! द्रौपदिलज्जासंहरणा ! ॥ ३

---

१ संसाररूप सागर. २. परमात्मरूप लीन होतो. ३. कोळे. ४. 'कोमळे' असाही पाठ आहे. ५. 'अद्भुतस्तुति' असाही पाठ आहे. ६. 'प्रार्थी' असाही पाठ आहे. ७. 'करिता' असाही पाठ आहे. ८. हृषीका–ईश=इंद्रिय+स्वामी=कृष्ण. (विष्णु.) ९. स्वयंभू. १०. विष्णो. ११. वर्षे. १२. अत्यंत अल्पकाळ. १३. पाजी जनांला. १४. सहस्रशीर्षा. १५. 'मंगलसाधु मनहरणा' असाही पाठ आहे.

ये पुराणपुरुषा ! त्रिपुरेशा ! [1]पुंडरीकनयना ! आदिपुरुषा ! ।
[2]इंदिराघनउरोजललामा ! पूर्णचंद्रवदना ! [3]गुणधामा ! ॥ ४
कृष्णा ! कान्हा ! [4]नवघननीळा ! [5]धांवें पावें सुहृतकमाला ! ।
ऐसी राधा स्तवि व्रजबाला छंदो[6]मत्ता [7]जलधरमाला. ॥ ५
सहज कां रुसलासि दयांबुधी ! तुज नये करुणा करुणानिधी ! ।
[8]कलुषपंजर तूं शरणागता 'द्रुतविलंबित' वृत्त सदोदिता. ॥ ६
गाई गोपाळ वत्सें सकळहि [9]विधिनें चोरिलीं गुप्त रूपें
तीं नेलीं सप्तलोकांप्रति, मग धरिलीं भिन्नभिन्न स्वरूपें, ।
भक्तासाठीं करावी सहज [10]नग धरी, मारिले दैत्य [11]भारी
तैसा तूं पाव आतां कुवलयनयना ! वासुदेवा ! [12]मुरारी ! ॥ ७
इंद्रा[13]ज्ञेस्तव मेघ वर्षति शिळी धारांबुधारा गळा
तैं गोवर्धन तो बरा उचलिला रक्षावया गोकुळा, ।
तैसा कां [14]करुणाघना ! [15]स्ववहना टाकोनि धांवेसिना
केला [16]कल्पविकल्प विठ्ठल म्हणे अद्यापि पावेसिना. ॥ ८
संसारीं असतां, तुतें न भजतां, झाले कुधी धीमता
स्वाभावें स्मरतां, घडी न भरतां, तूं पावसी तत्वतां, ।

---

१. पुंडरीक+नयन=सितांभोज–पांढरे कमळ+नेत्र. (कृष्ण.) २. इंदिरा+घन+उरोज+ललाम=लक्ष्मी+पुष्ट+स्तन+भूषण. (कृष्णा.) ३. सद्गुणसदना. ४. नूतन मेघाप्रमाणें श्याम वर्ण ज्याचा तो. (संबोधन.) ५. 'धांवें सुत तूं कमल मराळा' असाही पाठ आहे. ६. या वृत्ताचें नांव मत्ता. यांत दहा अक्षरें असून म भ स असे तीन गण आणि एक गुरु अक्षर अशीं दहा अक्षरें असतात. यति चवथ्या आणि दहाव्या अक्षरांवर असतो. याचें लक्षण:—'ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता.' ७. मेघांची पंक्ति. ८. पापसंहारक. ९. ब्रह्मदेवानें. [अघासुराचा वध केल्यावर एके दिवशीं श्रीकृष्ण गोवत्सांस चरावयास सोडून गोपालबालकांसह नदीच्या पुलिनावर भोजनास बसला. इतक्यांत ब्रह्मदेवाने श्रीकृष्णाचें सामर्थ्य पाहण्यासाठीं सर्व गोवत्सांस आणि गोपालबालकांस चोरून नेलें. पण तितक्यांचींही रूपें धारण करून श्रीकृष्णानें गोकुळांत सर्व व्यवहार यथापूर्वक चालविला, तेव्हां ब्रह्मदेव त्यास शरण येऊन त्याची स्तुति करूं लागला—या कथेवर येथें कविकटाक्ष आहे. याच विषयावर वामनपंडितांनीं भक्तिरसपूरित 'ब्रह्मस्तुति' नामक काव्य केलें आहे.] १०. पर्वत. ११. 'वैरी' असाही पाठ आहे. १२. मुर+अरि=मुर नामक दैत्याचा शत्रु. (कृष्ण.) १३. 'मकद्धारांबुधीरंका' असाही पाठ आहे. १४. दयाघना ! १५. आपल्या वहनातें. (गरुडातें.) १६. 'कल्पविलंब' असाही पाठ आहे.

वेश्या आळवितां, अजामिळ अजा! हे तारिले शीघ्रतां,
मी ही त्यां पतितापरी बुडतसें, तुं उद्धरीं प्रार्थितां. ॥ ९
गोसावीकुळिचा जुनाट बहुतां कालांतराचा हरी,
सद्भक्तांसि निरोप सांग, कवणा त्याची करूं चाकरी? ।
मोठासा तुजवीण कोण परता त्यांते निरोपी, सया!
'या दीनावर ती पुरातन दया कीजे' म्हणावें 'तया'. ॥ १०
जें तूं नायकसी स्वभक्तवचनें, तैं साध्य कैसा हरी?
किंवा क्लिप्त परंतु मौन्य धरिलें हे मान्य लोकोत्तरीं; ।
सर्वज्ञा! म्हणसील त्या न दिधलें, दानाविना नेदेवे,
वक्ता उत्तर दे उदारवचनें संताप जेणें निवे. ॥ ११
लंकादान बिभीषणें कृतयुगीं कोणास हो! दीधलें?
सुग्रीवें निर्जराज्यदान कवणा होतें कधीं वोपिलें? ।
बंधुद्वेषक पिंडपोषक तुवां सिंहासनीं स्थापिले,
भक्त श्रीहनुमंत सेवक तुझा रे! त्यासही ना दिले. ॥ १२
जगीं भक्त प्रल्हाद तो पितृहंता, स्वयें मारिली जामदग्न्यें स्वमाता, ।
पिता पावला मृत्यु रामावतारीं असा निर्दयावंत तूं दानवारी. ॥ १३
दिले सुदामें मुठि दोन पोहे, तो राज्य शक्रासम काय लाहे? ।
सर्वस्व ही दान दिलें बळीनें तो पावला बंधन दीर्घदानें. ॥ १४
जळें दुग्ध संतप्त लोहांगतापें, तशी भस्म होती तपें कर्मपापें; ।
तुझा मंत्र जप्ता जपीतां भिकारी, करि ग्रास दारिद्र्यदावाग्नि वैरी. ॥ १५
कस्तूरीत पलांडु जैं उपजला तो काय हो! आपुला
त्यागी, दुर्जन दुःस्वभाव न घडे, हे साक्षि साजे मला; ।
ज्याची हो पयसीं विदग्ध रसना, तो तक्र फुंकोनि पी,
म्यां केले अपराध जे न कळतां ते तूं क्षमी सौक्षपीं. ॥ १६

---

१. गणिका पिंगला. (पृष्ठ ५९ टीप २ पहा). २. पृष्ठ १३४ टीप ४ पहा. ३. मनोभावानें प्रार्थितां. या श्लोकांत 'तां' या वर्णाची वारंवार आवृत्ति झाल्यामुळें येथें अनुप्रासालंकार झाला आहे. ४. न देववे. ५. बिभीषणाने रामास सर्व राज्य दिलें—हे सुप्रसिद्ध आहे. ६. किष्किंधाराज्य. ७. दिलें. ८. 'देखत तुझी वाग्देवता नोबले' असाही पाठ आहे. ९. पित्याचा वध करणारा. १०. परशुरामानें. ११. रेणुका. १२. दशरथ. १३. इंद्रासम. १४. वामनावतारीं बळीने सर्व राज्य विप्रबटूला दिलें. १५. कांदा. १६. चतुर, विचक्षण. १७. जिव्हा. 'रसना काचिजिव्हयोः' इति विश्वप्रकाशः. १८. अगस्त्याने.

मख ध्वंसी कंसादिक मशक शस्त्राविण किती!
किटः सृष्टीमध्यें मैथुनि वससी सर्व जगतीं, ।
तुज प्रीया जाया जनिं वनिं न वर्ते श्रुतिमणी,
महाविद्यावृक्षीं कुडतर किंतीका 'शिखरिणी.' ॥ १७
वैरी मारी शरीरीं स्मरशर उरसीं आजि हा जीव जीना
धांवें पावें सुवेगीं सुरवरवरदा! यामिनीमित्रमीना ।
दारा फारा मुरारी नव जवळि वधू शोभती भव्य भक्ती
रंभा जंभारिभार्या लटपट नटती केशवा! चक्रशक्ती. ॥ १८
सविता रसहास्य नटे ललिता, कविताासि जयापद आयकितां ।
तरि तेचि कवित्व रुचे बहुतां, कवि इंद्र तिलागि जलोर्द्धगतीं. ॥ १९
शरीं मार मारी शरीरांत खेळे .... तेजा .... ।
करीं भार भारी कटीं रत्नकांची, गळे नीर नीळे गती मौक्तिकांची. ॥ २०
माकार जारत्व सये! निकुंजीं मानी मला लभ्यसखी सवें जी, ।
जीवें सखी सभ्य ललाम नेमा निकुंजि ये सत्वर जाय कामा. ॥ २१
श्रवणमननदीपें ब्रह्महत्यादि पापें
दहति सखि! तशीं गे! घोर विघ्नें अमूपें, ।

---

१. मारून. २. या श्लोकाचें वृत्त 'शिखरिणी' आहे. याचें लक्षण:—'यमनैः सभलैर्गेन युक्ता सप्तदशाक्षरा । षडेकादशविच्छेदवती शिखरिणी मता ॥' [क्षेमेंद्रविरचित सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास ३४.] या वृत्ताविषयीं सुवृत्ततिलकांत पुढील विवेचन केलें आहे:—'शिखरिण्याः समारोहात्सह्जैवौजसः स्थितिः । सैव लुप्तविसर्गान्तैः प्रयात्यस्तंतमुन्नतिम् ॥ शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते । मुक्तालताया निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ॥' [सुवृत्ततिलक—द्वितीयविन्यास ३१-३२.] ३. कामबाण. ४. उरांत. ५. आईना. ६. रात्रिवल्लभ. ७. वधू. ['**वधू** स्नुषा नवोढा स्त्री वरो भामातृपिंगयोः' इति विश्वः.] ८. सूर्य. ९. 'विरहानळ तेंवि शर दयिता' असाही पाठ आहे. १०. या श्लोकाचें वृत्त 'तोटक'. याचें लक्षण:—'वद **तोटक**मब्धिसकारयुतम्'. यांत चार सगण येतात. **११. ब्रह्महत्या—हें महापापांपैकीं एक आहे. महापापें पांच आहेत:—'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पंचमम् ॥' [मनुस्मृति—११—५५.] याचा अर्थ:—ब्रह्महत्या, सुरापान, ब्राह्मणाचें दहा मासे किंवा अधिक सोनें चोरणें, गुरुपत्नीगमन हीं चार व यांशीं संसर्ग करणें हें एक अशीं पांच महापातकें होत असें मन्वादिक म्हणतात.**

अमृतपद समीपे प्राप्त पुण्यानुतापें,
हरिहर निजरूपें भेट देती प्रतापें. ॥ २२

एकी तांडव नाचती कवतुकें वृंदावनीं वार्षिकी
व्योमीं कोटि तडित्प्रभा चमकती श्रीपुष्करावर्तकीं ।
वल्ली फुल्लित मंदमारुत ढळे कामज्वरें दाहिली,
तेव्हांची घनसांवळी तनु तिच्या आलिंगना लाधली. ॥ २३

नवी वैजयंती गळां चंपेकांची, मणीं कंकणें मुख्य गोमेदकांची, ।
रवी तेजराशी कळा दीपकांची, क्षणी शंकसी मूर्ति गोविंदजीची. ॥ २४

मौलिका लीलया लेइली नीगमा, मार्ग नीळा दिसे कांतिमानील मा ।
मालिनी भाविति स्वामिसेवाधमा, माधवा सेवितां फांकली काळिमा. ॥ २५

तुरा खोविला सेविलासे विलोकीं, महाराज हा राजसे! कीं विलोकीं, ।
जसे कीं अकल्पीत कल्पीत साधे, तसा ध्येय पावे कृपावेल राधे! ॥ २६

राधा रात्री तल्प यजी हो! मृगनेत्रा, भीणे कांते! ध्या त्रिभु आलिंगनगात्रा ।
रात्रीं भीत्या त्रास गमे त्याऽमृतधारा, राधायंत्रीं लिंगितसे मत्तमयूरा. ॥ २७

---

१. मोक्षपद. ['अमृत'शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत–'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वंतरिदेवयोः ॥' इति मेदिनी.] २. या श्लोकाचे वृत्त 'मालिनी.' यालाच 'नांदीमुखी' असेही नांव आहे. याचें लक्षण:–'आदौ षड्दशमं चैव लघु चैव त्रयोदशम् । यत्र पंचदशे पादे ज्ञेया **नांदीमुखी** तु सा ॥' [श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे–अध्याय १५ श्लोक ६६], 'अष्टाक्षरविरामेण युक्ता ननमयैः सयैः । वदंति मालिनी नाम वृत्तं पंचदशाक्षरम् ॥' [सुवृत्ततिलक १।२०], 'विसर्गहीनपर्यंता मालिनी न विराजते । चमरी छिन्नपुच्छेव वल्लीवालूनपल्लवा ॥ २२ ॥ द्वितीयार्धे समस्ताभ्यां पादाभ्यां मालिनी वरा । प्रथमार्धे समस्ताभ्या पादाभ्यामवरा मता ॥ २३ ॥ अश्लोऽप्यलक्ष्यं मालिन्यां वीणायामिव विस्वरम् । श्रुत्वैवोद्वेगमायाति वाचा वक्तुं न वेत्ति तम् ॥२४॥ [सुवृत्ततिलक–द्वितीयविन्यास]. ३. 'माधूवनीं' असाही पाठ आहे. ४. विद्युल्लतेची कांति. ५. श्रीपुष्करावर्त नामक मेघांवर. पुष्कर आणि आवर्तक हीं मेघांच्या श्रेष्ठ जातींचीं नावें आहेत. 'पुष्करा नाम ते मेघा बृहतस्तोयमत्सराः । पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः ॥' (पुराणसर्वस्व.) ६. मारुत=वायु. ७. शरीर. ८. माला. ९. चांप्याची. १०. कंकण=हस्तमंडन. ['**कंकणं** शेखरे हस्तसूत्रमण्डनयोरपि' इति विश्वः.] ११. या श्लोकांत कवीनें चक्रबंध साधिला आहे. १२. शयन. १३. बोले. १४. या श्लोकाचे वृत्त 'मत्तमयूरी.' याचें लक्षण:—'वेदै रंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः'. यांत म, त, य, स, असे यथानुक्रम चार गण आणि एक गुरु अशीं अक्षरें असतात. यति चवथ्या आणि नवव्या अक्षरांवर असतो. याचें लक्षण भारतीय नाट्यशास्त्रांत आहे तें असें:—'षष्ठं च सप्तमं चैव दशमेकादशं लघु । त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं मत्तमयूरकम् ॥' [अध्याय १५ श्लोक ५८ काव्यमाला–पृष्ठ १५८.]

प्रियतमा नमितां चरणांबुजें, हरिति ते परिरंभित[1] चौभुजें ।
मदनमूर्ति चिदंबर सांवळी, व्रजसुता चमके विजे पींवळी[2]. ॥ २८
मग म्हणे विकैसांबुजलोचना,[3] 'तुज दयांबुधि! कां किंव येचि ना? ।
कठिण चित्त तुझें मधुसूदना! मज गमे ह्रदयीं भैवभंजना[4]! ॥ २९
पिपीलिकांते क्षण वज्रधारा केलें दयाळा मदनावतारा! ।
स्वामी! समर्था! तुज कोण वारी? चित्तासि ये तें करिसी, मुरारी!॥ ३०
वृंदावनीं[5] वास तुझा स्मशानीं, ते क्रूर जालंधरदैत्यपत्नी[6] ।
फेडावया भ्रांति तिचि स्वभावें, केलें उदारोत्कट हास्य देवें.' ॥ ३१
सचित् स्वरूप हरिनेंचिहि दावियेलें, त्रैलोक्य भानु मुकुर[7]प्रतिबिंब झालें, ।
विस्फारिले नयन, मूर्ति ठसावलीसे, आब्रह्मगोल अवघा भगवंत भासे. ३२
पुष्पीं नदीपुलिनिं रम्य विहार दावी, पत्री नवी नविन गंधविभोग लावी ।
चत्वारि पंच परम श्रुतिसार गाती, सर्वोत्तमा सहित वर्तति भानवेति. ॥३३
वनीं[8] गोवळी लाल सारंगपाणी, हरी मोहरी लालसा रंगपाणी ।
वनीं गोवळी लाल सारंगपाणी, हरी मोहरी लाल सारंगपाणी. ॥ ३४
ललाटीं टिळा शुद्ध वेल्हाळ नीळा, ककूभांभुजीं जिंकिते हो! स्वलीला ।
नवू कुंकुमा मोद दावी विलोभें, ललामें महा हेममाला हि शोभे. ॥ ३५
आलंगिली तों तमलेश गेला, हा राधिकेला उपदेश केला; ।
स्वानंदडोहीं भरला विदेही, देखे स्वदेहीं हरि सर्व देहीं. ॥ ३६

---

१. परिरंभ=आलिंगन. २. वृत्तसुखार्थ येथें 'वी' ऱ्हस्व केली आहे. ३. प्रफुल्लकमलेक्षणा. ४. हे संसारनाशका! 'भवबंधना' असाही पाठ आहे. ५. मथुरेच्या उत्तरेस सहा मैलांवर यमुनेच्या तीरीं वृंदावन म्हणून गांव आहे. हें पूर्वी वन होतें असें वर्णन भागवत स्कंध १० अध्याय १२ यांत आहे. ६. वृंदा. (पृष्ठ ९२ टीप २२ पहा.) ७. आरसा. ८. या श्लोकांत 'समुद्ग' नामक यमक आहे. पादद्वय आणि अर्धद्वय यांचें संपुटासारखें सादृश्य आहे म्हणून यास 'समुद्ग' असें नांव आहे. 'समुद्ग' यमकाचे तीन प्रकार आहेत:—(१) प्रथम तृतीय आणि द्वितीय चतुर्थ पाद समान (२) प्रथम द्वितीय आणि तृतीय चतुर्थ पाद समान (३) प्रथम चतुर्थ आणि द्वितीय तृतीय पाद समान. यांचेही पोटभेद केले असतां या यमकाचे अकरा प्रकार होतात. 'अर्धाभ्यासः समुद्गः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः । पादाभ्यासोऽप्यनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शनैः ॥' [काव्यादर्श—तृतीय परिच्छेद—श्लो० ५३.] श्रीरुद्रटप्रणीत 'काव्यालंकार' नामक ग्रंथांत 'अर्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्गकं नाम । श्लोकस्तु महायमकं तदेकमेकार्थदर्शि-वानि' ॥ [अध्याय ३ श्लो० १६.] असें समुद्गकाचें वर्णन आहे.

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

'विठ्ठजीवन' ग्रंथराज परिसा उल्लास हा षष्ठमा,
नेली तेथुनि राधिका यदुवरें वृंदावना विश्रमा; ।
आतां रासविलासकौतुक महा आरंभिलें ते स्थलीं
पूजी विठ्ठलदास सत्कवि जना सद्भावपुष्पांजलीं. ॥ ३७

उल्लास सातवा.

(श्लोक.)

वैकुंठीं बलिगोपुरीं क्षितितलीं नागेंद्रतल्पावरी
श्रीमद्द्वारति कीर्तनीं कलियुगीं तो जो वसे पंढरीं ।
श्रीनारायण जो पुराण पुरुषः साक्षात तो गोकुळीं
खेळे गोवळिवेत्र घेउनि हरी मंदारशाखांतरीं. ॥ १
'रासोल्लास' विलास मास पहिला हव्यास भक्तांमनी,
वेदव्यास उदारहास्य भगवान् साक्षात वक्ता मुनी; ।
त्याची कांस धरूनि दास तरले विश्वास चित्तीं धरा,
श्रोते ! हो ! इतिहास हा रसपती सर्वांसि माने बरा. ॥ २
माथां बद्धमयूरपिच्छ सरळे गुंच्छावतंसा वरी,
नाना चंद्रक चोरु वर्तुल ठसे बिंबे मृगांकापरी, ।
शौरीबाल तमालनीलकबरी काळे नभासारिखे
तेथें मोरपिसें विराजित जसे दिक्चाप मेघें मुखें. ॥ ३

---

१. विश्रांति. २. नाचणें इत्यादिक क्रीडांचे कुतुक. ३. 'प्रार्थी' असा अन्यपाठ आहे. ४. पाताळांत बळीच्या द्वारीं. ५. शेषशायनावर. ६. मंदार वृक्षाच्या शाखांमध्यें. ७. इच्छा. ८. व्यासाने वेदांचे विभाग केले म्हणून त्यास 'वेदव्यास' असें म्हटले आहे. ९. 'भगवान्' शब्दाची व्याख्या आढळते ती:—'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' (म्हणजे, सर्व स्थावरजंगमात्मक जगाचा उद्भव आणि नाश हे कसे होतात, जग आलें कोठून, जाणार कोठें, विद्या आणि अविद्या काय आहेत, हें सर्व जो जाणतो त्याला भगवान् म्हणावें) किंवा सकल ऐश्वर्य, धर्म अथवा वीर्य, कीर्ति, द्रव्य, ज्ञान, वैराग्य हीं सहा भगें ज्यास आहेत तो भगवान्. १०. पुष्पांच्या स्तबकाचे शिरोभूषण. ११. डोळे, चांदवे. १२. सुंदर. १३. चंद्राप्रमाणें. १४. केशकलाप.